

Минги Кату Элбурс

- АХКЕБЕКЛАНЫ Исхакъ. Кавказлы. Повесть.
- Рустем ГАЛИУЛЛИН. Хапарла.
- АСАНЛАНЫ Кулина. Жырла.
- ГАДИЙЛАНЫ Ибрагим. Бекболатны хапарлары.
- ТХАЗЕПЛОВ ХАСАННЫ ЭСТЕРЕ.

2. 2023

НАРТ СЌЗТЕ

* * *

Лагъым билген лагъымын салыр,
Билмегенни билеги къарыр.

* * *

Лагъым билген – лагъымыча,
Ол билмеген а – алгъынча,

* * *

Лобан жерни нюрлю бетин
кёреме деп къоркъа эди.

* * *

Магъанасыз ишни ариу
Кёрсенг да, – башлама;
Магъаналы ишни ауур
Кёрсенг да, – ташлама.

* * *

Мадар болса, къадар болур.

* * *

Мадарсыз бёрю аягъын чайнар.

* * *

Мадарсыз жангыз малын сояр.

* * *

Мадарсызны жалы болур,
Мадарлыны малы болур.

* * *

Макъада къуйрукъ болмаз,
Чанкада къылыкъ болмаз.

* * *

Мал ашаудан тоймаз,
Жан жашаудан тоймаз.

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 2 (228) март – апрель 2023 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Бёзюланы Руслан
Бейтуугъанланы Исмаил
Гадийланы Ибрагим
Додуланы Аминат
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Мусукаланы Сакинат
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2023

АХКЁБЕКЛАНЫ ИСХАКЪ – УЛЛУ АТА ЖУРТ УРУШНУ ВЕТЕРАНЫ (1923–2021)

Ахкёбекланы Аликошну жашы Исхакъ 22 декабрьде 1923 жылда Эл-Тюбю (Огъары Чегем) элде туугъанды.

Исхакъ, жетижыллыкъ школну бошап, Нальчикде педучилищеге киреди, аны 1941 жылда айырмалы бошап, туугъан элине устаз болуп къайтады.

1942 жылда Исхакъ кеси ыразылыгъы бла «Смерть фашизму» деген партизан отрядха къошулады. Басхан эм Чегем партизан отрядладан къуралгъан къауумну ичинде ол немецли «Эдельвейс» тау-мараучу полкнун штабын жокъ этиуге къатышханды. Андан сора аны Москвагъа энчи аскер школгъа жибердиле. Ол анда тасхачылыкъгъа бла лагъым атдырыгъа юйренеди.

1942 жылны октябринде Исхакъны алгъан билимин сынаргъа Белоруссияда айтхылыкъ Константин Заслонов башчылыкъ этген партизан отрядха жибердиле.

Константин Заслоновну адамлары фашистлеге къажау урушну бардыра эди. Артда анга «рельс уруш» деп атагъан эди-

ле. Темир жолланы фашистле бек къаты сакълагъанларына да къарамай, жауну эшелонлары, солдатлары, техникасы бла да дайым жолдан тайып, жоюлуп тургъандыла. Ол сермешлеге Исхакъ тири къатышханды, бироздан а лагъым атдырыуда керти да айтхылыкъ уста болгъанды. Ахкѣбекланы Исхакъны Ковель шахарда урунуу биржаны жокъ этиуде эм совет адамланы мингле бла Германиягъа ашырыудан къутхарыуда уллу кыйыны барды...

1943 жылда Къабарты-Малкъарны фашистледен азатлагъандан сора, партияны члени болгъаны себебли, Ахкѣбекланы Исхакъны Чегем району ВЛКСМ-ни 1-чи секретарына, ызы бла уа ВКП(б)-ны райкомуну бѣлюмюне тамата этип саладыла. Ол къуллукъда Исхакъ 1944 жылны март айына дери ишлейди.

1944 жылда 8 мартда халкъны кѣчюргенде, Ахкѣбекланы Исхакъ юйюрю бла Къазахстанга тюшеди. Ол Джамбул областны Каракуруз элинде 1949 жылгъа дери устаз болуп ишлейди. Андан сора ёксюзле юйюнде устаз, артда уа аны директоруну экинчиси болуп да ишлейди.

1957 жылда Исхакъ туугъан журтуна къайтады. Ол Чегемде жашап, «Светлый путь» газетде редакторну экинчиси, «Красное знамя» газетде жууаплы редактор, «Коммунизмге жол» газетде корреспондент болуп ишлеп келгенди. 1963 жылда Дондагъы Ростовда ол Бийик партия школну тауусханды.

Ахкѣбекланы Исхакъ 1964 жылда СССР-ни журналистлерини Союзуну члени болады. Ол «Кавказлы» деген повестьни авторуду.

1965 жылдан 1983 жылгъа дери Исхакъ Чегем райисполкомну председателини экинчисини къуллугъун толтургъанды. 1983 жылда солугъа чыкъгъанда, Чегем районну Урушну эм урунууну ветеранларыны Советинде жууаплы секретарь болады.

Ахкѣбекланы Аликошну жашы Исхакъны фашист Германияны хорлауда эм урушдан сора къырал мюлкню аягъы юсюне салыуда кыйыны ючюн Ата журт бийик багъа бергенди. Ол «Орден Отечественной войны», «Знак Почёта» деген орденле бла, «Партизану Отечественной войны», «За оборону Кавказа», «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», Жуковну майдалы эм башха майдалла бла сауғаланнганды.

Ахкѣбекланы Исхакъ Чегем шахарны Сыйлы инсаны эди.

КАВКАЗЛЫ

Ол кюн немецли аскерле Сосновка элине келирле деп, кишини эсинде жокъ эди. Кюндюз топ, пулемёт тауушла узакъдан эшитилип турдула. Ингир алада бир кесекчикге тегерекни шошлукъ алды. Алайлай элни эки жанындан немецли мотоциклистге чыкъдыла. Ала къарап-къарагъынчы элни ортасына жетдиле.

Былайда къоруулау урушла бардырып тургъан батальонну командири майор Николаев, тегерекде халны кёрюп, болумну ангылады: «Къуршаланганбыз». Ол ачы сёз аны жюрегин чанчдырды. Майор батальонундан къалгъан адамланы терк окъуна тегерегине жыйды, алагъа болумну ангылатды.

– Бизни, – деди ол кесини солдатларына, – къуршаларгъандыла. Былайдан чыгъар ючюн, элни онг жанында агъачха къутулуп, аны ичи бла кеси аскерлерибизге барыргъа керекбиз. Абызыраргъа эркинлигибиз жокъду, хар ким кесини аскер борчун толтурургъа керекди.

Ала былайдан жалаңда къарангы болгъандан сора кеталлыкъдыла. Солдатла чырпыла ичинде къарангы болгъунчу сакъладыла. Кече узуну тохтамай бардыла. Къарангыда агъач ичинде жолсуз жерлени баргъан бек къыйынды. Адамла кюндюзю урушдан, къыйын жолну ётгенден арыгъандыла.

Танг аласына ала бир талачыкъгъа чыкъдыла. Командир отрядха солургъа буйрукъ берди. Алайда ингир къарангысына дери солудула. Къарангы болгъанлай а, жолгъа чыкъдыла. Ууакъ чертлеуюк чырпыланы ичлери бла барадыла. Алай бара тургъанлай, алдагъыла тохтадыла.

– Не болгъанды? Нек тохтадыгъыз?

Артда келгенле не болгъанын ангыламадыла.

– Шоссе! – деп жууаплады алдагъыладан бири.

Бары да бирден жерге жатдыла, бауурлары бла сюркелип, алгъа тебиредиле. Ала, жолгъа жууукъ келгенде, тынгыладыла. Киши жукъ айтмайды, алай былайгъа келгенле бары да бу жолну ары жанына ётерге кереклисин, аланы жашауларында ол бек магъаналы чек болгъанын, ол тынч иш болмагъанын да ангылайдыла. Уллу жолда немецлиле жюрюй болурла, алагъа жолугъургъа уа жарарыкъ туююдю. Командирден башлап, ахыр солдатха дери аны ангыламагъан жокъду. Аланы хар бири кесини сагъышын этеди. Ол кезиучюкде аланы къулакълары-

на мотор гюрюлдеген таууш келди. Алай тауушну ала тюнене немецли танкла элге кире туруп эшитген эдиле. Алай ол таууш бюгюн бютюнда жууукъда эшитилди.

Жолну кыыланчындан юч танк кёрюндю. Ала бек жууукъ келдиле, эшта, былайда аланы алларын тыяр зат болмагъанын биле болурла. Алда келген танк, пулемётдан атдырды да, тохтады.

Исмайыл жерге бауурланнганды, жолгъа сакъ къарайды. Ма алдагъы танк тюз аны къатына жетгенди. Энди Исмайыл аны къабыргъасында фашист жорну ачыкъ кёреді. Танк, жерни титиретип, Исмайылны къаты бла озду.

Исмайылны къатында разведкачыланы командири Иванов да жерге къапланыпды. Исмайыл анга къарайды. Разведкачыны бети чыммакъды. Ол, эринлерин къаты къабып, къарайды.

Танкла оздула, энди аланы гюрюлдеген тауушлары узакъдан эшитиледи.

Николаевни:

– Туругъуз! Жолдан терк ётюгюз! – деген буйругъу чырпыла ичинде шошлукъну бузду.

Отряд, терк окъуна къобуп, чабып жолну бирси жанына ётүп, биягъы агъач ичине ташайды.

Командир отрядха төгерегине жыйылыр буйрукъ берди да, солдатланы гюрен тохтагъанларына къарады. Энди ол батальон туююлдо. Алай ол командирлей, ала уа анга бой салгъан солдатла болгъанлай къаладыла. Аланы къолларында аскер байракъ да барды. Командир ала ючюн партияны, Туугъан журтну аллында жууаплыды. Николаев ол адамланы урушха элтип, шёндю ала бла душманны аллын тыялмазлыгъын ангылайды. Бусагъатда андан изленнгени – аскерчилени кесибизникилеге чыгъарып, уруш бардыргъан аскерге къошар мадарланы излеудю.

– Бизни былайда душманнга къажау сюелип эталлыкъ затыбыз жокъду. Мен сизни хар биригизни Ата журт ючюн жан берирге арсар болмазлыгъыгъызны билеме, алай биз, керексиз ёлмей, кесибизникилеге чыкъсакъ, анда эрча урушургъа боллукъбуз. Ишни башхача суннган муратын айтсын, – деди Николаев.

Бусагъатда, бизни аскерлерибиз былайладан узакъгъа кетгенде, душман алып тургъан жерде ачдан, кёп жүрюгенден арып тургъан заманда, командирге, буйрукъ этгенден эсе, кесини солдатлары бла кенгешсе, ол хайырлы боллугъун Николаев ангылайды. Айхай, аны биргесине айланган солдатла ол не тюрлю буйрукъ берсе да, толтурлукъдула.

Болсада командир къаты буйрукъ берип къояргъа скоймеди. Ол нёгерлерине къарады.

– Бек тюз айтасыз, жолдаш командир, – деди да разведкачы командир Иванов, Николаевни къатына барды.

– Кесибизникилеге къошулууну мен да бек тюзге санайма. Аны себепли биз майорну ызындан барыргъа хазырбыз, – деп, Исмайыл да Николаевни бла Ивановну къатларына барып сюелди. Къалгъан солдатла да командирни айтханына ыразы болгъанларын айтдыла.

– Алай эсе, кетдик! – деди да Николаев, автоматын да инбашына атып, агъачны ичи бла тебиреди.

Аскерчиле да, аны ызындан тизилип, жаяу жолчукъ бла агъачны къалыны таба кетдиле. Анда аланы не зат сакълагъанын не да мындан ары аланы къадарлары къалай боллугъун билген адам жокъ эди, алай, не болса да, кесибизни аскерни табарбыз деген умут аланы алгъа элтеди. Ала алгъа барыргъа таукелдиле, алда аланы жангы сермешле сакълайдыла.

Жауунла тохтаусуз жауадыла. Ала кече да сел болмайдыла. Арыгъан, ач болгъан, жүреклери къайгъыдан толу солдатланы ол жауунла къалай бездиргендиле. Аланы кийимлеринде жибимеген жерлери къалмагъанды. Ушкоккланы быргъылары суудан толмаз ючюн, аланы баштёбен тагъадыла. Агъач ичи бла баргъан гитче жолчукъ асыры балчыкъдан, аскерчиле аяклары кючден аладыла.

Азыкъ тауусулгъанды. Аскерчиле, узун жолну кыдыргъандан сора да, ач бола башлагъандыла. Николаев кесини адамларын тохтатды, аланы солургъа къоюп, кеси уа Иванов бла бирге агъачны кыйырына чыгып, тегерекге кезюдюреуюк бла къарады. Ала арлакъда картоф бахчаны, аны артында уа бир гитче элчикни эседиле.

– Разведка, былайда не болгъанын билсек, иги болур эди дейме, – деп, командир Ивановха соруулу къарады.

– Тюз айтасыз, жолдаш майор, былайгъа биз бир кез жетдирейик, – деди да Иванов, артха къайтып, разведкачыладан экеуленни да алып, картоф бахча таба кетди.

Алайда къалгъанла аланы ызларындан ышангылы, къайгъылы да къарайдыла. Кетгенле, кёп да турмай, аркъаларында да машоклары бла, хатасыз къайтдыла. Ала картофла, нашала, помидорла да келтирдиле – аланы ол гитче элчикни адамлары бергендиле. Элчикде айтханларына кёре, бери алыкъа немецдиле келмегендиле, алай бизникиле былайдан кетгенли уа иги кесек болады.

Разведкачыла келтирген азыкъны да ашап, ол кече отряд алайда къалды. Солдатла солудула да, танг жарыгъанлай а биягъы жолгъа чыкъдыла. Энди кюндюз барыргъа да боллукъду – бу тийреледе таууш жокъду.

...Ючюнчю кюн барадыла. Хар ким кесини терен сагъышына кетгенди. Солдатла туугъан жерлерин, ахлуларын эслерине тюшюреди. Энди топ атылгъан тауушла да эшитилмейдиле, ол а фронтну узакъгъа кетгенини белгисиди. Бу агъачдан чыгъар онг болурму огъесе...

Дагъыда барадыла.

Бир кюн ала, хар заманда барыучуларыча, бир бири ызларындан тизилип кетип баргъанлай:

– Тохтагъыз! Жеригизден тепмегиз! Не адамласыз? – деген хыны ауаз солдатланы элгендирди.

– Жатыгъыз! – деп, Николаев буйрукъ берди да, терк окъуна жерге ауду. Солдатла да аудула.

– Сиз кимсиз? – деп кыгчырды Николаев.

– Ол сорууну мен сорама. Аны себепли сиз ким болгъаныгъызны айтыгъыз, – деген жууап эшитилди агъач ичинден.

Николаев тынгылады. Терекни артындан селешген орусча селешеди, ол оруслу болгъанына ишек жокъду, Николаев терек артындагъына:

– Биз кызыл аскерчилебиз, кесибибизни киледен артха къалгъанбыз да, энди алагъа барабыз, – деди.

– Мен сизге не затдан ийнаныргъа боллукъма да? – деп кыгчырды биягъы.

– Сен ким болгъанынгы айтсанг, биз кесибибизни къагъытларыбызны кёргюзтюрге боллукъбуз, – деди Николаев.

– Биз да совет адамлабыз. Ётюрюк айтмай эсегиз, ёрге тургъуз, мени къатыма биригиз келсин. Алай алдаргъа умут этсегиз, билип къоюгъуз, тегерегигиз къуршаланыпды. – Ол селешген терек артындан чыкъды да, алгъа эки атлам этип тохтады. Николаев да аны аллына барды. Ол кесини документлерин кёргюзтдю.

– Тизилип, мени ызымдан келигиз! Жолдан чыгъаргъа жарарыкъ туююдю: минала салыннгандыла, – деп, аланы тыйгъан адам, автоматын инбашына салып, тебиреди. Николаев кесини нёгерлерине къол булгъады, ала да аны ызындан болдула.

Бир жарым сагъат баргъандан сора, ала къалын агъачдан талачыкъгъа чыкъдыла. Алайда бир къауум жер юйчюк кёрюндю. Сауутлары бла адамла чыкъдыла. Ала келгенлеге къарайдыла, Иванов да хар затха кёз жетдиреди. Мындагъыланы барыны да сауутлары барды, алай аскер кийими болгъан а жокъду.

Быланы алып келген, къолун ёрге тутуп, алайда тохтатды, кеси уа, биреуленни чакъырып, анга не затла эсе да айтды. Ол кетди. Бираздан жер юйчюклени бирлеринден экеулен чыкъдыла да, солдатланы къатларына келдиле.

– Сиз кимлесиз, не адамласыз? – деп, аладан бирлери, кезлеринден кезлюклени алып, аскерчилеге къарады.

Николаев документлерин анга узатды. Жер юйчюкден чыкыгъан, андан къагъытланы алып, кезлюклени да салып, Николаевни къагъытларын тынгылы окъуду.

– Сау келигиз! Мен Орловма, партизан отрядны командириме. Келигиз мени штабыма, – деп, ол, жарыкъ ышара, къолу бла жер юйчюкню кёргюзтдю.

Иванов да, Исмайыл да, кеслерини командирлерин жангызлай жибермезге умут этип, алгъа атладыла. Кесине Орлов деген Николаев таба соруулу къарады. Ол анга артыкъ ышанмагъанларын ангылады.

– Аланы мени бла келирге эркин этигиз, – деди Николаев.

– Келсинле.

Ала жер юйчюкге кирдиле. Юйню иелери келгенлени узун шинтикге олтуртдула, хапар сордула.

– Биз партизанлабыз, – деди биягъы киши, кесини эки нёгерин да кёргюзте, – отряд къуралгъанлы кёп болмайды, биз алыкъа хазна жукъ этмегенбиз, адамланы сауут жюрютюрге юйрете турабыз. – Орлов андан ары ол бу жерледе райкомну секретары болуп ишлегенин, энди уа районну активинден партизан отряд къуралгъанындан хапар айтды.

– Биз а, – деди Николаев, – кесибизникиледен айырылгъанбыз да, къуршаланнгандан тышына чыгъалмай айланабыз. Фронт къалайда баргъанындан хапарыгъыз бармыды? – деп сорду Орловха.

Орлов, жукъ айтмай бираз турду да, кезлюклерин къол жаулугъу бла сюрте:

– Фронт узакъгъа кетгенди, – деди да, столда картаны алып, анга къарап башлады. – Бизни разведка тохташдыргъаннга кёре, тюнене уруш ма былайда баргъанды, – деп, картада карандаш бла белги салды да, терен кючсюнюп, дагъыда къошду: – Ол тюнене эди, бюгюн а... – дей, сёзюн бёлдю.

Николаев, ол салгъан белгиге къарап, мудах бет алды.

Ала жер юйчюкде ингирге дери кенгешдиле. Сора партизан отрядда бла Николаевни аскерчилерини ичлеринде болгъан коммунистлени жыйылыуу болду. Анда, шёндю къызыл аскерни бёлумлерине къошулуру онг болмагъаны себепли, келгенлени да къошуп, бир бирикген партизан отряд къураргъа оноулашдыла. Жыйылыуда, Орловну этген оноуна кёре, Николаев командирге салынды, Орлов а комиссар болду. Штабха таматалыкъ этерик адам, роталагъа да командирле салындыла.

Алай бла ол кюн Рогачёвну юсю бла Гомельге баргъан темир жолну бла Москва – Минск машина жолну арасында уллу къалын агъачны ичинде партизан отряд къуралды. Ол отрядны

жартысы аскерчиледиле, ала уруш ишни, сауутну да иги биледиле. Къалгъан жартысы уа – колхозчула, къуллукъчула, ишчиледиле. Ала эндиге дери къолларына сауут да хазна алмагъандыла. Алай ала бу жерлени, тегерекде эллени адамларын уста таныйдыла.

Отряд шендю алай уллу да туююлду, ала душманны къуртур ючюн кюреширге таукелликден сора, башха зат билмедиле.

Экинчи кюн эрттенликде отрядны комиссары Орлов, битеу былайда болгъан адамланы жыйып, аланы партия жыйылыуну оноуу бла шагъырей этди. Анга бары да ыразы болдула. Ол кюн партизанла ант этдиле, ол антны арт сёзлери:

– Ёлюм ючюн – ёлюм! Къан ючюн – къан! – деп бошала эдиле.

* * *

Отрядны командири Николаев Борис Александрович урушну аллында жыллада Москвада аскер академияда окъугъанды. Майор урушну ал кюнлеринде къырал чекде энчи батальонну командири болгъанды. 22 июндан бери бир кюнню урушдан чыкъмай, душман бла къаты сермеше, кесини батальонундан къалгъан аскерчилени былайгъа келтиргенди. Кесибизни аскерибизге чыгъар онг болмай тохтагъанда уа, негерлери бла бирге партизан отрядха къошулгъанды.

Аны субай санлары, тизгинлиги, атламы, селешгени – ала бары да Николаев чынтты аскерчи адам болгъанын танытадыла. Анга къыркъ жыл болады. Алай аны, сабийнича, жарыккъ кёк кёзлери, сары чачы кесини жыл санындан жаш кёргозтедиле.

Уруш башланган кюн Николаевни юйдегиси биргесине болгъанды. Алай терк окъуна башха командирлени юйдегилери бла кесини къатынын, эки сабийчигин да алайдан кечюргенди. Болсада аны башындан: «Ала къайда болурла? Къутулгъан болурламы?» – деген сагъыш кетмейди. Юйдегисин бек суйген адамны эсине сабийчиклери тюшедиле да, мудах болады. Алай кесини ичинде къайгъыларын анга бой салгъан аскерчиледен теренге букъдура билген Николаевни отрядда мудахлыгъын киши эслемегенди.

Николаев командирге салынган кюн, партизанланы алларында селеше, былай айтханды:

– Биз бюгюн туугъан журтубузгъа сауут бла келген душман бла къан-жан аямай кюреширге, аны этген артыкълыкъларына халкъны дертин жетдирирге, къан ючюн – къан, жан ючюн – жан алыргъа ант этгенбиз. Бизни хар бирибиз кесини ол антына кертичи болса, ол бизни хорламыбызгъа кесини юлюшюн къошарыкъды, аны терк келтирирге болушурукъду.

Душман кючлюдю, кюйсюздю, аман акъыллыды. Алай бизни ишибиз – тюзлюкню ишиди, хорлау бизни боллукъду. Бизни алда къыйынлыкъла, къоранчла да сакълайдыла. Алай биз совет адамлабыз, бизни ол къыйынлыкъла бюгалмазла.

Командирни ол сёзлери жыйылгъанланы да муратларыдыла. Аланы хар бири, сермешге теркирек кирип, анда къанлы душманнга аны совет адамлагъа келтирген артыкълыкълары ючюн дерт жетдирирге ашыгъадыла.

Николаев кесини аскер усталыгъы, адыллыгъы бла битеу отрядха кесин терк суйдюрдю. Аны тизгинин жыйыуу, не къыйынлыкъда да кюн сайын сакъалын жюльорге унутмагъаны аны отрядны адамлары ючюн тохтамай къайгъырыуу – ала бары да къалгъанлагъа ахшы юлгю болдула. Аскерчиле ала аныча болургъа итинедиле. Партизанла аллай командирни бек суйгенлери, аны ызындан къайры, не къыйынлыкъгъа барыргъа да арсар болмагъанлары сейир туююлдю.

* * *

Отрядны комиссары Лев Михайлович Орлов аскер къуллукъда бир заманда да болмагъанды. Ол, жаш жылларындан башлап, комсомол къуллукълада ишлеп келгенди. Артда партия ишге кёчгенди. Белоруссияда колхозла къуралып башланган заманда ол ишге бек тири къатышханды. Кулакла аны къауал бла да атхандыла, бутун жаралы этгендиле. Андан бери ол акъсагъыракъды. Аны школда, вузда кёп окъургъа заманы болмагъанды, алай, замандан артха къалмаз ючюн, ол кеси аллына бек кёп окъугъанды. Кечеледе асыры кёп олтуруп окъургъа кюрешгенден, аны кёзлери да аз кыяулудула, кызаргъанлары энтта да кетмейдиле. Къулакъ жанларында чачы агъара башлагъанды.

Орлов арт жыллада райкомну секретары болуп ишлегенди. Ол кесини уллу иш сынауунда адамлагъа ийнаныргъа, аланы иги таныргъа юйренгенди. Бир жууаплы ишге адам керек болса, Орлов кеси сайлагъан адамдан бирда сокъуранмагъанды. Ол ишлеген районну немецлиле алырдан алгъарагъ а, ол биягъы ахшы адамланы тегерегине жыяды, аладан партизан отряд къурайды. Энди уа бери аскерчиле келгенде, Николаевни аскер ишден иги усталыгъы болгъанын кёрюп, Лев Михайлович, кесини отрядын да анга кёшуп, жангы отряд къурайды, анга командирге Николаевни салыргъа уа чыртда арсар болмайды. Партияны ишин иги толтурууну ол кесини энчи ишинден бийикге кётюрюрге юйренгенледенди. «Халкы ючюн хар партизан душманнга дертчи болургъа керекди, – дейди ол. – Коммунистле, большевикле кеслерини ниет жауларына дерт жетдириуну унамагъандыла, алай къолуна сауут алып келгеннге уа кечгин-

лик болмаз» – комиссарны ол сёзлери аны мындан ары ишини баш кыйматыдыла.

Орловну партизанланы арасында ушакъ эте тургъанлай, бек кёп кёрюрге боллукъду, алай аны ол ушакъларына тынгыласанг, алайда школ устаз кесини окъуучулары бла селешеди дериксе ансы, халкъ дертчилени комиссары селешеди деп, эсинге келлик туююлдо: ол кесини сабыр ауазын кётюрмей, ашыкъмай, ушакъ этгенча селешуочюсюн кыйомагъанды. Аны ол кеси къурагъан отряд, аны бек уста таныгъан адамла угъай, Николаев бла бирге келген солдатла да бек терк суйгендиле, ёмюрде да аны бла ишлеп тургъанча, шагъырей болуп къалгъандыла.

* * *

Разведкачыланы командири Василий Иванов чынтты тасхачыды. Аны жумушакъ куююзде жюрюгенча тауушсуз атламлары, къолларын кыймылдатыуу, хар затны терк эслеюу, алагъа энчи магъана бериюу, бир кёргенин кёпге дери унутмай турууу – ала бары да уста тасхачыны шартларыдыла. Аны бла бир жары барыргъа туюшсе, сен арталлыда эс бурмагъан затланы неда сен бош магъанасыз затладыла дегенинги ол терк кёргени, алагъа кёпге дери къарап турууу сейир этдиреди.

Бир жол разведкагъа баргъан партизанла андан биреуленни тутуп келгендиле. Партизанла аны немецли комендантурада кёп кере ахча бере тургъанын кёргендиле, сора ызындан марлап айланып, анга ишекли болуп, тутуп, отрядха келтиргендиле. Партизанла аны юсюнден Ивановха хапар айтханларында, ол алагъа: «Аны сол къолуну баш бармагъы бармыды?» – деп соргъанды.

– Биз анга эс бурмагъанбыз, – дейдиле партизанла, сейирсинип. – Алай аны сен кесинг кёрюрге боллукъса, анга штабда соруу эте турадыла.

Иванов олсагъат окъуна чабып штабха барады. Анда олтуруп тургъанны кёреди, ол аны мындан бир ай алгъа тюкенде сатыу эте тургъанын кёргени эсине туюшеди.

– Сен тюкенчимисе? – деп, Иванов аны кёзлерине жютю къарайды.

– Угъай, ол дегенинг неди?! Мен тюкенчи туююлме. – Аны бети тюрленеди, ауазы къалтырайды.

– Сени сол къолунгу баш бармагъы болмаз, – деп, Василий аны къолуна къарар муратда алгъа итинеди.

Олтургъан терк окъуна сол къолун, хуржунуна сугъаргъа кюрешгенча, базыкъ бутуну жаны бла энишке иеди. Иванов аны къолун сермеп тутады, ёрге кётюрюп, бармакъларына къарайды: керти да аны баш бармагъы жокъ эди.

– Жолдаш командир, бу тюкенчиди. Мен муну бир ай алгъа тюкенде сатыу эте тургъанын, бармагъы болмагъанын да кёрюп кетгенме, ол фашистле бла байламлыды, – деди Иванов.

Алай бла сатхычны тутадыла.

Лагъымчыланы таматарлары Исмайыл кесини туугъан Кавказындан аскерде къуллукъ этерге чакъырылгъанлы юч жыл болады. Ол кесини аскер къуллугъун бошаргъа жалаанда төрт ай къалгъанлай, уруш башланганды. «Энди төрт айым къалгъанды, андан сора кёрюшюрбюз», – деп жазгъан эди ол анасына жыйырманчы июньда. Къагъытны анасына ким окъуругъун биле, бу затны башхала да билсинле деп, аны кёлуне келген эди. Алай ол къагъытха Исмайыл жууап алмады – эки кюнден уруш башланган эди.

Исмайыл, кесини къалгъан къарындашларыча болмай, алаша бойлуду. Аны къап-къара къашларыны эм алача къара узун кирпичлерини тюбюнде отча жанган кёзлери тохтамай ышара турадыла. Аны ол кёзлери, ол жумушакъ ышаруу, бурма чачы – элде кёп кызыны жүрегин дыгъыл этдиргендиле. Алай ол жалаанда бир кыызгъа – кеслерини къоншулары, школда бирге окъугъан Жаухаратха бегирек къараргъа сөйюучю эди.

Чекде сапёрланы взводунда къуллукъ эте, Исмайыл кёпюрле, жолла ишлерге, керек болса уа, аланы чачдыргъа да юйренгенди. Сапёрну иши алайды. Энди уа аны отрядны лагъымчыларына командирге салгъандыла.

Кесини нёгерлери бла къуршоугъа тюшгенли Исмайыл мыйыкъларын жюлюмегенди. Энди аны узун, къара мыйыкълары бардыла. Анга къарасанг, ол алгъынгы китаплада болуучу кавказлы адамланы суратларына алаамат ушайды. Аны ючюн болур эди, отрядда къайсы эсе да анга «Кавказлы» деген атны бергенди. Ол ат анга тап жарашып къалгъанды. Бек жууаплы кезиуледе болмаса, энди отрядда аны тюз атын айтхан хазна адам жокъду. Бары да анга Кавказлы дейдиле. Исмайыл кеси да анга юйренип къалгъанды.

Ма энди бу адамла партизан отрядха оноу этерикдиле. Ала отрядны хар адамыны жашауу ючюн, душман бла кюрешни тап къууар ючюн, Туугъан журтну, партияны, кеслерини нёгерлерини алларында жууаплыдыла.

Душман аны тынчлыгъын бузгъанлагъа, аны кир ниетли ишлерине чырмау болгъанлагъа къаллай кёз бла къарарыгъын ала биледиле, алай ала андан къоркъмайдыла.

Душман алыкъа аланы юслеринден жукъ билмейди, ол жашырынлай къалмазлыгъы уа кимге да белгилиди. Артда душман аланы ёлтюргеннге неда тутуп келгеннге уллу саугъала берирге айтырыкъды. Алай аллай сатлыкъ адам табылгъан окъуна этсе да, тюз ниетли адамла бу жигитлени жашауларын

ёлюмден кёп кере къутхарлыкъларын была алыкъа билмейдиле. Быланы битеу акъыллары, кючлери отрядны иги къуараргъа, партизанланы ачдан-жалангачдан къыйнамай, керексиз къоранчла этмей, душманнга уллу заран тюшюрю жорукъларына юйретирге бурулупдула.

Отрядны ичинде кёп миллетлени адамлары бардыла. Мында оруслула, украинлиле, белоруслула, поляклыла, башха миллетлени келечилери да бардыла. Быланы арасында гитче малкъар халкъдан да бир жаш барды. Партизан отряд къуралгъанды, аны жюзге жете адамы барды, энди ишни башларгъа керекди.

* * *

Партизан отряд къуралып, душманны гарнизонларына чабыууллукъ эте, анга уллу заран тюшюре, гитлерчи башкеселе ала совет адамлагъа келтирген артыкълыкълары ючюн дерт жетдире айланганлы юч ай болады. Ол заманны ичинде партизанланы къолларындан жюзден артыкъ фашист кесине ёлюм тапханды. Душманны кёп техникасын, темир эм машина жоллада кёпюрлени, складланы чачдыргъандыла, энди отрядда сауут эркин болгъанды, аны да фашистледен сыйыргъандыла. Фронт узакъгъа кетгенди, алай мында кълалгъан гитлерчилени да тынчылыкълары кетгенди, энди ала алгъынча кеслерин алай ёхтем жюрютмейдиле.

Алай аллай сермешле партизанлагъа да къоранч келтиредиле. Ала кеслерини юч нёгерлерин асырагъандыла, жаралыла да бардыла. Эндиге дери партизанланы кёбюсю, бизни аскерлерибиз душманны аллын тыйып, аны ууатып, терк окъуна къайтырыккъдыла деп, аланы ашыгъып сакълагъан эселе, энди фронтну узакъгъа кетгенин бизни аскерлерибиз биз, умут этгенча, алай терк къайтмазлыкъларын ангылай башлагъандыла.

Къыш а жууукълаша келеди. Кечеле узун, сууукъ болгъандыла. Отрядха таматалыкъ этгенле къыш партизанланы жашауларын, ишлерин да къурауну къайгъысына киргендиле.

Кюз артыны сууукъ кюнлерини биринде Ивановну бла Исмайылны командирге чакъырдыла. Ала штабха келгенлеринде, анда командирни биргесине комиссарны да кёрдюле. Эшта, ала иги кесекден бери олтура болур эдиле, аланы бетлеринде арыгъанлары, сагъышлары эленедиле. Иванов, нёгерине къарап, экисини атындан да:

– Жолдаш командир, чакъырыуугъуз бла келгенбиз! – деди.

– Олтуругъуз, – деп, Николаев столну къатында сюрмеленмеген кълангаладан ишленген узун шинтикни кёргюзтдю.

Ала олтургъанлай, командир столну бирси жанында олтуруп тургъан комиссаргъа къарады. Алай ол, мындагъы ишледен арталда хапары болмагъанча, тынгылайды. Командир, аны жукъ айтмазлыгъын ангылап, партизанлагъа айтды:

– Жашла, отрядда жаралыла болгъанларын сиз билесиз. Бизде энди не байлау, не дарман к’валмагъанды. Отрядны бусагъатда бек уста докторлары барды, ала да бизнича кеслерини аскер бѐлюмлеринден ажашып келгендиле. Алай, ала не уста болсала да, дармансыз, байлаусуз аланы к’олларындан жукъ келлик туююлдо. Бюгюн бир жаралыгъа операция этерге керек эди да, байлау, дарман табылмайды. Операция этилмесе уа, ол ѐллюкдю.

– Жолдаш командир, не керек болгъанын биз ангыладыкъ, – деп, Иванов, командирни сѐзюн бѐлгенине да кечгинлик тилеп, командирни андан ары к’аллай буйругъу болгъанын айтырыгъын тиледи.

Николаев бир кесекчикни, жукъ да айтмай, сабыр турду. Василий бла Исмайыл анга тѐзюмсюз, ашыгъып к’арайдыла. Командир бу жашла аны не айтханын да этерге хазыр болгъанларын кѐреді. Башын кѐтюрмей, ол андан ары айтады:

– Сосновкада сиз кѐп кере болгъансыз. Андагъы район больницы немецлиле кеслерине госпиталь этгенлерин да билесиз. Аланы анда дарманлары, байлаулары да болурла. Фашистлени жаралылары бизни жерде окъуна не керек болса да табадыла, партизанла уа дарман амалтын ѐлюп кетедиле, – деп, командир биягъы комиссарны жанына к’арады. Ол да аны айтханын к’абыл кѐргенин баш булгъауу бла билдирди.

– Жолдаш командир, сиз аны бек тюз айтасыз, – деди Иванов. – Фашистле хар нени да тапханлары, партизанла уа дармансыз к’ыйналгъанлары уллу терсликди. Биз аны тюзетирге керекбиз. Болмаса да, хар зат тенг болсун. Эркин этсегиз, биз ол буйрукъну бюгюн окъуна толтурургъа хазырбыз.

– Ашыкъма, жолдаш Иванов, былайда бираз сагъыш этерге керекди, – деди комиссар. – Немецли госпитальны к’алауурлары болгъанын унутмазгъа керекди, ала анда сизге дарманланы тенг юлеширге керекди деп сакълап тура болмазла.

– Айхай, ол айтханыгъыз а барды. Ала кеслерини затларын бизге берирге ашыкъмагъанларын, госпитальны к’алаууру болгъанын да билебиз, алай... – Иванов, не затны эсе да унутуп к’ойгъанча, желкесин к’ашыды, – алай биз ол жумушну тынгылы эталлыкъбыз, жолдаш комиссар. Ары Кавказлы бла мен барыргъа керекбиз.

Олтургъанла бары да бир кесекчикге сабыр болдула. Бу иш алай тынч иш болмагъанын бары да биле эдиле.

– Билемисе, Кавказлы, анда мен бир жол бир алапат ат да кѐргенме. Сен а, керти да кавказлы адам, атланы бек сюе болурса, – деп, Иванов сѐзню арталлыда башха жанына бурду. Ивановну лакъырдасын, аны Исмайыл бла безиреучюсюн партизанла биледиле, алай былайда айтылгъан затны магъанасын а тап Исмайыл кеси да ангыламады.

– Мен керти да атланы бек суюме, алай сени лакъырдангы ангылагъан бек къыйынды. Мында ишни юсюнден сёз барады, сен а ат хапарла айтаса, – деп, Исмайыл кесини нёгерине ыразы болмагъанын билдирди. Исмайыл командирге къарайды, аны къарамы: «Айт, сен бизден не сакълайса? Биз а аны, не болса да, толтурурбуз», – дейди...

Бир сагъатдан ала тёртюсю да немецли госпитальгъа чабыуну планын этдиле. Ингир къарангысы бла уа бир къауум партизан лагерьден чыгып кетдиле. Аланы агъачны къыйырына дери ашырдыла. Мында къалгъанла уа нёгерлерини къайры, нек кетгенлерин билмейдиле. Мында төре алайды: отряддан бир къауум адам бир ишге кетсе, ала артха къайтхынчы, аланы къайры баргъанларын командованиядан башха киши билмейди, ол сакълыкъ ючюн этилгени туурады.

Кече сагъат бир болургъа Иванов, Исмайыл, дагъыда юч партизан, къалгъан нёгерлерин да, бир зат болса деп, орамны баш жанында къоюп, больницаны хунасыны ауанасы бла къабакъ эшикни къатына жууукъ келдиле. Кёзню кёзге урсанг, кёрмезча къарангыды.

Ала хуна жанына къысылып бираз турдула. Жюреклерини ургъанлары төгерекге эшитиледи дерчады. Бираз солуу алып, бурууну бийиклигине къарайдыла: ол асыры бийикди, секирип минерге онг жокъду. Къабакъ эшикге кёз жетдиредиле, алайда къалауурну къарелдиси эсленеди. Ол, сууукъдан, автоматын да кёкюрегине къысып, эки къолун да шинелини женглери не терен жиберип, ары-бери акъыртын атлайды. Жукъламаз ючюнмюдо огъесе къоркыгъанданмы, – ол кеси кесине бир жып кибикни мурулдайды.

Иванов Исмайылны женгине тийди да, башы бла немец таба кёргюзтдю. Кавказлы, баш булгъап, аны ангылагъанын билдирди: кете туруп, хар кимни не этерлигин тохташдыргъандыла. Исмайыл немецлини ёлтюрюрге керекди.

Алай къалай эсе да бир аз заманчыкыгъа адам ёлтюрген бек аман, эриши, зорлукъ зат болгъаны, ёмюрде тауукъну боюнун кесмеген адам энди былайда адамны кесерге керек болгъаны анга асыры огъурсуз, кюйсюз, ангылашынмагъан затча кёрюндю. Ачыкъ урушда узакъдан ушкок бла атып ёлтюрген – бир ишди, алай билмей тургъанлай адамны, малны кесгенча, бичакъ бла кесген а...

Болсада ол сагъышла бла бирге Исмайылны эсине мындан алгъаракъда, партизанлагъа болушасыз деп, асмакыгъа асылгъан колхозчула тышедиле. Дагъыда бир элде эсирген немецли офицер кеси фатарда тургъан юйню онсегизжыллыкъ къызчыгына, анасы да къарап тургъанлай, артыкылыкъ этгенин, ол ачыуну бла намыссызлыкъны кётюралмай, къыз ёлюр от

ичип ёлгенин Исмайыл эсине тюшюрдю. Аны эсине аны туугъан эли да тюшдю. Анда аны къарт анасы, суйген къызы къалгъандыла. Фашистлени ол мында къырмаса, ала, ким биледи, ары жетерге окъуна болурла, барсала уа, фашист налатла не зат этерге боллукъларын ол дурус биледи, ол аланы кимле болгъанларын таныгъанды.

Исмайыл, башындан ачы сагъышланы кетералмай кюрешсе да, не этерге керек болгъанын биледи. Ивановну женгинден тартып, кесини хуржунундан жютю финканы чыгъарып, аны сабындан къапды да, къабакъ таба акъырын, тауушсуз сюркеле кетди. Немецли къалауур, кесини жюрюшюнде аны жанына келгенин бошап, артха акъырын айланганлай, Исмайыл, чычхан тутаргъа секирген киштикча, секирип, немецлини ызындан жетди. Фашист да, тауушну эшитип, артха бурулгъанлай, Кавказлы сол къолу бла аны ауузундан къаты къысды да, онг къолу бла ауузундан бичакъны алып, керилип, аны немецлини жюрегине сукъду. Фашист жыгъылды. Кавказлы аны буруу жанына тартды. Партизанладан бирлери уа терк окъуна къалауурну орунуна сюелди.

Иванов, Исмайыл, бирси эки партизан да къабакъдан арбазгъа кирдиле. Ала тереклени тюплери бла больницаны эшигини аллына келдиле. Эки партизан эшикни эки жанына сюелдиле, Исмайыл бла Иванов, эшикни ачып, коридоргъа кирдиле. Аланы бурунларына кючлю дарман ийис урду.

Тауушсуз, акъырын атлай, ала коридорда биринчи эшикге келдиле. Эшикни шюш ачып, ичине къарадыла. Анда стол чыракъ жанады, тапчанда, кёкюрегинде да китабы бла, офицер кийимлери бла, акъ халатлы биреу жукълайды. Баям, ол врач болур.

Иванов, киштикча, тауушсуз атлай, жукълап тургъан немецлини къатына келди. Ол аны инбашына акъырын тийди. Немецли, эки къолу бла да кёзлерин ууа, ёрге турду. Жукъусун иги аяздырып, аны аллында сюелгенлеге къарады. Ала кимле болгъанларын ол бек терк ангылады да, аны бети къагъытдан акъ болду, кычырыргъа башлады. Аны эслеп, Иванов бармагъын кесини эринлерине кысып, тауушсуз тур деп кёргозтдю, немецли анга бой салды. Исмайыл келип, керохну аны мангълайына тиреп, фашистни къолларын ёрге тутдурду, кеси уа жууулгъан быстырланы тагъыучу иничге жыжым бла аны къолларын байлап башлады, ауузуна да мамукъ буштукъ сукъду.

Ол кезиуде Ивановну жютю кёзлери тегерекни тинтедиле. Къабыргъагъа сюелип тургъан мияла шкафны ачып къарайды: аны тапкачыкълары тюрлю-тюрлю пешачыкъладан, дарманладан да толудула. Шкафны тюп бёлюмлеринде уа – байлаула, мамукъ. Шкаф ичиндегилеге Ивановну алай жютю къарагъа

нын кёрюп, аланы не муратлары болгъанын ангылап, немецли бираз тынчайды.

Ол къадар дарманны кёрген Иванов, асыры къууаннгандан, жеринде чыдаялмайды, терезени аз ачып, тышында сакълап тургъан партизанланы да чакъырды. Ала болгъан дарманны терк окъуна машоклагъа жыйып башладыла. Исмайыл а ол кезиуде, ашыкъмай, немецлини къолун-аягъын да тынгылы байлады, биягъы тапчаннга жатдырды, къымылдамай жатаргъа керек болгъанын кёзю, къашы бла да кёргюзтдю.

Машокла толдула, энди кетерге керекдиле, ким биледи, къалауурну алышындырыр заман болса, неда жаралыладан бирлери эшикге чыгъама десе, керексиз дауур боллукъду, ол а арталда керек туююдю. Ашыгъыргъа керекдиле.

Партизанла эшикге шош чыгъадыла. Иванов, артха къайтып, кесини сагъатын немецлини кёзлерине тиреп, бир сагъатдан алгъа ол таууш этсе, аны иши хазна болмазлыгъын ангылатыргъа кюрешди. Аны немец тилни билмегенине керохну къымылдауу себеп болду, душман ангыладым дегенча, башын терк-терк булгъады.

Жашла, машокланы да алып, эшикге хатасыз чыкъгъанларына тышында аланы сакълап тургъан партизанла къууандыла. Ала бары да орамны ёрге айландыла. Кеслерини ишлери алай тынгылы болгъанына къууана, партизанла Ивановсуз иги кесекни баргъанларын эследиле. Исмайыл, анга къайгъы этип, нёгерлерин бара турмагъа къоюп, Василийни излей, артха айланды.

Орамны бираз баргъанлай, аллында бир атлыны кёрюп, аны полицей сунду да, автоматын инбашындан сермеди.

Атлы да, энишге да ийилип:

– Сабыр бол, Кавказлы, менме, – деди. Исмайыл Василийни таныды, алай аны атлы болуп келгенине бек сейир этди.

– Бу не затды?

– Да мен санга мында бир алаамат ат болгъанын айтхан эдим, сен а манга ийнанмай къойгъанса. Мен а бу атны санга саугъагъа берирге деп айланнганлы иги кесек заман болады, алай тап тюшмей тургъанды. Ма, энди ат сениди, – деп, Иванов, атдан тюшюп, аны жүгенин Исмайылгъа узатды.

Эртгенликде, лагерьде къалгъанла азыкъ ашап бошагъынчы, жашла къайтдыла. Аланы алларына барып, командир:

– Сау болугъуз, – деди. – Сиз командованияны буйругъун эрча толтургъансыз. Бизни жаралы нёгерлирибиз сизге ыразы боллукъдула. Туугъан журтубуз а сизни жигитлигизни унутмаз.

* * *

Къыш келгенди. Тёгерекни къар басханды, сууукъду. Партизанланы жай хазырлагъан ашарыкълары, кийимлери тауусулгъандыла. Алда уа бютюнда сууукъла боллукъдула.

Төгерекеде эллени адамлары партизанлагъа не зат бла да болушуп тургъандыла. Алай бир талай айны душманны къолунда тургъан адамланы энди тап кеслерине окъуна жукълары къалмагъанды. Болсада ала партизанлагъа, кеслери керекли болса да, юлюш чыгъармай къоймайдыла. Аны кёрюп, фашистле агъач къатларында эллени кюйдюргендиле, адамларын а башха элlege кёчюргендиле.

Отрядны командованиясы кыышха хазырланыуну баш борчха санайды. Отрядны коммунистлерин бла комсомолчуларын жыядыла, ала бла сёлешедиле. Комиссар ишни болумундан бир затны да жашырмай айтады.

– Отрядны ашарыкъ эм кийим бла жалчытыуда, – деди комиссар, – юч жол барды. Биринчиси, биз битеу керекли затларыбызны душмандан табаргъа керекбиз. Ол бек магъаналы, бек хайырлы жолду. Экинчиси, биз немец алып тургъан жерни адамларын толу хайырланыргъа керекбиз. Къалайгъа барсакъ да, совет адамла фашистлени кёрюп болмагъанларын, ала кызыл аскерни ашыгъып сакълагъанларын кёребиз. Халкъ бизни жанлыды. Аны себепли хар элде бизни кесибизни адамларыбыз ишлерге керекдиле. Старостала, полицейла бизни ышаннгылы адамларыбыз болургъа керекдиле. Ол заманда биз элледен фашистлеге баргъан затны кёбюсюн аллыкъбыз, бек башы уа – ала бизге тасхачылыкъ жаны бла болушурукъдула. Ючюнчю жол а – Уллу жер бла связъны тохташдырыргъа керекбиз. Бизни алыкъа Уллу жер бла бир тюрюкъ связыбыз жокъду. Анда бизни ишибизден кишини хапары болмаз. Аны себепли биз, не мадарны да этип, рацияны ишлетирге керекбиз: рацияны батареилери жокъдула, аланы табаргъа керекди. Аланы да душмандан табаргъа болдукъду.

Жыйылгъанла комиссарны сёзюне кыулакъ салып тынгылайдыла, аланы кёбюсю айтылгъан затланы кыалай толтурургъа керек болгъаныны сагъышын этеди.

– Жашырын ишлеген райком, – дейди андан ары Орлов, – элде бек ышаннгылы адамланы тизмелерин тутады. Аланы немецли кыуллукълагъа кириулерине биз болушургъа керекбиз. Сёз ючюн, былайдан алай узакъ болмагъан Беловка элде Орешкин Андрей Ильич жашайды. Урушну аллында аны керексиз, ётюрюк тиллени хатасындан тутхан эдиле. Ол тутулгъандан сора, Орешкин директор болуп ишлеген школдан устазла, окъуучула, райкомгъа кёп кере келип, аны терслиги болмагъанын ангылатхандыла. Райкомну бюросуну оноуна кёре, аны ишине жангыдан кыаралгъан эди. Алай биз аны тюремеден чыгъаргъынчы, алайгъа немецлиле келип, тюремеден аны ала эркин этгендиле. Орешкин бизни аны юсюнден этген затларыбызны биледи, ол, анга болгъан артыкълыкыгъа да кыарамай, чынтты совет адамлай кыалгъанды.

Комиссар андан ары жолдаш Орешкинни Беловка элде староста этиуну юсюнден жашырын ишлеген райкомну оноун айтды. Коммунистле, комсомолчула анга ыразыдыла. Ол бу жерледе биринчи партизан староста боллукъду. Энди бу оноуну Андрей Ильични кесине билдирирге керекди. Аны ол къуллукъгъа салыуну Гомельде, партияны оноуну бла, бургомистр болуп ишлеген Рахимович да билирге керекди.

Командир кесине партизан къыз Морозова Галяны чакъырды. Галя, кече Беловкагъа барып, Орешкиннге тубеп, анга партизан отрядны эм жашыртын ишлеген райкомну аны старостагъа салыуну юсюнден оноуларын айтыргъа керекди. Галя кеси ол элде туугъанды, анда жашагъан адамланы барын да таныйды. Школда да Орешкинде окъугъанды. Ма аны ючюн Галягъа кече арасында элге барыргъа андан тюздю.

Ол ингирде окъуна Галя, керохун да фуфайкасыны ич хуржунуна сугъуп, жолгъа чыкъды. Агъач кыйырына дери аны Исмайыл ашырды. Ол аны биргесине элге окъуна барыргъа угъай дерик туююл эди, алай буйрукъ – элге Галя жангызлай барыргъады.

Агъач кыйырына чыкъгъанлай, Исмайыл, Галяны гитче кълчукъларын кесини къл аязларында къаты кыса, аланы уппа эте:

– Галя, бек сакъ бол. Не аз да къркъуу болса, къайтып кел. Ол командирни буйругъуду, – деди.

– Къркма, Кавказлы, манга жукъ да болмаз. Мен ол элде хар орамны, хар юйню да таныйма. Ол буйрукъну уа командир мени кесиме да айтханды. – Галя Исмайылны къллерине ышарып къарады. – Сау кълал, Кавказлы, мени сакълап тур, мен терк окъуна къайтырма, – деди да кызы, аны кълун къаты кыса, къллерине энтта къарады, сора терк-терк атлап кетди...

Кече ортада терезе кългълды. Юйню иеси, жукълап туююл эди да, аны эшитди, алай жел кългъа болур деп, кългъл этмей кълду. Терезе дагъыда шош кългълды. Андрей Ильич, кълтынын уятмай, шош кълпду, барып терезени аз ачып, тышына къарады.

– Кимди бу замансыз терезени кълкълган?

– Андрей Ильич, къркмагълыз, мен Галяма. Морозова. Сизге Лев Михайловичден салам. – Терезени ол жанындан сълешгенни Орешкин бек терк таныды. Аланы юйлери бир бирлеринден узакъ туююдюле. Галяны атасы – Орешкинни иги тенглеринден бирлери – Кълзыл Аскерде командирди, анасы уа урушну аллында окъуна ёлген эди. Андрей Ильич Галя партизанлада болгълнын да биле эди. Ол эшиклени терк ачды да, кълзы юйге кирди, саламлашдыла.

...Чыракъсыз отоуда экеулен шош ушакъ этедиле. Аланы бирлери жашауну кѳрген, эсли, акъыллы адамды. Бирси уа энди жашай башлагъан жыйырмажыллыкъ къызчыкъды.

– Ма командир бла комиссар мени бери сизге ол затланы айтыргъа жибергендиле. Сиз анга къалай къарайсыз, Андрей Ильич? – Галя, кесини алгъыннгы устазы быллай къыйын кезиуде къалай этерик болур деп, аны жууабын ашыгъып сакълайды.

– Сора Орлов манга немецлилеге ишле дейди?

Галя, аны сѳзюн бѳле:

– Немецлилеге угъай, бизге ишле дейдиле, – деди.

– Ангылайма, къызым, ангылайма, – деди Орешкин. – Тюзюн айтсам, манга аллай уллу ишни ышанганларына мен бек кѳууанама. Алай манга адамла не айтырла? Ала мени кимни оноуу бла ишлегеними билмезле. Ала манга тюз къарамазла. Сора уруш барады. Ким биледи, ол кезиуню ичинде мен ѳлсем, неда мени ол ишге салгъанлагъа бир жукъ болса, артда уа бизникиле бери къайтсала, ала мени партияны оноуу бла ишлегеними къайдан билликдиле?

– Андрей Ильич, алай нек айтасыз! Бизни жартыбыз ѳлсе да, къалгъанларыбыз сау къалырла. Сизни партизанла салгъанларын а киши билмесе, бютюнда игиди.

– Ахшы. Сора мен кесими староста къалай эталлыкъма да?

– Аны иши уа башхады. Бери староста салыргъа келгенле сизни билликдиле. Бургомистр да бизни адамды.

Орешкин жукъ айтмай бираз турду, сора кѳобуп барып, къатыны жатхан отоуну эшигин аз ачып, ары къарады. Галя аны не мураты болгъанын ангылады.

– Андрей Ильич, бу затны ол да билмесин. Алай игиди, – деп, аны артха къайтарды.

– Болсун. Лев Михайловичге менден салам айт. Мен ырызма. Хайда, сен ахшы жолгъа бар. Танг атхынчы элден чыкъсанг игиди, – деди Орешкин.

* * *

Юч кюнден Беловкагъа шахардан бургомистр Рахимович, комендант майор Мюллер, кѳоншу элни старостасы келдиле. Ала, полицайланы жиберип, элни адамларын жыйдырдыла. Келгенлени къатларында Орешкинни кѳргенлеринде, эл адамлары бек сейир болдула.

– Энтта да бир сатылгъан чыкъгъанды. Ол эндиге дери да иги тургъанды, аны большевиклени тюрмесинден немецлиле эркин этгендиле.

– Аны билмей тутхан болмаз эдиле.

– Энди битеу ачыуун бизден аллыкъ болур.

Быллай сѳзлени жыйылгъанла бир бирлерине шыбырдап айтадыла, алай, эшта, аланы Орешкин кеси эшитсе да, угъай

дерик болмаз эдиле. Адамла жыйылгъандан сора, Рахимович, дауурну сабыр этдирип:

– Биз бюгюн сизге жангы староста салыргъа келгенбиз, – деди. «Салыргъа» деген сёзню къатыракъ айта, аны бла, ол старостаны эл айырыргъа эркин болмай, аны салыу – келгенлени кеси ишлери болгъанын ангылатды. – Сизни элни алгъыннгы старостасы Германиягъа тюз къуллукъ эте эди, алай аны агъачда айланган бандитле ёлтюргендиле. Мында жашагъанланы бир къаууму ол агъачдагъыла бла бир ишни жюрютмеселе эди, староста саулай къалыр эди. Энди комендант бла мен сизге старостагъа Орешкин Андрей Ильични салыргъа оноулашханбыз. Кесигиз билгенликден, аны большевикле тутхан эдиле. Артда Орешкинни тюрмеден уллу Германияны аскерлери эркин этгендиле. Ол затланы тергеу этип, жюйюсхан Орешкин кесини ишине тюз ниетли, кертичи болур деп ийнанабыз, – деп, бургомистр сёзюн бошады. Жыйылгъанланы арасында дауурла кёп болдула, алай Рахимович аланы сабыр этди да, сёзню комендантха берди.

– Орешкин ахшы староста боллукъду, биз анга ийнанабыз, алай аны ишине чырмау болургъа кюрешген табылса уа... – Мюллер, андан ары не мураты болгъанын ангылатыр ючюн болур эди, кесини боюнуна къолу бла тийип, аны ёрге тартыллыгъын кёргюзтдю. Жыйылгъанла ол кёргюзтюу не болгъанын ангылагъандыла: комендантны хар буйругъу жаланда «ёлтюрюрге» деген сёз бла бошалады. – Жюйюсхан Орешкин а иги ишлесе, аны къыйынын уллу герман аскер, фюрер да унутмазла, – деп бошады ол сёзюн.

Сёлеширге Орешкин чыкъды. Ол кесини эллилерине къарап бираз турду. Дерсде сёлешючюсюча, акъырын башлады:

– Бюгюн манга буюрулгъан уллу борчланы мен тынгылы толтурургъа кюреширикме. Ол сыйлы къуллукъну манга ышанганланы алдамазлыгъыма сизни аллыгъызда ант этеме. – Орешкинни ол сёзлерин комендантха бургомистр кеси кёчюреди. Мюллер биразны, иги ангылайым дегенча, сагъыш этип турады, сора онг къолун алгъа тутуп:

– Хайль Гитлер! – деп къычырды.

– Хайль Гитлер! – деп, къалгъанла да къычырдыла.

Жыйылгъанла, жангы старостаны фашистлеге аллай бир тюз ниетликде ишлер ючюн этген антына сейир эте, хар ким юйюне кетди.

Элни жангы старостасы келген къонакъланы кесини юйюне чакъырды. Анда ала самогон ичедиле. Орешкин, къуллукъгъа киргенин иги белгилер ючюн, къатыныны тырманына да къарамай, жангыз къазларын да кесгенди.

Ичип-ашап бошагъандан сора, комендант бла бургомистр Орешкиннге бла къоншу элни старостасына немецли аскерлеге

жылы кийимле бла ашарыкъ жыйыгуну юсюнден болгъан оноуну айтдыла.

– Сизге берилген план он кюнню ичинде тамамланыргъа керекди, – деди комендант.

– Бек ахшы, жюйюсхан комендант, биз ол борчну тынгылы этербиз, – деп, къоншу элни старостасы комендантха жалынып къарады. Аны эсирген къызыл кезлери Мюллерни кезлерине, ит иесине къарагъанча, жойкъулланып къарадыла.

Бир кесекден юйде олтургъанла эки элден да неллай бир зат жыйыллыгъын тохташдырдыла. Орешкин староста болгъан Беловка элде жыйылгъан затланы барын да ол къоншу элге жиберирге керекди, андан а, эки элден жыйылгъанны да бирге къошуп, къоншу элни старостасы чанала бла шахаргъа элтирге борчлу болду.

– Жюйюсхан Орешкин, сизден не изленнгенин ангыладыгъызмы? – деп сорду бургомистр.

– Хау, ангылагъанма. Керек болса, чаналаны шахаргъа элтирге мен да полицайла берирме, – деди Орешкин.

– Угъай, керек туююлдо, биз аланы кесибиз да элталлыкъбыз, – деп, къоншу элни старостасы битеу аперимликни кесине алыргъа суюгенин билдирди.

* * *

Отрядны командири Николаев Орешкинден къагъыт алгъанды. Ол къагъытда эки элден да жыйылгъан ашарыкъла бла кийимле, 15 чанагъа жюкленип, Рогачевдан Гомельге чыгъарыкълары жазылады. Къагъытны алгъанлай, командир Ивановну бла автоматчыланы ротасыны командири Ковальны кесине чакъырды. Ала штабха келгенлеринде, комиссар да анда эди.

Келгенле узун шинтикге олтурдула. Командир кесини буйругъун айтхынчы, алагъа элден келген къагъытны берди да, ала аны окъудула. Аны окъуп бошагъынчы, командир алагъа къарагъанлай турду: ол партизанла борчларын кеслери ангыласала сюеди.

– Онбеш чанада аланы жюрютген онбеш полицай. Аланы сакълап келген чанада да – беш полицай, – тасхачыланы командирлери не излегенин ангылагъанды. Ол кесини бармакъларын санайды. – Битеу да жыйырма полицайдан кеп боллукъ туююлдо. Бир партизан, ол автоматчы эсе уа, терт полицайгъа асыры да озады.

Аны андан ары не айтырыгъын ангылагъан комиссар, Ивановну сезюн бёлюп:

– Сен иги сагъыш эт, – деди. – Чанала жолда бир бири ызларындан тизилип барлыкъдыла. Алада жалаанда бирер адам

олтурады. Узакъгъа созулгъан чаналада келгенлеге автоматла бла алай уллу хата эталлыкъ туююлсюз. – Комиссар, тюзмю айтама дегенча, автоматчыланы командирлерине къарады.

Бир кесек заманны ичинде жер юйде чибин учса да, эшитилрча болду. Сора Николаев, ёрге туруп:

– Бюгече ишге он партизан барса, боллукъду, – деди. – Ала бла мен кесим барыргъа керекме. Жолдаш Коваль, сен кесинги ротангдан алты автоматчы алырса. Андан сора Иванов, фельдшер, дагъыда... – ол бираз сагъыш этди.

– Кавказлы! – деди Иванов.

– Угъай. Ол тюнене бек къыйналгъанды. Солургъа керекди. Аны уятмагъыз, – деп, командир кезюн аны къатында сюелген, кесини битеу къарамы бла «мени да элтигиз» деп тилегин кёргюзтген, штабда къагъытчы болуп тургъан жашха жетдирди.

– Володя келсин. Ол эрттеден бери тилейди.

Командир атын айтханда, Володя къууанды. Володя аурургъаны себепли, алыкъа аны бир тюрлю ишге къатышдырмай тургъандыла.

Командирни жер юйюне жыйылгъанла, картаны да столгъа салып, чанала Гомельге барлыкъ жолну планына къарайдыла. Ала жюк бла чаналагъа чабыууллукъну планын жарашдырадыла.

* * *

Асфальт жолну къар басыпды. Ол сыйдамды, анда чанала бла барыргъа тап болгъанды. Не ауур жюкленнген чананы да бир ат окъуна элтирикди.

Партизанла танг аласына ол жолгъа жууукъ келдиле. Ала жолну къыланчынды къар басхан чырпыла ичине кирдиле. Юч автоматчы къыланчны ары жанына ётдюле. Ала, чаналаны ётерге къоюп, артда келген чанадагъы полицайланы атарыкъдыла. Хар партизан да не этеригин биледи.

Эрттенлик бек сууукъду. Партизанла къаргъа бауурланып жатадыла. Алагъа къымылдаргъа онг жокъду, ол а бютюнда сууукъ этеди. Командир сагъатха терк-терк къарайды. Энди кёп къалмагъанды.

Кёп бармай, самогондан да иги тартып, жолгъа жарыкъ болуп чыкъгъан полицайланы жырлагъан тауушлары эшитиле башлады. Ала бирда арсарсыз келедиле. Бираздан алда келген чана къыланчдан чыкъды. Бирси чанала да аны ызындан тизилип келедиле. Партизанла аланы санайдыла: онжети. Дагъыда санайдыла. Тюздю – онжети. Чанала оналты болургъа керек эдиле. Келген а онжети этеди. Не болгъанды? Орешкинни къагъытында чаналаны жюрютген полицайладан сора да төрт къалауур полицай барлыкъды деп жазылып эди. Мында уа алда келген чанада окъуна төртеулен олтурадыла.

Эшта да, к'юншу элни старостасы, к'юрк'туп, полицаиланы к'ебюрек жиберген болур. Энди ала бары да жыйырма төрт боладыла. Партизанла уа ондула. Болсада башха мадар жок'туду. Келген чаналаны юслерине от ачып, алада келген полицаиланы билмей тург'анлай, апчытып, ызы бла аланы келтирген затларын сыйырырг'а керекдиле.

– Немецли ууучлаучулаг'а сатылг'анлаг'а, совет халк'ыны душманларына от ачыг'ыз! – деди командир.

Командирни с'езлери, аны ызындан а автомат тауушла суук' эрттенликни шошлуг'ун буздула. Алда келген чанадаг'ыладан бири да сау к'алмады. Артдаг'ы чанадаг'ыладан да ююсю т'енгереп, жолг'а т'юшд'юле.

Алай атышыу башланганда абызыраг'ан полицаила, терк эс жыйып, чаналадан ушкокларын алып, партизанланы атып тебиредиле. Аланы, чаналаны артларына буг'туп, марап атыулары улуу хата салырг'а боллуг'ун ангылап, автоматчыланы командири Коваль, жатып ата тург'ан жеринден ёрге туруп, н'егерлерине айланып:

– Жашла, мени ызымдан! – деп, чанала таба, жолг'а чапды. К'алг'анла да аны ызындан болдула. Ала бла Володя да чапды.

Ишни терк бошарг'а керекди. Жолда к'еп к'алырг'а жарык' т'юйюлд'ю. Бираздан автомашинала жюрюп башларык'дыла, ол заманда былайдан к'утулург'а к'ыйын болдук'туду.

Володя автоматчыладан артха к'алырг'а к'юрк'г'андан аяусуз чапды. Аны ауруг'ан жюреги терк-терк урады, ачы чанчады, бирсилеча терк чабарг'а к'оймайды. Ол, чырпыладан чыгыш, жолг'а жетерге, аны к'екюрегинден не зат эсе да артха к'ючлю тюртд'ю. Ол жыг'ылырг'а аздан к'алды, алай к'ызыгуу бла даг'ыда бир талай атлам этди. Сора эки жанына чайк'ала башлады. Т'егерекде хар зат аууп барг'анча к'ерюнд'ю. Ак' к'яр жашил болду. Алайда Володя жолг'а ауду. Т'егерек шош болду. Жашчык' автомат тауушланы да эшитмеди. Аны ауузундан келген к'ан ак' к'ярны к'ызартды.

Жарым саг'атлык' урушда партизанла чаналада келген полицаиланы к'ырып бошайдыла. Экеулерин саулай тутдула. Насыпха, атлаг'а к'еп к'оранч т'юшмеди. Партизанла Володяны ёлюгюн, жаралы Ковальны да бир чанаг'а салып, пленнге алынган полицаиланы да алларына этип, чаналаны кийимлери, азык'лары бла да лагерьге сюрюп келдиле.

Ала лагерьге келгенлеринде, анда к'алг'ан партизанла аланы алларына к'ууанып чапдыла. Алай чанада юсю тон бла жабылып келген Володяны ёлюгюн к'ергенлеринде, ала, шош болуп, б'ерклерин тешип, к'олларына алдыла. Отрядда Володяны бек ариу к'ерюучю эдиле, энди аны ёлюп к'айтханы би-

теу партизанланы мудах этди. Галя, к'валг'ван тиширыула да жилиадыла.

Володя урушну аллында комсомолну райкомуну секретары эди. Аны жюрек аурууу болг'ваны себепли, аскерге алмаг'ван эдиле. Немецлиле аланы районларына келип, Орлов партизан отряд к'ураг'ванда уа, ол Володяны биргесине алып кетген эди. Аны саулуг'у осал болг'ваны себепли, ол, урушлаг'ва бармай, отрядда к'ваг'ытчылык' эте эди. Ол не бек тилесе да, аны чабыуулг'ва элтмей эдиле. Энди уа ол фашистлеге к'ууллук' этген налатланы ок'ларындан жоюлду.

Комиссар, Володяны ёлюгюню тегерегине басынган партизанлаг'ва айланып, айтды:

– Баг'валы жолдашла! Ата журтну душманлары бла сермешде биз ахшы тенглерибизден айырылабыз. Ма бюгюн биз Володяны ёлюгюне к'варап турабыз. Анга жаланда жыйырма жыл толг'ван эди. Аны жашауу к'ысха болду. Да не этейик?! Заман алайды. Бушуу сизни апчытмасын. Сермешлени бютюн к'ыйынлары алдады. Эрликни тас этмегиз. Володя Ата журтну эркинлиги ючюн жан бергенди. Биз аны сыфатын ёмюрге да унутмазбыз. Володя, биз сени ючюн дерт жетдирибиз!

Комиссарны сёзлери тынгылаг'ванланы жюреклерине жетди. Аланы к'воллары автоматланы, ушкоккланы к'ваты к'ысадыла, к'вашлары туюлюпдюле.

– Бизни к'волубузг'ва эки полицай тюшгенди, – деди комиссар. – Биз алаг'ва сюд этерге керекбиз. – Алайда бары да к'воллары артларына байланып тург'ван полицайлаг'ва к'варадыла. Партизанла кеслерини жаш негерлерини к'ванын алаг'ва кечаллык' туюлюдюле. Тутулг'ванладан бирлери алг'ва чык'ды.

– Мен полицайма, – деди ол, тюп эрини да к'валтырай. – Алай мен анда амалсыздан тург'ванма. Кесими жашаууму к'утхарырг'ва айтхан сунмаг'ыз. Ма бу уа, – ол кесини негерин кергюзтдю, – бу староста Коноваловду. Болмаг'ванча ог'урсуз, кюйсюз, халк'ны терисин сойг'ван аллай бир налатды. Элде адамланы к'вайсына сорсаг'ыз да, аны алай болг'ванын айтырык'дыла.

– Ол керти айтады, – деди Галя. – Мен аланы экисин да таныйма. Коновалов адам туюлюдю, ол к'ван ичген жаныуарды. Николай а, – Галя полицаини к'волу бла кергюзтдю, – аллай адам туюлюдю. Ол душманнга кёлсюзлюкден к'уулланады.

Ол кюн партизан сюд кесини халк'ын фашистлеге сатхан, кёп совет адамны жойдург'ван Коноваловну ол ишлеген элде асмак'г'ва асарг'ва сюд этди. Николайны уа отрядда к'воюп, анга кесини терлигин жууарг'ва онг берди. Ол Коноваловну асмак'г'ва асарг'ва барырг'ва комиссардан эркинлик тиледи.

Кече арасында Иванов, Николай, дагъыда юч партизан Коноваловну ол кеси къуллукъ этген элге элтдиле да, аны ол кеси жашагъан юйюню аллында уллу эмен терекге асдыла. Аны боюнуна тагъылгъан къангада: «Кесини халкъын, къыралын сатханнга хар заманда да боллугъу былайды!» – деп жазылып эди.

* * *

Арт кезиуде партизанла немецли ууучлаучулагъа уллу заран тюшюре тургъандыла, алай бу жолгъу чабыууллукъ душманланы бютюнда бек чамландырды. Партизанла алай боллугъун биле эдиле. Кече жолда болунган ишден тюз хапар алынганлай, гестапону таматасы фон Рентау, комендант Мюллер, бургомистр Рахимович да комендантны кабинетине жыйылдыла (алыкъа гестапочу Рахимовични кесини кабинетине бирда чакъырмагъанды).

Босагъадан ичине атлагъанлай, Рахимович фон Рентау анга ариу кёзден къарамагъанын ангылады. Болсада, жукъ сезмегенча этип, ол бары бла да жарыкъ саламлашды. Энди ол, не мадар да этип, фашистле Орешкиннге ишекли болмазча этерге керекди. Юч оноучу да жерлерине олтурдула. Гестапочу, комендантха бла бургомистрге кезиу къарай:

– Жюйюсханла, сиз тюнене болгъан ишни билесиз, – деди. – Ол ишге бизни планларыбызны иги билген адам оноу этгенине ишекли болмазсыз. – Ол кесини гинясууча бир жерде тохтамагъан жютю кёзлери бла бютюнда огъурсуз къарайды. – Мен хар заманда да сизге ол бандитлеге ышаныргъа жарамазлыгъын айтып тургъанма. Алай сиз экигиз да мен айтханнга эс бурмагъансыз. Энди уа... – гестапочу андан ары не мураты болгъанын айтмады.

Бургомистр, аны муратын ангылар ючюн, гестапочугъа:

– Сиз кимге ишекли боласыз? – деп сорду.

– Чаналаны тюнене жолгъа чыгъарларын биз ючюбюз, сора эки староста билип болгъандыла. Аладан бирлерин партизанла асхандыла. Экинчи уа сау къалгъанды. Мен сизге ишекли болмагъаныма уа сиз ийнана болурсуз, – бу сёзлени айтханда, Рахимовичге аны кёзлери ышаргъанча кёрюндюле. – Алай Орешкин хатасыз къалай къалды?

Алайда бургомистр:

– Жюйюсхан подполковник, – деди. – Коноваловну чанала бла келлигин билген полицаила да болур эдиле. Аланы экисинден къалгъанланы ёлюклерин келтиргендиле, ол экиси уа табылмай къалгъандыла. Ала партизанла бла туююдюле дерге да жарамаз. – Бургомистр хар заманда кесини сёзлерине къаты шартла табады. Ол зат гестапочуну бютюнда ачыуландырды.

– Сизни ол айтханыгъыз тюздю. Алай Орешкинни ариулагъан къыйын болур, – деди гестапochу.

– Мен аны ариуламайма, жюйюсхан подполковник, алай полицайладан жукъ чыкъгъан болурму деп, кёлюме келгенни айтама. – Рахимович кесини нёгери Орешкинни тюзюнлей къаты къорууларгъа жарамазлыгъын ангылайды.

– Орешкинни чакъырып, соруу этерге керекди, – деди фон Рентау.

– Мен анга угъай демейме. – Рахимович андан ары даулашмады.

– Мен да угъай демейме, – деп, эндиге дери тынгылап тургъан комендант да сёзге кёшулду.

Тюзюн айтханда, фон Рентау комендантны да, Рахимовични да бирча кёрюп болмайды. Кесини уллу жерледе ишлеген жууукъларына базынып, бир-бирледе комендант гестапогъа асыры бийикден, сансыз этип къарайды. Фон Рентау а аны кётюралмайды.

Бу даулашлада уа Рахимович тюз болуп чыкъса, ол анга ыразыды, нек десенг Орешкинни старостагъа салыуда ол да къатышханды. Энди ол партизан болуп чыкъса, комендантха да ариу айтылмазлыгъын ол ангылайды. Экинчиси уа, фон Рентау Мюллерни хар заманда кесинден энишге санайды, аны сындырыргъа кюрешеди. Майор а кесини бла гестапochуну арасында башхалыкъны багъасын биледи. Ол университетни бошагъанды, адабиятны, саясатны ангылайды, фон Рентау а къуллукъда жаланда адам тутуу бла, керекли кезиуде уа тап кесини нёгерлерин сатып, алгъа алай барады. Гестапochулагъа бюсюремеген аскерчи офицер Мюллер Рахимович гестапochуну хорларыгъына аны ючюн ыразыды.

Алайлай эшик къагъылды. Фон Рентау комендантха соруулу къарады.

– Ким эсе да мен бусагъат билейим, – деп, ол эшикни ачаргъа атлады. Эшик ачылгъанлай, комендант Орешкинни кёрдю.

– Жюйюсхан комендант, мен партизан тутуп келгенме, – деп, Орешкин кёолу бла аны ызындан кёоллары артына къысылып келгенни кёргюзтдю.

Орешкин кабинетге кирди, ызындан ол партизан дегенин да кийирди. Бары да анга бек сейир этип къарадыла. Староста подполковникни танымайды, аны себепли ол жаланда комендант бла сёлешеди.

– Жюйюсхан комендант, бу полицай болуп ишлейди, алай эки кюнню ичинде къайда айланганын киши билмейди. Тюне не уа агъачда, эсирип тургъанлай, мени полицайларым тутхандыла. Къайры баргъанын айтыргъа унамайды. Ма аны ючюн

тутуп бери келтиргенме. Сёзсюз, чаналаны хапарын партизанлагъа бу билдиргенди.

Бургомистр ичинден: «Аперим! Акъыллы иш этгенсе», – деп, Орешкинни махтады.

Фон Рентау олтургъан жеринден секирип къопду. Бусатда аны кёзлери жаралы къабанны кёзлерине ушайдыла, ол терк-терк солуйду, бурун тешиклери, дорбунла кибик, кенгереди.

Отоуну ортасына иги кесекден бери жюлюнмеген, кир сакъалы бла, орта бойлу, чечекбет, эки къолу да артына байланып, сол къолуну женгине да «полиция» деп жазылгъан быстыр тигилип, биреулен сюеледи. Аны къоркъгъан кёзлери тегерекке къарайдыла. Ол не зат эсе да айтыргъа башлайды, алай гестапochу, анга жукъ айтыргъа къоймай, керилип, жухуна урады. Полицай бир жанына чайкъалады, алай аягъы юсюнде къалады.

– Партизанла бла не замандан бери байламлыса? Негерлеринг кимдиле? Ала бла къайда тюбешесиз? – Гестапochу, кесини бир соруууна жууап алгъынчы тёзалмай, экинчисин сорады.

Эшта, полицай энди къайры тюшгенин ангылай башлагъан болур, жалынып, комендантха бла бургомистрге кезиу-кезиу къарайды, алай ала анга къарамайдыла. Ол подполковникни аллына жыгъылды, аны чурукъларын уппа этерге ашыкъды:

– Мени арталлыда терслигим жокъду. Мен партизанлагъа бармагъанма. Жюйюсхан комендант, сиз мени уллу Германиягъа къалай тюз къууллукъ этгеними билесиз, мени ючюн бир сёз айтыгъыз, – деп, Мюллерге да, гестапochугъа да кезиу-кезиу къарады. Сора:

– Мен элде большевиклени барын да тизме этип берирме, – деп къошду.

Бу сатылгъан налатны оздурлугъун ангылап, Рахимович:

– Сен къаллай большевиклени тизмесин берлигинги энди биз билгенбиз. Полицияны партизанлагъа къырдыргъанынгы санга кечаллыкъ туююлбюз, – деди.

Подполковник, тышындан эки немецли солдатны чакъырып, тутулгъанны тюрге атаргъа буйрукъ берди. Гестапochу тюремсинден адам артха къайтмаучусун а биледи.

* * *

Юч кюнден: «Агъачда айланган бандитлеге болушханы ючюн, жолда полицайла элтип баргъан чаналагъа чабыууллукъ этгени, анда уллу Германиягъа тюз къууллукъ этген полицайланы къырыргъа жигер къатышханы ючюн, алгъыннгы полицай асмакъгъа асылады», – деп, немецлиле халкъгъа билдирди. Алай фон Рентауну халы хазна туююлдо. Алгъын, бир

партизанны тутуп, асмакъгъа ассала, ол асыры къууаннгандан жеринде чыдаямачу эди. Бюгюн а ол баштёбен болгъанлай турады, мудахды. Гестапочу бу адамны партизанла бла иши болмагъанын ангылайды. Алай аны къалай алдагъанларыны эбине тюшалмайды. Бу иште да Рахимовични къол ызы барды деп, ол анга алай къарайды.

Полицайны тутхан ал кюнлеринде гестапочу аны юсю бла къалгъан жашырын ишлегенлеге да жетерге умут этген эди, бюгюн а ол жукъ да табалмады. Фашист башкес ма аны ючюн мудахды.

Партизанла андан эсе акъыллы болгъанларын гестапочу ангылагъанды. Аны юсюнден ол кишиге зат айтмагъанды, алай бек керекли адамла уа андан къутулгъандыла.

Ол кюнню ингиринде партизан отрядны комиссары кесини дефтеринде быллай жазыу этди: «Кёп совет адамны душманнга берип жойдургъан полицай партизан сюдню оноуу бла асмакъгъа асылгъанды. Буйрукъну гестапону таматасы толтургъанды. Ол да бизни хорламыбызды».

* * *

Къалын агъачны къар басханды. Тереклени бутакълары, къалын къарны ауурлугъун кётюралмай, энишге бюгюлгендиле. Агъач ортасында орналгъан партизан лагеръни жер юйчюклерин къар басып, энди ала бош тёбелеге ушайдыла. Лагеръни ичинде, къарны кюреп, жер юйден жер юйге иничге жолчукъла этгендиле. Къар асыры теренден, ала бугъей жарылгъанлагъа ушайдыла.

Болсада былайда жашау барады. Отрядны кюз артында хазырлагъан ашарыкълары, кийимлери, сауутлары, отрядха керекли затла битеу мында складлада сакъланадыла.

Командованияны буйругъун толтурургъа барсала, партизанла, туугъан юлеринеча, бери ашыгъып къайтадыла. Ала былайгъа юйренгендиле.

Бу лагеръни партизанлагъа дагъыда бир таплыгъы барды. Къыбыла жанына барсанг, онбеш километрден уллу темир жолгъа чыгъаса, шималгъа да тамам аллай бир жол барып, «Москва – Минск» деген машина жолгъа чыгъаса. Ол жолланы арасында уа къалын агъач барды. Партизан отрядны баш лагери алайдады. Кеслерини тургъан жерлеринден ол жолланы узакъ болмагъаны, агъачны къалынлыгъы партизанлагъа жоллада бузукълукъ ишлени бардырыргъа уллу болушлукъ этедиле.

Экинчи жанындан а ол жолланы жанларындагъы элдеде энди партизан отрядны кесини адамлары бардыла. Ол адамла, отрядха тасха билдиргенден сора да, партизанлагъа кёп зат бла болушадыла. Партизанланы ауур жаралылары элдеде

ышангылы адамлада кечинедиле. Къысха айтханда, бу лагерь партизанлагъа не жаны бла да тап эди. Алай тюнене ингирде агъачны башы бла немецли самолёт учханды, листовкала да атханды. Ол зат партизанланы къайгылы этгенди. Немецлиле партизанланы тургъан жерлерин керти дамы билгендиле огъесе лётчик, узакъгъа учмаз ючюн, листовкаланы кесини кёлуне тап келген жергеми атып кетгенди? Партизанла ол затны тюзюн билирге керекдиле. Немецлиле ала тургъан жерни керти да билген эселе, алагъа былайда тынчлыкъ боллукъ туююлду, къоранч тюшерге боллукъду. Аны себепли былайдан кетерге керекди. Кетер ючюн а, ишни тюзюн билирге дурусду.

– Лев Михайлович, гестапо бизни тургъан жерибизни къайдан билгенин тохташдыргъа керекбиз, – деди командир, комиссарны аллында тургъан листовканы жангыдан къолуна ала. Командир бюгюн ол листовканы ючюнчю кере окъуйду. Анда былай жазылыпды: «Биз энди сизни тургъан жеригизни къалайда болгъанын тюз тохташдыргъанбыз. Кесигизни къырдырмай, агъачдан чыгъаргъа керексиз. Сиз агъачха кирип, ачдан, сууукъдан къыйналып айланганлыкъгъа, энди Къызыл Аскер толусунлай ууатылгъанды, биз Москваны алгъанбыз. Кесигиз аллына чыкъсагъыз, немецли командование сизни жашауугъузну сакъларыкъды, хар кимни юйуне жиберликди».

– Немецлиле бизни тургъан жерибизни билген эселе да, жолдаш командир, ала, бери келип, бизни бла уруш этерге базына болмазла. Ала биз кесибиз чыгып къалсакъ сюедиле, баям.

– Алай эсе, алагъа кёп сакъларгъа тюшер, – деди да, командир, листовкагъа жангыдан къарай, комиссардан картаны алды. – Биз алагъа чыкъмазлыгыбызны билирге керекдиле.

– Лев Михайлович, кесибизни тасхачыларыбызны шахаргъа жиберип, анда жашыртын ишлеген жолдашладан тынгылы хапар билирге керекбиз, – деди комиссар.

– Тюзю, Борис Александрович. Ивановну чакъырайыкъ да, ары кимни иеригибизни тохташдырайыкъ.

Бираздан Иванов штабха келгенинде, командир анга оноуларын айтды.

– Ары мен кесим барыргъа керекме. Бу бек жууаплы ишди, – деди Иванов. – Мени бла кимле барлыгъын белгилейик.

Кенгешни ахырында шахаргъа тёртеуленни жиберирге келишдиле. Ала анда жашырын ишлеген жолдашланы болушлукълары бла душмандан хапар билирге керекдиле. Душманла партизан отрядны тургъан жерин биле эселе, ала аны къайдан билгенлерин тохташдыргъа керекди. Ары Иванов, Исмайыл, дагъыда эки тасхачы барлыкъдыла. Шахаргъа бек сакъ кирирге керекдиле, аны мадарларын да этедиле.

Экинчи кюн тюш алада сахарны орамларыны биринде төрт полицай барады. Аладан бирлери, кьолтугъунда башлы чурукълары бла, чурукъ жамаучу мастерскойгъа киреди, кьалгъан ючюсю уа, кьабыргъагъа тагъылгъан суратлагъа къарай, нени юсюнден эсе да ушакъ этедиле. Тышындан къарагъан адам ала кеслерини сёзлеринден башха жукъ эшите, зат кёре болмазла дерчады, алай аланы жютю кёзлери, тегерекде ишекли зат болурму деп, сакъ къарайдыла.

Мастерскойгъа кирген – анда чурукъчуну аллында шинтикге бир немецли солдат олтуруп тургъанын эслейди, алай бирда арсар болмай, чурукъчуну аллына барып, кесини эсги чурукъларын узатады.

– Чурукъларымы олтанлары кьопхандыла. Сизни териден этилген затыгъыз бар эсе, бир мажал зат уругъуз, – деп, кьагъытха чулгъанып тургъан чурукъларын столгъа салады.

– Аз сабыр болугъуз, жюйюсхан полицай, бу адамны ишин бошайым да, сизни чурукъларыгъызгъа къарарбыз, – деп, чурукъчу анга мюйюшде гитче шинтикчикни кергюзтеди: – Олтуругъуз.

Бираздан немецли, чурукъларын сыйпатып, мастерскойдан чыгъады. Чурукъчу уа полицайгъа:

– Бизни терибиз жокъду, алай иги резина барды, сие эсегиз, андан салайыкъ, – деп, анга жютю къарайды. Ол сёзле аланы жаз тиллери эдиле.

– Болсун. Игисин сал, – деди Иванов. Ала бир бирлерин ангыладыла. Иванов чурукъчугъа командирни буйругъун айтды.

– Чурукъла тамбла бу заманга хазыр болурла. Шёндю сагъат экиди, – деди чурукъчу, сагъатына да къарап. Сора: «Сакъ болугъуз», – деп шыбырдады.

Иванов чурукъчудан чыкъды да, орамны ёрге акъырын тебиреди, юч полицай да аны ызындан атландыла.

* * *

Тасхачыла отрядха ахшы хапар келтирмегендиле: отрядны ичинде сатхыч адам барды. Ол партизанланы юслеринден немецлилеге толу хапар берип турады. Бу кюнледе немецли командование, отрядны кьурутур ючюн, уллу каратель отряд жибереди. Анда, кьуру немецлиледен сора да, бу жерлени иги билген полицайла да бардыла.

Тасхачыланы хапарларын эшитгенде, отрядны штабында къайгъылы болдула. Карателле бла кюрешген тынч туююлдо, алай ол отрядны ичинде немецлилеге ишлеген адамны хапары бюткюнда сагъайтды. «Ол ким болур? Аны къалай табаргъа керекди? Бизни ишибизни жашпырынлыгъын мындан ары къалай

сакъларгъа боллукъду?» – деген сагъыш кишиге да тынчлыкъ бермейди.

Келлик карательлеге къалай туберге керек болгъаныны, отрядны жангы жерге кечюрююню планы ол кюн окъуна жарашдырылды.

Кече ортада немецли самолёт отрядны тургъан жерини башы бла жангыдан учду. Бу жол листовкалары орунуна бомбала атды. Командир бла комиссар, бомбаланы тауушундан уянып, тышына жайылгъан партизанлары жыйдыла.

– Фашистле бизни лагерибизни къалайда болгъанын биледиле, – деди комиссар, сёзюн башлай. – Энди бизге былайда къалыргъа жарарыкъ туююлду. Каратель отряд келеди. Бюгече окъуна былайдан кечебиз. Душманны аллын тыйып, отрядха кечерге онг берир ючюн, былайда автоматчыла, лагъымчыла, тасхачылары взводу къалады. Хапчуклары, аш-азыкъны, жаралы партизанлары, тиширыулары да чанала бла элтир ючюн, отуз ат къалады. Багъалы жолдашла, хайт дегиз!

Сора командир айтды:

– Душманны аллын тыярыкъ отряд бла мен къалама. Къалгъанла уа комиссарны башчылыгъы бла жангы жерге атлана-сыз. Ахшы жолгъа! Юч кюнден кеч къалмай, биз да ызыгъыздан жетербиз.

Комиссарны башчылыгъы бла отряддан юч жюзден аслам партизан жолгъа чыкъдыла. Алайда уа командирни отряды – жюз адам къалды. Командир аланы да экиге бёлдю. Кеси, бир къауум бла, келген немецлилени арт жанлары бла чыгъаргъа, шоссени онг жанына ётдю, къалгъанла уа, Ивановну башчылыгъы бла, алгъа, агъач къыйыры таба кетдиле.

Танг жарый башларгъа Иванов элтген партизанла, агъачны къалынындан чыгъып, ууакъ чырпылары ичинде тохтадыла. Исмайыл кесини нёгерлери бла алгъаракъ барды, агъачны ичи бла келген жолну къыланчындан бери атлап, миналары салды. Фашистлени жартысы миналадан ётгенлей, ол аланы атдырлыкъды, ол заманда уа партизанла автомат от ачаргъа керекдиле. Миналадан кеслерине хата тюшмез ючюн, партизанла, артхаракъ кетип, базыкъ тереклени артларына букъдула.

Фашистле жолну жингиригинден бери чыкъдыла. Энди эрттенлик къарда алда келген офицерни аскер белгилери ачыкъ кёрюнедиле. Жолгъа иги ичип чыкъгъан фашистле неге эсе да кюледиле. Исмайыл фашистлени бираз келирге къойду. Аланы ал къауумлары минала салынган жерден алгъа ётерлерин сакълады. Аны къолундагъы «жаханим машиначыкъ», эрттенликни сууугъуна да къарамай, Исмайылны къолларыны терлегенлеринден суу болгъанды.

Алдагъы фашистле салынган миналадан оздула, миналары юслерине уа башха къаууму келеди. Исмайыл къолундагъы

машиначыкыны буруун бурду. Минала сууукъ эрттенлик хауада, къая оюлгъан таууш этип, атылдыла. Алгъа келгенле, къолларын да ёрге атып, ачы кычырыкъ этип, къаргъа ауда, аланы лагъым чачдыргъан хурттакалары кёкге учдула. Партизанла автоматладан кыыстау от ачхандыла. Фашистлени артда келгенлери да къаргъа жатдыла. Билмей тургъанлай, алай уллу от ачылгъаны аланы ал кезиуде бек апчытды, алай бираздан, эс жыйып, ала да от ачдыла. Уруш кыыстау барады. Немецлилени ал къоркъуулары кетгенди, ала пулемётладан, миномётладан, автоматладан да атадыла. Партизанла да, терек жанларына жатып, фашистлени марап атадыла. Урушну алай билмей тургъанлай башланнганы фашистлеге ал кезиуде уллу заран тюшюрдю. Партизанладан да жаралыла, ёлгенле да бардыла.

Партизанланы Николаев элтген къаууму уа узайгъанды, андан хапар жокъду.

Немецлиле кеслерини къарыулары уллу болгъанын эсlegenдиле, жатхан жерлеринден ёрге къобуп, кеслерича кычыра, алгъа, партизанла таба чапдыла. Партизанла да, ала ёрге къопханлай, атышыуну бютюн къаты этдиле.

– Гранатла! – деп кычырды Иванов. Партизанла гранатларын, немецлилени марап, сызадыла. Аланы чачылыулары тийрени титиретди. Тереклени бутакълары, бичакъ бла кесгенча, кыыркылып тюшедиле.

Урушну бек кыыстау баргъан кезиуюнде Исмайыл жаралы болду. Ол, белинден тешип, юч гранатны къатына салды, сора автоматын сол къолуна алып, онг къолу бла уа биринчи гранатны битеу кючюнден келгени чакълы сызды. Ол, терек артына бугъуп, гранатыны баргъанына къарайды, ол немецлилени орталарына тюшгенин кёреди. Батыр таулу, энишге ийилип, экинчи гранатны алды, биягъыча керилип атайым дегенлей, аны къолу бошайды, бутлары тутмадыла. Ол къаргъа ауду. Партизанладан бирлерини: «Кавказлы!» – деп кычыргъан ауазы аны къулагъына чалынды. Иванов да, ол ауазны эшитип, Исмайыл болгъан жанына къарады, аны кёрмегенде, ары чапды. Василий алайгъа жетерге, Галя къаргъа аууп тургъан Исмайылны башын кёкюрегине кыысды. Аны башыны кыымылдагъанын кёрюп, Василий Исмайылны сау болгъанын, алай жарасы ауур болгъанын да ангылады. Алайда Иванов бираз абызырады, болсада, кесин къолгъа ала:

– Жашла, Ата журтубуз ючюн алгъа! – деп, атакагъа чапды, партизанла аны ызындан атылдыла.

Ол кезиуде Николаев да отряды бла фашистлени артларындан атакагъа къопду.

– Ура! Ур-а-а-а! – деген деменгили кычырыу фашистлени абызыратды. Ала эки отну арасына тюшгенлерин ангыладыла,

кеслерини ёлюклерин, жаралыларын да къоюп, агъачны сол жаны темир жол таба къачдыла. Партизанла, аланы ызларындан узакъ кетерге жарамазлыгъын ангылап, артха айландыла.

Ол къысха сермешде немецлиледен отуз ёлюк къар юсюнде къалды. Алай ол урушда партизанланы да къоранчлары болду. Жаралыланы арасында ауур жаралы Исмайыл да барды.

Партизанла ёлген нёгерлерин агъач теренинде асырадыла. Жаралыланы, агъач бутакъладан ишленнген басхычлагъа салып, алып кетдиле. Терк кетмеселе, ачыуланнган фашистле энтта да былайгъа бир жух урмай къоймазларын биле эдиле.

Дагъыда юч кюнню ичинде, ызларындан келген карательле бла урушла бардыра, партизанла агъачны теренине кетдиле. Немецлиле уа, агъачха андан тереннге кирирге къоркъуп, артха айландыла. Партизанла уа кеслерини жангы лагерьлерине келдиле да андагъылагъа къошулдула.

Исмайылны жарасы къоркъуулуду. Отрядны врачлары аны жашауун сакълар ючюн кюрешни тохтатмайдыла. Окъ базыкъ бутуну сюегин сындыргъанды. Жаш суюк къайнар, ол къоркъуулу туююлду. Минаны жаркъачыгъы уа аны кёкюрегине тийип, онг ёпкесине жете, анда тохтагъанды. Аны чыгъарып ючюн, хирург жашха къыйын операция этерге керекди. Былай къыйын операцияны госпитальда этген окъуна тынч туююлду, алай отрядны врачы – алгъын полкъда хирург болуп ишлеген Вербицкий – ол операцияны агъач ичинде этерге керекди. Операцияны аллында Николаев врачха:

– Къолунгдан келгенни барын эт. Кавказлы сау къалыргъа керекди, – деди.

– Жолдаш командир, биз къолубуздан келгенни этеригибизге сёз жокъду, – деди врач. – Алай умут а азды.

Алайда Иванов да келди да:

– Билемисе, доктор, Кавказлыны жашауу манга бек багъалыды. Мен анга керек болгъан затны табаргъа, тап фашистледен келтирсем да, профессор керек болса да, аны да келтирирге сёз береме. Мен сизни усталыгъыгъызгъа ишекли туююлме, алай... – деп, къайгъысын айтды.

Ивановну ол сёзлери врачны кёлюне тийген болур эдиле, ол, анга андан ары тынгыламай:

– Галя, саусузну операциягъа хазырла, – деп, хыны буйрукъ берип, кесини бёлюмюне кетди.

Исмайыл жаралы болгъанлы тынчлыгъын тауусхан Галя терк окъуна хар затны жарашдырды. Ол кюн Исмайылгъа операция этдиле, ингирикде уа юч кюнню эсине келмеген Исмайыл кёзлерин биринчи кере ачды.

Андан бери юч ай озгъанды. Исмайыл иги болуп барады. Энди ол кеси аллына аз атлай башлагъанды. Бериден эсе ары

жууукъ болуп тургъан саусузгъа, аны жашаугъа къайта башлагъаны къалай хычыуунду! Кёп кюнлени къымылдаргъа онгу болмай тургъан Исмайыл, энди жараланы хорлап, кесини иги бола башлагъанын ангылагъанды. Аны хар заманда да халал жюреги энди бютюнда халал болгъанды. Ол хар кимге ышарыргъа, хар кимни да къучакъларгъа, жашауну юсюнден ала бла хапар айтыргъа сюеди.

– Энди сизге бек игиси – тохтамай къымылдап турууду, – деди бир кюн врач. – Хар кюн сайын жаяу жюрюй турургъа керексиз. Кюнден-кюннге кёпден-кёп жюрюрге керексиз. Ал кюнде сизге Галя болушурукъду. – Алайда врач кесини огъурлу кёзлерини къыйырчыкълары бла аз ышарды.

Ол кюн Исмайыл Галяны болушлугъу бла лагеръни ичинде ары-бери айланып башлады. Ол, иги болургъа асыры ашыкъгъандан, тохтамай жюрюп турлугъу келеди.

Жаз башы бола башлагъанды. Агъачны кюнлюм жерлеринден къар кетгенди, жанкъозла чыкъгъандыла. Жазны жылыуу, кырдыкланы жукъудан уятхан бла къалмай, адамланы жюреклерине да синге башлагъанды.

Аллай жылы кюнлени биринде Галя, Исмайылны къолтугъундан тутуп, башха кюнледе элтичюсюнден узакъ элтди. Агъач ичинде, аууп тургъан терекге жетип, тохтап:

– Исмайыл, энди бираз солу. Былайгъа олтур, – деп, къыз кесини фуфайкасын терекни юсюне жайып, солдатны ары олтуртду.

Галя кеси да аны къатына олтурду. Ала тынгылайдыла. Галяны анга кёп айтыр сёзю барды, алай ол къалай башларгъа билмейди, уялгъандан. Исмайыл а тынгылайды. Ол сокъур туююлдо: Галя анга къаллай кёзле бла къарагъанын кёреди. Къыз аны сюеди. Аны юсюнден битеу отряддагъыла да айтадыла. Исмайыл да анга эс бурмайды дерге жарарыкъ туююлдо, алай аны туугъан элинде суйген кызы къалгъанды. Ала уруш башланнгынчы бир бирлерине ийнакълы къагъытла жазып тургъандыла. Исмайыл кесини биринчи суйгенин унуталмайды, анга туберигин бек ашыгъып сакълайды. Бусагъатда уа аны хуржунунда къагъытла бла бирге аны сураты да турады. Исмайыл ол затланы юсюнден терен сагъыш этеди. Галя да аны алай сагъышлы болуп тургъанын эслейди.

– Исмайыл, не сагъыш этесе? – деп сорду къыз.

– Бош. Таула эсиме тюшгендиле.

– Сен тауланы алай бекми сюесе? – тюзюн айтханда, Галя тауланы юсюнден сормай эди. Алай андагъы къызны бекми сюесе дерге уялды да, соралмады.

– Хау, бек сюеме. Кавказны тауларын сен бир кёрсенг эди. Ала къалай ариудула!

Галяны кёзлери узакъгъа чыракъ кетгендиле, аны къарамы Кавказны къаллай болгъанын кёрюрге суйгенчады.

– Исмайыл, мени санга дагъыда бир сорлугъум барды. Сен айып этме, – деди къыз.

– Сор, Галя, сор. Мен санга нек айып этеме?!

– Сени анда суйген къызынг бармыды? Мен аны алай бош сорама, сени кёлюнге башха зат келмесин.

Исмайыл ол сорууну эртгеден бери сакълай эди. Ол Галягъа ётюрюк айталлыкъ туююлдю, жарсытыргъа уа суймейди.

Галяны бир кёрген адам да анга эс бурмай, аны жаратмай да къояллыкъ туююл эди. Жаш, бираз тынгылап туруп:

Галя, мен сени кёлюнге тиерге суймейме, – деди. – Сен мени тюз ангыларса деп умут этеме. – Андан сора ол Галягъа суйген къызыны хапарын айтды. Хапарны бара баргъанына кёре, Галя мудах болду: анга биринчи суймеклик келгенди, ол аны жашыра билмейди, жашырыргъа да сую болмаз.

– Галя, сен нек мудах болдунг?

– Угъай, Кавказлы, мен мудах туююлме, – деди къыз.

Къызыны андан ары сёлеширге мураты болмагъанын кёрюп, жаш:

– Галя, сени къаллай алаамат адам болгъанынги мен билеме. Мен дунияда сенден башханы сайламаз эдим. Алай биз бир бирни асыры кеч таныдыкъ. Мен а, сени алдагъандан эсе, ёлюрге таукелме, – деди. Сора бираздан ол: – Биз экибиз да урушдабыз, – деп къошду. – Бизге тамбла не боллугъун билмейбиз. Бизни жашаубуз душман бла кюреширге берилип болургъа керекди. Мен сени жангыз эгечимча суюме. Сен да мени къарындашынгча кёр.

Галя, кесин къолгъа ала:

– Тюз айтаса, Кавказлы! – деди.

* * *

Дагъыда эки ай озду. Исмайылны жаралары сау болдула. Ол энди партизанланы ишлерине къатыша башлагъанды. Ол заманны ичине партизан отряд да улду болгъанды. Энди аны беш жюзден атлап адамы барды. Ала эки бёлюнуп, эки энчи отряд болгъандыла, алай аланы экисини да штаблары бирди, алагъа бригаданы командири Николаев бла комиссар Орлов башчылыкъ этедиле. Душман энди ала бла кюрешни алай бош затчыкъгъа санамайды. Былайгъа жангы душман гарнизонла келедиле. Фашистле, командирлени терк-терк алышындырсала да, партизанланы уа жокъ эталмайдыла. Хар жангы командир аланы жокъ этерге сёз береди, алай не аны кесин партизанла жокъ этедиле не да ол, командованияны буйругъун толтуралмагъаны ючюн, гестапону къолуна тюшеди.

Шахарда, алгъынча, бургомистр Рахимовичди. Ол партизан отрядха болмагъанча уллу болушлукъ этеди, душманны планларын партизан отрядха билдиреди. Аны иши хар заманда къоркъуулуду, алай ол андан артха турмайды.

Гестапону таматасы подполковник фон Рентау Рахимовичге бир заманда да ийнанмагъанды. Арт кезиуде уа ол аны арталда кёрюп болмайды, анга ишекли болгъанлай турады. Гестапочу бургомистрни тутаргъа кёп кере тебирейди, алай алыкъын сылтау табалмайды. Жашырын ишни иги билген коммунист Рахимович душманнга чий бермейди. Рахимовичге андан огъаргъы къуллукъчула да себеп боладыла. Ала, гестапочуну айтханына да къарамай, алыкъа Рахимовичге ийнанганлай турадыла. Ала аны юсю бла совет адамланы кеслерини жанларына бурургъа умут этедиле.

Комендант да Рахимовични окъууу, сабыр акъылы ючюн анга бек бюсюрейди. Фон Рентау аны ючюн комендантны да кёрюп болмайды. Анга кёп кере тырман этгенди. Кеси кесине уа анга «семиз тонгуз» деп, кёлюн кенгдирирге кюрешеди. «Сени Рахимовичге ийнанмазгъа бир тюрлю сылтаунг жокъду. Оруслула болушмасала уа, бизге бютюнда къыйын боллукъду», – деп, комендант анга акъыл юйретирге кюрешеди. «Ай, мен анга къажау бир затчыкъ тапсам эди, ол заманда экигиз да былайда кёп къалсагъыз кёрюр эдим», – деген аман сагъышла гестапочуну арт кезиуде битеу тынчлыгъын алгъандыла. «Рахимович партизанла бла байламлы болгъанына мен толу ийнама, алай ол кимни юсю бла байламлыкъ жюрютеди, аладан бир аз затчыкъ тапсам эди». Аллай кёп сагъышладан сора ол башха шахардан кесине бир гестапочуну чакъырады. Ол оруслуду, алай бу экиси бир бирлерин Германиядан окъуна таныйдыла, подполковник анга толу ийнанады. Фон Рентау бла ол адам бир талай кюнню ичинде Рахимовични къалай бла алдаргъа боллугъуну, аны кесинден ол партизанлагъа ишлегенин къалай бла билирге боллугъуну планларын жарашдырадыла. Аланы башларында кёп тюрлю аман акъыл бишеди.

Бир къарангы кече бургомистр жашагъан юйню терезеси къагъылды. Рахимович, къайгъылы болуп:

– Кимсе? – деп, терезени ачды.

– Мен сизге Борис Александрович бла Лев Михайловичден келгенме. Ала сизге салам айтадыла, – деп шыбырдады терезени къакъгъан адам.

Алайда Рахимович сагъайды. Бу адам отрядны таматаларыны атларын тюз айтады. Эндиге дери бургомистр не комендантдан неда гестапону таматасындан аланы атларын айтып эшитмегенди. «Бу агъачдан келмеген эсе, аланы атларын къайдан биледи», – деген сагъыш Рахимовични къайгъылы этди.

Аны арсарлыгъын кӧрюп, эшикдеги:

– Къоркъмагъыз, мен отряддан келгенме. Бир къауум затланы юсюнден сӧлеширге керекбиз, – деди.

Рахимович, аны айтханына эс бурмагъанча кӧргюзте, – бу душман эсе, мен тасха бермем, отряддан келген эсе уа, жумушун айтдырмай жарарыкъ туююлду, – деген оюмну этди.

– Келигиз, юйге киригиз! Мында сӧлеширбиз, – деп, ол анга эшиклени ачды.

Кечеги къонакъ юйге кирди.

– Сен кимсе? Менден санга не керекди? Жангылып, башха жерге келген болурсуз дейме, – деп, Рахимович энтта да аны сынаркъа кюрешди.

– Угъай, мен жангылмагъанма. Сиз Рахимовичсиз да?

– Хау, мен бургомистрме.

– Николаев бла Орлов сиз жиберген батарейле ючюн бек ыспас этгендиле. Энди биз Москва бла сӧлешибиз, – деди келген.

Ол сӧзлени эшитгенде, Рахимовични жүреги тынчайды.

Кертиси да арт кезиуде Рахимович партизан отрядха бир къауум батарей жиберген эди. Отрядны батарейлери болмай, кӧп заманны радио станциялары ишлемей тургъан эди. «Бу адам партизан болур ансы, мени алагъа батарейле жибергеними гестапо билсе эди, мени эндиге дери тутмай турмаз эдиле», – деген акъыл кӧлюне келип, Рахимович келген адамгъа ийнанды. Кертиси да, аны партизанлагъа батарейле жибергенинден гестапону билгени жокъ эди. Алай арт кезиуде партизанла агъачдан рация бла Москвагъа сӧлешгенлерин немецлиле эшитгендиле. Ала отрядны не жангы рациясы барды, неда эски рацияны батарейлери болмай туруп, энди ала къайдан эсе да тапхандыла деп, тюз оюм этгендиле. Ол аман акъыл эсине келип, гестапочу кесини адамын Рахимовични сынаркъа жибергенди. Уста конспиратор Рахимович бу жол кесин алдатды. Рахимович «къонагъына» кесини ишинден хапар айтды.

Экинчи кюн Рахимович, хар кюндеча, ишге сагъат тогъузгъа келди. Алай ол кюн анга бургомистрни къуллугъунда ишлерге тюшмеди. Гестапону начальниги, ол кесини кабинетине киргенлей окъуна, аны тутду. Рахимович кечеги къонакъ ким болгъанын анда ангылады. Гестапону таматасы тохтамай Рахимовичге кюледи. Энди ол, асыры къууаннгандан, жеринде чыдаялмайды. Подполковник аллай уллу партизанны къалай сейир тутханыны, таматалагъа къаллай къагъыт жазарыгъыны юсюнден оюмла этеди.

– Айтчы, Уллу Германияны «бургомистри»! Сен партизанлагъа къалай болушханынга бир тынгылайыкъ. Огъесе сен анга угъаймы дериксе? – Гестапочу дагъыда кюледи, ол жарыкъды. Аны соруулары да лакъырдагъа ушайдыла.

Рахимович энди гестапону кьолундан кьутулалмазлыгъын ангылагъанды. Гестапону кьолуна тюшгенлени артха кьайтмагъанларын ол кеп кере кергенди. Энди жалан «угъай» деую бла жукъ табалмазлыгъын биледи. Ол кесини юсюнден жашырмай айтырыкъды, алай ишни неда негерлерини юсюнден сёз барса уа, ол тилин ауузунда тыя билир. Аны себепли ол сабыр жууап береди:

– Кьолумдан келген чакълы болушханма, жюйюсхан подполковник.

– Сосновкада госпитальгъа чабыу сени ишингмиди?

– Угъай. Ары партизанла чапхан эдиле. Алай тюсюн айтсам, мени да барды анда юлюшюм.

– Рогачёвда отлукъ складланы чачдырыу а?

– Анга да кьатышханма.

– Сора уа? – гестапочу кесини алгъыннгы сабырлыгъын тас эте башлагъанды. Энди ол кюлгенин кьойгъанды.

– Дагъыда кепдюле, аланы кьайсы бирин санарыкъса. Германиягъа барлыкъ адамланы тизмелерин кюйдюрюу, Гомельни кьатында темир кепюрню чачдырыу. Сени бек сюйген кьонагъынг Зилленбергни ёлтюрюу... Энтта да керек эсе, айтайым, жюйюсхан начальник, мен сенден бир затны да жашырмам. Ала мени партизанлагъа кьолумдан келген чакълы болушханыма сени ийнандырамыдыла? Жаланда бир зат: бу жигитлик ишлени мен жангыз кесим эталмагъанма, аланы биз совет адамла барыбыз да бирден этгенбиз. Алай сен аллай терен оюмлу затланы ангыламазса. Сени кез туурангда тургъанлай окъуна, мен аллай бир зат эталгъан эсем, кьалгъанла уа кьалай болурла?

Бу кьарт адамны аллай бир сабырлыгъы, аны кесини ишине терен ийнаныулугъу фашистни бютюнда кьозутадыла. Ол, кьутургъан берюча, ачыудан кьалтырап башлагъанды. Аны кезлери кьызыл болгъандыла, чыгъып кетерге жетгендиле. Ол терктерк солуйду, бурун тешиклери кенгергендиле, мангылайындан терлегенлери барадыла. Гестапочу аллай бир заманны муну бла бирге ишлеп тургъанды, алай ол бу адамны ангылаялмагъанды, эндиге дери аны не затла этип тургъанын билалмагъанды. «Муну айтханларын, барын да жазып, таматалагъа жиберсем, ала манга да сау бол демезле, андан эсе протоколну жазмай кьояйым», – деп, ол столда жаза тургъан кьагъытын бир жанына тюртдю. Рахимович а сабырлыгъын тас этмей турады. Аны алай керюп, фашист, шинтикни алып, аны бла Рахимовични башына урду. Ол жыгъылды. Энди фашист кесин арталлы да тыялмады, аны аяусуз аякълары бла тюйдю. Полгъа жыгъылып тургъанны асыры тюйгенден, ол кеси арыды да, тышындан солдатланы чакырды.

– Элтигиз. Тюбюне салам атып, онг жанындан жатдырыгъыз. Ол солургъа керекди. Соруу бошалмагъанды. Врачха айттыгъыз: ол алыкъа ёлюрге жарарыкъ туююлдю.

Кече арада Рахимовични камерасыны эшиги ачылды. Ол мында бузлагъан саламда жатханлы бир талай сагъат озгъанды. Рахимович бираз солуу алгъанды, аны башы энди жангыдан оюмлап башлагъанды, санлары уа асыры туююлгенден энтта да жызылдагъанлай турадыла. Ишни бек кыйыны алда болгъанын ол ангылайды. Аны – нёгерлеринги айт! – деп кысарыкъдыла. Ол аланы айтмазлыгъы баямды. Ол заманда уа фон Рентау кесини «кишилигин» кёргюзтюрюлюгюне сёз жокъду.

Аякълары юсюне кючден тургъан Рахимовични гестапону начальнигини кабинетине келтирди. Подполковник кесини столуну артында олтурады. Бююн ол кесини аскер кийимин кийгенди. Аны юсюне тап жарашхан кительни ёшюнюнде орденле, майдалла да жылтырайдыла. Гестапочу алай тынгылы кесини жюреги бек жаратхан кюнледе кийиниучюсюн Рахимович биледи. «Бу сылхыр не затха къууанады? Огъесе кесин манга жигитчамы кёргюзтюрге умут этеди?» – деген оюм бла Рахимович фашистге кёз къакъмай къарайды.

Терезени къатында терен жумушакъ шинтикде комендант да олтурады. Аны бетинде биягъы ёхтемлик кёрюнеди. Ол, Рахимович таба къарап:

– Олтуругъуз, жюйюсхан Рахимович, – деп, шинтикни кёргюзтдю. – Ай-ай, жюйюсхан Рахимович, мен сизге къаллай бир ышана эдим, сиз а кесигизни къайда болса айланган бандит-леге алдатхансыз. Энди Къызыл Аскер бери къайтмазлыгъын сиз къалай билмейсиз? Сизге аллай керексиз ишле этерге неге керек эди?

– Мен Къызыл Аскерни бери къайтырыгъына бир заманда да ишекли болмагъанма, – деди Рахимович.

– Энди озгъан ишни киши артха къайтараллыкъ туююлдю, – деди комендант, Рахимовични сёзге кёшаргъа умут эте. – Сиз жаш адам туююлсюз. Жашауугъузну къалгъан кесегин тынчлыкъда оздурургъа кюреширге керексиз. Нёгерлеригизни айтсагъыз, биз сизни тутмакъдан эркин этербиз. Кертиди, сиз этген ишледен сора, сизни бургомистрде кёояргъа жарамаз, алай биз сиз ол ишден саулугъугъузну осаллыгъындан кетгенсиз дерге боллукъбуз. Бир адам да, жашырын ишленлени тизмелерин сиз бергенсиз бизге деп, ишекли боллукъ туююлдю. Партизан отрядда бизни адамыбыз барды, барын да анга атаргъа боллукъду. Къызыл Аскерни бери келмезлигине уа мен сизни ийнандырама, аны сиз кесигиз да биле болурсуз.

Комендантны бу узун сёжуне Рахимович бек кѳулакѳ салып тынгылагѳанча кѳрјунеди. Ол бошагѳанлай, Рахимович, аз ышараракѳ да болуп:

– Жјуйюсхан комендант, тјюзјон айтсам, сен аллай магѳанасыз затланы айтырса деп турмай эдим. Сен манга акѳыллы, билимли адамча кѳрјонјучју эдинг. Сени јосјонгде мен да жангылгѳанма, алай ол иш тјуйјудју. Гестапочу не айтса да, санга уа аллай сант сѳзлени айтыргѳа айыпды.

Фон Рентау, бу эјисини сѳзлерине тынгылап туруп, комендантха айланып:

– Майор, мен сизге айтхан эдим, – деди. – Была адам айтханны ангылагѳан затла тјуйјудјоле, была кийик жаныуарладыла, былагѳа керексиз ариу сѳз кѳоратыр кереклиси жокѳду. Мен аны сѳлешдире билirme. – Алайда фон Рентау огѳурсуз бет алды да ѳрге турду, Рахимовичге бираз кѳарап, барып эшик кѳатында сјуелген шкафны ачып, андан бир кѳк халатны чыгѳарды. Аны јосјуне ашыкѳмай кийди, аны бауларын кѳаты кѳысыды. Ол аны кесини жангы кийимин кир этмез јучјон киеди.

Рахимович анга кѳарайды, аны не ѳтеригин биледи. Гестапочу, кѳайтып барып, шкафдан базыкѳ резина таякѳны чыгѳарды. Аны бла кесини кѳол аязына аз кѳагѳып кѳрдју. Аны иги ачытырыгѳына ијнанып, фашист, Рахимовични артындан барып, резина таякѳ бла аны желкесине урду. Тутмакѳ артха сјурјудју, алай жыгѳылгѳан а этмеди. Ол, артха айланып, фашистни кѳзлерине тик кѳарады.

– Неге кѳарайса? – деп кѳыгѳырды да фашист, кѳартны энтта да айланып урду. – Сен нѳгерлеринги атларын айтырыкѳмыса?

– Угѳай!

– Энди айтыр затынг а жокѳмуду?

– Жокѳду.

– Угѳай, сен энтта айтырса. Мен санга айтдырырма. Кимледиле нѳгерлеринг?!

– Битеу халкѳ.

– Сен керти да мени бла ойнаргѳа умут ѳте болурса, – деп, гестапочу барып, биягѳы шкафдан бир темир кѳуршоуну келтирди. Аны Рахимовични башына кийдирди да, аны бурууун буруп башлады. Буруу бурула баргѳаны сайын, кѳуршоу Рахимовични башын кѳатыдан-кѳаты кѳыса барады. Башы адам тѳзмезча ачыйды, алай кѳарт а тишлерин кѳаты кѳысып, ынч-хамазгѳа кјурешеди.

– Энди уа айтырмыса?

Угѳай.

Кѳрейик... – Гестапочу бурууну дагѳыда бурады. Рахимовични кѳзлери чыгѳып кетерге жетгендиле. Алайда ол, битеу

кючюн жыйып, подполковникни бетине тюкюрдю. Фашист жануарча кыгычырды да, бетин да сюртмей, барып биягы шкафдан тиш алычу кысысхачны алып, аны бла Рахимовични бармакларында тырнакларын чыгырып башлады. Ахырда Рахимовични эси ауду.

Гестапочу, столда графинни алып, полда жыгылып турган Рахимовични бетине суу бюркдю. Алай кьарт кезлерин ачмады. Фон Рентау аны бурунуна нашатыр спирт тутду. Бирдан Рахимович, чючгюрюп, кезлерин ачды. Энди аны бир кьарыуу да кьалмагьанды. Аны не кьолу, не аягы жукь сезмейдиде, ол аланы ачыгьанларын да билмейди.

– Кьалайды, жюйюсхан «бургомистр»? Энди айтыргьа таукел болгьанмысыз?

Рахимовични кьан юйюшген эринлери бир бирге жабышып кьалгьанчадыла, ол аланы кьымылдатхан да этмеди. Аны алай тынгылагьаны фашистни жеринде чыдатмайды, энди ол мындан жукь тапмай кьалса, аны битеу кюрешгени зырафына кетерикди. Жангыз Рахимовични ёлтюргенликге уа, анга артыкь уллу ыспас этмезликлерин ол биледи. Рахимовични элтип биягы жер юйге атадыла.

Жер юй мугут ийис этеди. Юйню кьабыргьалары асыры мылыдан кьолгьа жабышадыла. Болгьан чычхан аудады. Юйню тюз башына жете бир гитче тешикчик барды. Андан а кёкню бир кесекчиги кёрюнеди. Рахимович ары кьарагьанлай турады. Ма анда бир гитче жулдузчукь жанды. «Ингир болду, тамбла уа мени не сакьлайды?» – деген соруу келеди аны эсине. Ол, кесини жылтыргьан быстырлары бла юсюн жабып, сууукь болмазгьа кюрешеди, алай ичин сууукь кьалтырауукь алгьанды, ол кесин тыялмайды.

Хар минутдан жер юйде кьарангыдан-кьарангы бола барады. Кёкде уа жулдузла кёпден-кёп боладыла. Тышындан аны сакьлагьан кьалауурну жюрюген тауушу келеди. Аны солдат чурукьларыны тюплеринде налары кьаты таууш этедиле.

Гестапочу энди Рахимовичден жукь тапмазлыгыын ангылагьанды. Ол не этерге билмейди. Аны ачыуундан комендант бла да урушады. Кече кетеди. Эрттен болгьанды.

Комендатураны аллында асмакь агьачла кьурагьандыла. Алайгьа адамланы жыядыла. Аякьлары юсюне туралмагьан Рахимовични эки солдат, кьолтугьундан тутуп, алайгьа келтиргендиле. Алайда ол, тегерегине да таукел кьарап, асмакьны жыжымыны тюбюне кеси барды. Эки кьолу бла тобукьларына таяна, битеу кючюн жыйып, ол, ящикни юсюне минди да, бираз солуу ала, жыйылгьан адамлагьа айланып, айтды:

– Жолдашла! Башыгызызны энишге тутмагыыз! Фашистлени не затла этгенлерине ачыкь кьарагыыз. Аланы эсигизде

тутугъуз. Бизникиле келселе, барын да айтырсыз. Мен ёлюрге суймей эдим. Алай мени ёлюм къоркътутмайды. Мен не ючюн ёлгеними билеме. Мен, кесими къыралыма, халкъыма къуллукъ эте, ёлеме. Ол манга таукеллик береди. Жашасын бизни туугъан журтубуз! Жашасын... – Рахимовичге андан ары айтыргъа къоймадыла. Фашистледен бирлери ол минип тургъан ящикни, аягъы бла уруп, бир жанына аудурду.

Бургомистрни асханларында алайда жыйылгъанланы ичинде Галя Морозова бла Кавказлы да бар эдиле. Ала Рахимовични гестапогъа ким бергенин билирге келген эдиле.

* * *

Рахимовични ёлгени партизан отрядха, жашырын ишлеген организациялагъа да уллу бушуу болду. Бургомистр болуп ишлей, ол партизан отрядха уллу болушлукъ эте эди. Кёп жашны бла къызыны Германиягъа къулгъа сюрюуден кътхаргъан эди. Алай аны кесин кътхарыргъа онг табылмады. Партизан отрядда анга жарсымагъан болмаз эди, аланы барындан да бег а Орлов жарсыйды. Ала экиси да урушха дери бирге кёп ишлегендиле, керти жолдашла эдиле. Кеси жангыз къалса, ол кеси кесине: «Да, Тимофей! Сен бизни ёксюз этдинг! – дейди. – Алай биз сени ёмюрде да унтмазбыз. Сени къанынгы фашистледен, алагъа сатылгъанладан да толу алырбыз. Сен жан берген ишни биз ахыр хорламгъа дери бардырырбыз».

Партизан сюд гестапону таматасы фон Рентауну бла, ол Рахимовични алдап, аны жауланы кёлуна берген «къонакъны» ёлтюрюрге сюд этди. Ол буйрукъну толтурургъа бла Гомельде жангы тюбешуу жерле хазырларгъа Ивановну бла Кавказлыны жибердиле.

* * *

Отрядны командованиясындан гестапону таматасы фон Рентауну ёлтюрюрге буйрукъ алгъандан сора, Исмайыл бир кюнню да тынчлыкъ тапмайды. Аны ёлтюрген алай тынч иш болмагъанын отрядда, шахарда жашырын ишлегенле да биледиле. Аны Исмайыл кеси да ангылайды. Гестапочу сакъ, уста разведкачыды. Къайдан не къоркъуу болгъанын ол терк сезеди. Хар заманда адамлагъа аманлыкъ этип тургъанла кеслерине бек сакъ боладыла, аланы этген аманлыкъ ишлери ючюн алагъа дерт жетдирге кюрешириклерин ала биледиле. Фон Рентау гестапода ишлеген кезиунде кёп адамын жойгъанды. Жашырын ишлеген адамла бла кюрешни бардыра, ол аладан кесин къорууларгъа да уста болгъанды.

Гестапо комендатураны юйюнде ишлегенин партизанла биледиле. Алай фон Рентау къайсы отоуда олтургъанын киши билмейди. Андан сора да ол эшикге кеси жангыз чыкъмайды.

Шахарда жашырын ишлеген жолдашла, партизан отрядны тилеги бла, комендатурада ишлегенле, ол санда уа – гестапochу да, хар кюнде тюш азыкъ ашаргъа столовагъа сагъат онекиде баргъанын билдиле. Ол кезиуде комендатурада къалауурдан сора адам къалмайды.

Фон Рентау ашаргъа бара туруп, аны биргесине эки солдат да барадыла. Аны себебинден жолда аны ёлтюрген къыйын бол-лукъду. Жашырын ишлеген жолдашла, юй тюплени сыйпаучу тиширйу бла сёлешип, комендатурада гестапochу къайсы отоуда ишлегенин да билдиле.

Аланы билгенде, Исмайылны башында быллай оюм бишди: гестапochу бирсиле бла ашаргъа кетгенлей, къалай бла да къалауурну эшикни юсюнден бир кесекге бир жанына кетерирге керекди. Ол кезиуде уа Исмайыл немецли офицер кийимлери бла юйно ичине къутулады. Немецлиле, столовадан юйге жыйылгъанлай, бир къауум партизан шахарны къыйырында атышыргъа керекдиле. Ол заманда фашистле бары да эшикге къуюлурла, Исмайыл а, фон Рентауну да кабинетинде ёлтюрюп, къалгъанланы ызындан чыгъар, ала бла чыкыгъан «немецли офицерге» киши да ишекли болмаз. Исмайыл кесини планын командованиягъа айтды. Командир бла комиссар Исмайылны планын не жанындан да терен сюздюле да, аны таплыгына угъай демедиле. Алай ол бек къоркъуулу ишди.

– Къоркъуусуз ишни уа ким да эталыр, – дей, Исмайыл мыйыкъларын бурду.

Бир сагъатдан штабха жангыдан жыйылдыла. Исмайыл ары келгенде, Галяны кёрюп, сейир болду.

Олтур, Исмайыл. Биз штабда къарагъанбыз да, сени планын къабыл этгенбиз, – деди командир. – Къалауурну бир жанына булжутууну Галя кесини боюнуна алады.

Ол сёзлени эшитгенде, Исмайыл, секирип турду да:

– Жолдаш командир, аллай къыйын ишге Галяны къалай жибересиз? – дейди да, комиссаргъа бла командирге кезиу къарайды, кёзлери бла аладан ол затны этмегиз деп тилейди.

– Исмайыл, аны биз жибермейбиз, ол кеси тохтамайды. Аны да бир планы барды.

– Не планы ол? – Энди Исмайыл Галягъа ачыуланып къарайды.

– Мен аны санга артда кесим ангылатырма, – дей, Галя Исмайылгъа къарап ышарды.

Ол кюн Исмайыл бла Галя гестапochу таматасын ёлтюрюуну оноун толтурургъа шахаргъа атландыла...

* * *

Комендатураны аллында къуюдан суу алыргъа, эки инбашында да суу къылычы бла, ариу жаш къыз келеди. Ол къую-

ну аллына жетерге, комендатураны эшигини башында сагъат онеки кере урду. Анда ишлегенле, чыгъып, столова таба лахор эте кетди. Гестапochу да чыкъды, тегерекге кез жетдирип, аллында эки автоматчыны сюелгенлерин керюп, ол да ала бла столовагъа кетди.

Ол кезиуде суу алыргъа келген къыз, кесини челегин, уллу таууш этдирип, къуюгъа тюшюрдю да: «Оу», – деп, уллу кычырды. Къыз, кимни эсе да излегенча, тегерекге къарады. Къызны къайгъысын эслеп, къалауурда сюелип тургъан солдат, ышара-ышара, къуюну къатына келди.

– О-о-о! Какой красифи девочка, – деди немецли солдат, Галыны башындан аягъына дери къарай.

– Жюйюсхан лейтенант, мени челегим къуюгъа тюшгенди, энди не этейим? – деп, Галя, кезчюклерин жума, солдатха ариу ышарды.

– О-о-о, это ничефо. Мы это чечас, – дей, солдат, кесини битиу орус тилин, ариу къылыкълы юйренгенин да Галягъа кергюзтюрге сюе, анга не жумуш да этерге хазыр болгъанын билдирирге кюрешди. Ол, автоматын къую жанына сюеп, энишге ийилип, челекни ызындан къарады. Галя уа, иш ол кеси умут этгенча баргъанына къууана, комендатураны эшигине кез жетдирди. Тюз ол ууахтыда комендатураны ичине бир алаша бойлу немецли офицер кирди. Галя Исмайылны таныды, жюреги бютюнда кыстау урду.

Немецли, къуюдан челекни чыгъарып, Галягъа берип, анга сукъланчлы ышара, артха айланды. Ол, эки атлай да, ызына къарай, Галягъа къл булгъай барады.

– Сау бол, жюйюсхан лейтенант, – дей, Галя да кесини гитче кълчугъу бла солдатха «ушпа» жибере, алайдан теркирек кетерге ашыкъды.

Сагъат экиге беш минут ишлеп, фон Рентау комендатураны эшигинден кирди. Дагъыда бир минут чакълыдан а эл кыйырында автомат тауушла чыкъдыла.

– Партизанла! – деген ачы кычырыкъ комендатурадагъыланы барын да эшикге чапдырды. Ол заманда бирсилени ызларындан Исмайыл да, къаугъада кесине кишини эсин бурдурмай, кълунда керохун тутуп, орамгъа чапды. Бир офицер да, анга не затла эсе да кычыра, аны ызындан келеди. Кавказлы аны келгенин эслейди, мюйюшден ары бурулуп, аны сакълайды. Фашист аны юсюне чыкъгъанлай, Кавказлы аны кълкюрегине керохну тиреп урду. Фашист жыгъылды, Исмайыл а орамны бирси жанына секирди да, автомат тауушла таба чапды.

Жарым сагъатдан автомат тауушла, башланганларыча, тохтадыла. Тегерекни шошлукъ алды. Немецлиле, автомат тауушладан сора жукъ кермей, болгъанны дауургъа алдырып, ал

кѳоркѳгъанлары да бираз кетип, жерлерине кѳайтдыла. Бир-раздан комендант, атышыу баргъанда, гестапону таматасын кѳрмегенин эсине тюшюрюп, ол чыгъаргъа кѳоркѳуп кѳалгъан болур деген оюм бла, аны кабинетине кирди. Ол, эшикни ачып ары кѳарагъанлай, элгенип, артха турду. Аны кѳычырыгына офицерле жетдиле.

Фон Рентау юй тюбюнде сойланып жатады. Аны бийик мангылайына окѳ тийгенди, андан кѳан саркѳа турады. Сары чачы кѳан жугѳу болгъанды. Онг кѳолу белинде керохха жабышханлай кѳалгъанды. Бир кѳагъыт журун а туюреуюч бла кителине туюрелипди. Офицерледен бири аны алды да, алгѳа ичинден, артда уа нѳгерлерине да окѳуду. Кѳагъытда: «Партизан сюдню оноуна кѳре ѳлтюрюлгенди. Буйрукѳну Кавказлы толтургъанды», – деп жазылыпды.

Жѳыйылгъанла, бу затны кѳргенлеринде, гестапочугѳа жарсыгъандан эсе, кеслерине бек кѳоркѳгъанларын эследиле. Экинчи кюн, фон Рентауну асырай туруп, офицерле сѳлешдиле. Сѳлешгенлени ичинде жангы бургомистр да бар эди. Ол ит бандитледен подполковникни кѳанын алыргѳа ант эте эди.

Дагѳыда бир кюнден ол Рахимовични гестапогѳа берген кесини юйюнде ѳлюп табылды. Аны юсюне салыннган кѳагъытда уа: «Партизан сюдню буйругѳун Иванов толтургъанды» деп жазылып эди. Алай бла партизанла Рахимовични кѳанын аны жойгъанладан алдыла. Алай ол алыкѳа тамамлыкѳ этмей эди. Мындан арысында да ала кеслерини нѳгерлери ючюн кѳп дерт жетдирикдиле. Бизни кѳыралгѳа сауут бла келгенлеге бир заманда да тынчлыкѳ болмаз. Партизанла халкѳ ючюн дерт жетдириучюле болгъанларын кѳргюзтдюле.

* * *

Урушну экинчи кюз арты жууукѳлашды. Тереклени чапыракѳлары агѳадыла. Чапыракѳланы жолда баргъан автомашинала жел этдирип, кѳкге кѳтюредиле. Зурнукла кѳыбылагѳа барадыла. Тѳгерек саргѳалгъанды. Ингирле сууукѳ, кечеле кѳарангы болгъандыла. Совет адамланы бек суюген байрамлары – Уллу Октябрьны кюню – жууукѳлашды.

Комиссар отрядны коммунистлерин жѳйды. Ала уллу байрамны белгилеуню сорууун сюздюле.

– Биз, тѳгерекде элдеде митингле этип, совет власть алыкѳа кючлю болгъанын, бу жерледе ѳмюрлюк власть ол болгъанын, аны уа иелери совет адамла болгъанларын фашистлеге кѳргюзтюрге керекбиз, – деди комиссар.

Партия жѳйылыу комиссарны айтханына суююп тынгылады, 6 ноябрьде Ямное элни адамларын жѳйып, урушха дери болуучусуча байрам этерге тохташдырдыла. Комиссар анда эте-

рик докладына тынгылы хазырланды. Ол аллай жыйылыгулада селешмегенли кеп заман болганды, аны себепли анга хазырла-ныугъа, аны тынгылы бардырыугъа бек уллу магъана береди.

Аны бла бирге ол кюнню темир жоллада уллу чачдырыула бла белгилерге дедиле. Ол ишлеге командир кеси башчылыкъ этеди. Чачдырыулары юч жерде бардырлыкъдыла.

* * *

Бешинчи ноябрьни ингиринде Ямное элге партизанладан адам келди. Ол партизан отрядны килисада къуллукъ этип тургъан связьюю бла тюбешди, байрамны бардырыуну юсюнден этилген оноуну анга айтды, экиси да жыйылыгу къоркъунчсуз барырча мадарланы белгиледиле.

Экинчи кюн танг аласына комиссар партизанла бла элге кирди, килисаны къонгуроулары да адамланы жыйып башладыла. Адамла килисаны къонгуроулары жаланда ыйых кюн уруучусун биле эдиле да, бюгюн а аланы килисагъа нек чакъыргъанларын билмей, сейир этедиле. Килисаны аллына келгенлеринде, ала, эки чигинжини арасына тартылгъан къызыл къумачда: «Жашасын Уллу Октябрь социалист революцияны XXV-жыллыгъы!» деген жазыуну керюп, бютюнда сейирге къалдыла. Ала тегереклерине арсарлы къарай, ол затха къууанганларын жашырадыла, жарыйдыла, бир къауумлары уа жиямукъларын сюртедиле.

Эл жыйылып бошагъанлай, комиссар килисадан чыкъды да, бир кесекни жыйылгъанлагъа къарап турду, къолун кетюрюп, дауурну тыйып:

– Керемисиз, комиссар да килисагъа келе башлагъанды, – деп, лакъырда этди. Сора жыйылгъанланы уллу байрам бла алгъышлады, Октябрь революцияны байрамыны, къыралда бусагъатдагъы болумну юсюнден да тынгылы хапар айтды. Эл-лиле уа аны хар сёзюне, солууларын тыйып, тынгылай эдиле.

– Душман алыкъа къарыулуду, – деди комиссар, – алай энди ол былтыргъы душман туююлдо. Аны къанатлары чубур болгандыла. Къызыл Аскер анга кесини къарыуун танытханды. Партизанла да ол уллу ишге кеслерини ишлерин къошадыла. Биз мындан арысында да къолубуздан келген чакълы кюреширикбиз. Жангыз бир фашист да бизни жерибизде къалып, биз кюрешни тохтатырыкъ туююлбюз. Алай бу уруш битеу халкъны урушуду. Сиз хар заманда да партизан отрядха болушасыз. Мындан арысында да партизанла, сизни болушлугъугъуз болмай, сыйлы борчларын толу толтуралмазлыкъларын ангылайдыла.

Жыйылгъанла комиссарны сёзлерине къулакъ салып тынгыладыла. Митинг бошалгъандан сора уа, адамла парти-

занлагъа ашарыкъ, кийим да келтирдиле. Он жаш а, къолларына сауут алып, отрядха къошулдула. Комиссар, ишни алай тап къуралып баргъанын кёрюп, ингирге отрядха къууанып къайтды.

* * *

Аркъаларына лагъым, беш-алтыкюнлюк ашарыкъларын, инбашларына да автоматларын алып, хуржунлары сайын бирер гранатны сугъуп, бешишер-бешишер адамдан юч къауумгъа юлешинип, лагерьден ингир бола онбеш партизан чыкъдыла. Аладан бир къауумун Исмайыл элтеди. Ала, ючкюнлюк жолдан сора, Гомельден кюн чыкъгъан жанына баргъан темир жолну чачдырыргъа буйрукъ алгъандыла. Ала ары жаланда кече барлыкъдыла. Кюндюз агъачны къалыныракъ жеринде солуй, кече уа аяусуз бара, ала байрамны аллы ингирге тохташдырылгъан жерге чыгъып, темир жолгъа лагъым салыргъа керекдиле.

Экинчи кюнню эрттенинде партизанла чертлеуюк терекле ичинде талачыкъда тохтадыла. Исмайыл, жашлагъа солургъа буйрукъ берип, кеси чырпыланы къыйыры бла шоссе жол таба тебиреди. Кюн тийгенди. Тёгерек шошду. Жаланда саргъалгъан чапыракъланы жел къымылдатхан тауушлары эшитиледи. Исмайыл Кавказда да, агъач ичинде олтуруп, аны башхалагъа эшитилмеген тауушларына тынгыларгъа бек суйюую эди. Бюгюн да ол, кесини туугъан жерин эсине тюшюрюп, кёп затны юсюнден сагъыш этеди. Алай ол зауукълу сагъышларыны арасында, кюн иги жайылып, жолда жолоучула жюрюп башлагъанларын эследи. Сора жолда бир машина уллу таууш этип озду.

Машиналагъа жол бере, кеслерини къол арбачыкъларын тюрте, базаргъа баргъан эллиле да кёрюндюле. Исмайыл хар ётгеннге къарайды. Аны юсюнден сагъыш этеди, аны сагъышларын билирге кюрешеди. Бирси партизанла жукълайдыла, Исмайылны уа кёзлери, къулакълары да жолдадыла. Ол жолгъа къарап тургъанлай, аны къулагъына къалайдан эсе да, узакъ болмай, немец тилде акъырын сёлешген ауаз келди. Алгъа бош кёрюннген сунду, алай иги къулакъ салып тынгылагъанында, немец тилде сёлешген ауаз эшитди, терк окъуна керохун къолуна алып, таууш чыкъгъан жанына баууру бла сюркелип башлады.

Бираз баргъанлай, ол, сырты да анга айланып, биреулен рация бла сёлеше тургъанын кёрдю. Сёлешген немец тилде этеди, алай ол кесини нёгерлеринден бирлери болгъанын Исмайыл арсарсыз таныды. Алгъа Исмайыл не этерге билмей къалды: бу не ишди? Аны партизан нёгери немец тилде рация бла нек сёле-

шеди? Анга рация къайдан чыкыгъанды? Алайда партизан отрядда душманны тасхачысы барды дегенлери аны эсине тышдю.

Лагъымчыла бери тебирегенде, бу адам кеси тилеп кшошулгъан эди. Энди аны кимге ишлегени ангылашынды.

Кавказлы, рация бла селеше тургъанны артындан шош барып, аны желкесине керохну тиреп:

– Къолларынгы ёрге кётюр! – деп шыбырдады.

Кесини ишине битеу кёлюн берген душман тасхачы, не болгъанын ангылаялмай, къолунда рацияны да жерге жиберип, эки къолун ёрге тутду. Ол, артына бурулуп, Исмайылны жангыз болгъанын кёргенинде, аны акъылына къутулурма деген оюм келип, артха секирип, Исмайылны тюплерге умут этди, алай Кавказлы керохну сабы бла аны башына кючюнден келгени чакълы урду да, ол жыгъылды.

– Жашла! Уяныгъыз! – деп кычырды Кавказлы, шпионну тубюне сала, кесини нёгерлерине. Партизанла, не болгъанын да ангыламай, Исмайыл таба чапдыла. Аланы кёргенде, партизанла сейирге къалдыла:

– Къарачы анга, налатха!

– Мен а, бу бизни бла келирге быллай бир нек суюди деп, сейир этип тургъан эдим.

– Кесини артыкъ машогун а бу биргесине андан жюрюте кёре эдим да.

– Не кёп хата этди эсе да, къолгъа тышдю.

– Бу бизни кёп нёгерлибизни жойдургъанды, муну былайда окъуна ёлтюрюрге керекди, – деди партизанладан бири.

– Угъай, биз муну отрядха элтирге керекбиз, анга сюд этерге. Аны нёгерлери бар эселе уа... – дей, Исмайыл шпионну былайда ёлтюрюрге дегенни тюзге санамагъанын ангылатды.

– Да муну артха элтип айлансакъ, биз этерикни ким этерикди?

Исмайыл былайгъа дери бешиси келтирген лагъымны ючге юлешди, къалгъан жашла уа шпионнга къарап турдула. Аланы хар бири да – энди Кавказлы, шпионну элтирге артха кимни жиберлик болур деген сагъышны этеди, аладан бири да артха къайтыргъа суюмейди.

– Саша, артха къайтаса. Бу налатны штабха сюрюрге керексе, – деди Исмайыл партизанланы бек къарыусузурагъына. – Бу ары сау жетерге керек болгъанын ангылай болурса. Биз аны къолларын артына байлайыкъ, аузуна буштукъ этейик, рациясын да кесине жюк этейик.

– Кавказлы, мени мында къой.

– Угъай! Кёре, жюк асыры кёпдю, сен а кесинг келтиргенден кёп элталлыкъ туююлсе.

– Элтирме.

– Саша, барыргъа керексе. Хайда, ахшы жолгъа, – деди Исмайыл.

Ол экиси кетгенлей, Исмайыл, аны нёгерлери да алайдан кетдиле, ким биледи, ол налат ала тургъан жерни немецлилеге билдирген эсе уа.

Ючюнчю кюн Исмайыл нёгерлери бла темир жолгъа чыкъды. Жолну былайы бирси жерлеринден иги да бийикди, поезд былайда чачдырылса, андан жукъ да къалмазгъа боллукъду.

– Жашла, бауурланып сюркелебиз, – деп, Исмайыл, аркъасында машогун да табыракъ жарашдырып, жол таба сюркелип тебиреди. Къалгъанла да аны ызындан болдула. Темир жолгъа келдиле, бираз солуу алып, фин бичакъларын чыгъарып, ала бла рельслени тюплерин къазып башладыла. Ол кезиуде рельслени къалтырагъаны поездни келгенин билдирди.

Исмайыл нёгерлерине:

– Жатыгъыз! Къымылдамагъыз! – деп буйрукъ берди. Ала жер бла тенг болдула. Ауур жюклю эшелон гюрюлдеп озду.

– Мында аскер барады. Муну чачдырсакъ, къалай иги боллукъ эди, – деди партизанладан бири.

– Бюгюн аланы былайтын кёбюсю озаргъа керекди, биз аладан юлюш алыргъа боллукъбуз, – деди Исмайыл, нёгерлерине ышара.

Ала, поезд кетгенлей, терк окъуна туруп, биягъы рельслени тюплерин къазып башладыла. Жарым сагъат да турмай, темир жолну юч жерине лагъым салып бошадыла. Сора иничге темир чыбыкъчыкъны аланы ючюсюне да тартдыла, бир жерде ол чыбыкъчыкъ рельсни юсю бла кёнделен тюшдю, анга дагъыда бир гитче миначыкъны кёшдула. Паровоз чархы бла ол темир жипчикни басханлай, батарейден келген токга замыкание этдирликди, ол заманда уа гитче миначыкъ къалгъан лагъымланы да чачдырлыкъды. Партизанла анга «жаханим машиначыкъ» деп бош атамагъандыла. Ишни тынгылы этдиле. Минала энди, ала болмагъанлыкъгъа да, кеслерини ишлерин этерикдиле, алай партизанла алайдан узакъ кетмейдиле. Ким биледи, къалауурла, айлана келип, рельсле тубюне салынып тургъан миналаны кёрюрге боллукъдула. Ол себепден ала, арлакъгъа кетип, чырпыла ичинден къарайдыла.

Эки сагъат да озгъунчу, ауур эшелонну жерни тепдире келгенин эшитдиле. Ол партизанла салгъан лагъымлагъа жетгенлей, паровозну чархлары басхан гитче мина жер тепгенча атылды. Аны ызындан а бирси минала да чачылдыла. Уллу паровоз кеси тартып келген вагонланы алларын тыйды да, ала, аны юсю бла секире, рельследен чыгъып, тёшден эншге-эншге кетдиле. Солдатланы хахайлары, платформалада келген отлукъ цистер-

наланы чачылыулары төгөрөкни титиретдиле. Энди партизанла былайдан терк кетерге керекдиле.

– Келигиз, энди биз этер зат жокъду, – деп, Исмайыл, ав-томатын да къолуна алып, артха, агъач таба тебиреди. Къал-гъанла да аны ызындан болдула. Энди аланы жюклери жокъду, жумушларын толтурдула, теркирек барыргъа боллукъдула.

Темир жолланы чачдырыргъа кетген партизанла бары да юч кюнден кеслерини лагерьлерине къайтдыла. Юч жер-де бардырылгъан чачдырыула душманнга уллу заран тюшюр-дюле.

Алай бла партизан отряд Уллу Октябрьны байрамын душ-ман алып тургъан жерледе кеслери мурат этгенча белгиледи.

* * *

1943 жылны къышында башланган алгъа барыу уруш-ланы тохтатмай, совет аскерле Итилде, Кавказда алаамат хор-ламла этедиле. Къызыл Аскерни ол хорламлары партизанланы бютюнда уллу жигитликлеге кёллендиредиле. Ала душманнга кюнден-кюннге кёпден-кёп заран тюшюрөдиле. Николаевни отряды энди уллу бригада болгъанды. Ол Ленинни атын жю-рютеди. Ол сыйлы атха тийишли болур ючюн, бригаданы хар партизаны бютюнда иги урушургъа, душманнга бютюнда кёп заран тюшюрюрге кюрешеди.

Немецли командование Николаевни отрядын жокъ этгени-ни юсюнден бир къауум кере билдиргенди. Алай партизанла уа, анга ичлеринден кюле, кеслери ишлерин бардырадыла. Парти-занла душманны штабларына тохтаусуз чабадыла, кеслерини ишлерин тынгылы этгенден сора уа, жел кюн ожакъдан чыкъ-гъан тютюнча, думп болуп къаладыла. Ол зат немецли фашист-лени жюреклерин жарады. Ала бютюнда огъурсуз боладыла. Партизанла уа аланы жаныуарлыкъ ишлерине жууапха аланы бютюнда къаты сермейдиле. Партизан бригаданы жашауу ол халда барады.

Исмайылны лагъымчылары «рельсле урушну» эбине тю-шоннгендиле, анга уста болгъандыла. Ала чачдыргъан лагъым кёп душманны жойгъанды. Гестапо, полиция, комендатура лагъымчыланы жокъ этерге кёп хыйлала этип кюрешгендиле. Алай аланы ол муратларындан жукъ чыкъмагъанды.

Командирни жер юйчюгюнде тюнене ингирде тасхачылыкъ-гъа кетген партизанланы сакълайдыла. Ала къайтыргъа керек болгъан заман озгъанлы беш сагъат болады, ала уа келмейдиле. Ол зат командирни бек сагъыш этдиреди.

«Жашла бек уста разведкачыладыла, ала кеслерини ишле-рин иги биледиле. Алай эндиге дери уа турмазгъа керек эдиле. Айхай, темир жол станциягъа барып, анда поездлени жюрю-

генлерини расписанияларын билген тынч иш туююлду. Болсада ала к'айтырг'а керек эдиле. Бир хата болмаг'ы эди». Бу саг'ышла командирге к'ез к'ысыдырмайдыла. Николаев разведкачыланы таматаларын чак'ырырг'а адам жиберди. Иванов терк ок'уна жетди.

– Василий, разведкачыларынг быллай бир нек к'алг'ан болурла? – деди Николаев. Бу сорууну командир анга бюгече ючюнчю кере сорады.

– Жолдаш командир, алаг'а жук' да болг'ан болмаз. Ала келирле, – дейди Иванов, командирге ол с'езлени жарык' айтырг'а кюрешеди, алай ол кеси да жашланы к'еп к'алг'анларына командирден аз саг'ыш этмейди. Иванов, ала бла кеси бармаг'аны ючюн, бютюнда жарсыйды.

Кече саг'ат юч болг'анды. Разведкачыла келселе, аланы айтханларына к'ере, к'епюрню чачдырырг'а барлык' лаг'ымчыла да былайда жук'лайдыла. Ала, ингирден разведкачыланы сак'лай кетип, к'алк'ып к'алг'андыла. Тюз эшикден кирген жерде, ичи да лаг'ымдан толг'ан машокну да башына салып, мазаллы Поляков жук'лайды. Аны ак'ырын, терен солууу ол бек саулук'лу, к'ярыулу адам болг'анын к'ергюзтеди. Сибирчи Поляков хар заманда кесини сабырлыг'ы, жигитлиги бла битеу партизанланы арасында белгилиди. Печ'ни к'атында уа лаг'ымчыланы командирлери Кавказлы жатады. Ол тюшюнде не эсе да бир иги зат к'ере болур, аны мыйык' тюбюнден ышарыуу аламатды. Ала бары да бешеулен боладыла.

Эшик хыны ачылды. Разведкачыла жер юйчюкге муштухул кирдиле. Командир терк ёрге турду.

– Жашла, нек к'алдыг'ызы быллай бир? Бек к'айыг'ы этдирдигиз. Бу уа не адамды? – деп, командир аланы биргелерине келгенни к'ергюзтеди.

– Жолдаш командир, биз кечге муну хатасындан к'алг'анбыз. Бу станцияны диспетчерлеринден бирлериди. Муну к'олунда битеу станцияны расписаниялары бардыла. Биз аланы алырг'а умут этген эдик, алай бу уа берирге унамайды, немецлиле ёлтюрлюкдюле деп к'орк'ады.

– Да андан сыйырып алырг'а болмаймы эди да, муну бери созуп неге кюрешгенсиз? – деп, Поляков, дауург'а уянып, жеринден ёрге турду.

– Сыйырырг'а уа боллук' эди. Алай биз андан аланы сыйырсак', ол расписанияланы немецлиле терк ок'уна тюрлендирип к'оярла деп к'орк'г'анбыз, – деп, разведкачыланы таматалары Ивановха к'арады.

– Тюз этгенсиз. Бу расписанияны жангыдан жазып, бизге берсин, кеси уа эрттенликде ишде болсун. – Иванов кесини разведкачыларыны ак'ылларын ангылады.

Кечени кьалгъан кесегинде партизанла расписанияны жазып, кьолгъа алдыла. Немецлилеге ишлеген сатлыкъ адам аны фашистлеге айтмазлыгъын партизанла иги биледиле. Фашистле анга арталда ийнанмаз эдиле.

Эрттенликде сагъат бешге уа штабда уллу темир жолну чачдырыуну планы жарашдырылады.

– Борчну ангыладыгъызмы? – деп сорду командир лагъымчылагъа.

– Ангылагъанбыз, жолдаш командир. Толтурургъа эркин этигиз!

– Ахшы жолгъа! Кавказлы, сакъ болугъуз. Къалауурла биз мурат этгенден кёп болсала, алайгъа арталлыда бармагъыз. Къалауурланы кетерирге дагъыда юч адам барадыла. – Командир, ол сёзлени айта, жолгъа чыкыгъанланы барын да кезиу-кезиу къучакълады.

Кавказлы кесини нёгерлери бла жолгъа чыкъды. Ала бу жол чачдырыу ишге кюндюз барыргъа оноулашхандыла. Эндиге дери къуру кече барып тургъандыла да, немецлиле кечеге сакъ болгъандыла. Кюндюз бирда чачдырыу болмагъаны себепли, фашистле кюндюз сакъ туююдюле. Ол затны разведкачыла бек тюз тохташдыргъандыла. Исмайылны къаууму кюн ортагъа, жол жаны бла бара, кёпюрге келгендиле, чырпыла ичинде бираз солугъандыла, тегерекге къарагъандыла. Кёпюрню экеулен сакълагъанын кёредиле. Энди аланы алышындыргъынчы турургъа керекди.

Партизанла былайгъа келгенли жарым сагъат болгъанды, алай алагъа ол заман ёмюрлюк кёрюнеди. Ма кёпюрню ол жанындан солдатла келип, къалауурланы алышындырып башлайдыла. Партизанла аланы кёрюп турадыла.

– Тебирегиз! – деди Исмайыл, нёгерлерине темир жолну кёргюзте.

Юч партизан, бийик хансланы ичи бла, жерде сюркеле, жол таба кетдиле.

Немецли къалауурла, кёпюрню бери къулагъында тохтап, тютюн къабындырып башладыла. Ма ол кезиуде партизанла секирип кёпюрге чыкъдыла. Къалауурла не болгъанын да ангылагъынчы, партизанла финкаларын аланы аркъаларына урдула. Къалауурла артха аууп тебиредиле, алай партизанла аланы, ауаргъа кьоймай, бир жанына – чырпыла ичине – тартдыла, кеслери уа, аланы орунларына сюелип, кёпюрню юсюнде арыбери барып башладыла.

– Жашла, энди ишге къармашыгъыз, – деп, Исмайыл, нёгерлерин да алып, жол къыйыры бла кёпюрге чапды. Лагъымчыла, аны ызындан жиянлача сюрелип бара, кёпюр туюне кирдиле. Ала ичлери тол шашкаладан толгъан машокларын

кёпюрню темир бужукъларына¹ тагып башладыла. Лагъым бирден чачылыр ючюн, ала хар машокга атылыгучу затха отну жетдирген жаныгучу чыбыкъны тагъадыла, аны къыйырына капсюльлени илиндирип, хуржун чыракъны жандырыгучу батарейчикледен къуралгъан чачдырыгучу машиначыкъны къыйырына ол чыбыкъланы жалгъайдыла. Тап чулгъанып тургъан чыбыкъны чырмашмазча чача, ала, арталлыда ашыкъмай, арха – тургъан жерлерине – кетдиле.

Кёпюр юсюнде сюелген партизанла уа алыкъа кетмейдиле. Ала поездни келгенин кёргюнчю турургъа керекдиле. Алай болмаса, кёпюрде адам болмагъанын кёрюп, машинист поездни кёпюрге жетгинчи тохтатыргъа боллукъду.

Исмайыл «жаханим машиначыгъын» къол аязына къысып сакълайды. Ала кёпюр тюрбюнде лагъым сала туруп алай терк кетип баргъан заман энди тохтап къалгъаннга ушайды. Ала сагъатха терк-терк къарайдыла. Расписания бла тохташдырылгъан заман жетмейди.

Ала асыры шош тургъандан, жүреклерини ургъаны хар бирине эшитиле болур дерчады. Лагъымны атдырлыкъ машиначыкъ Исмайылны исси къолларын сууукъ этгенча кёрюнеди. Поезд кёпюрге миннгенлей, Исмайыл аны буруучугъун бурлукъду. Ол заманда уа...

Исмайыл Сосновка элде госпитальдан дарманла келтирирге биринчи баргъанында, ол фашист къалауурну ёлтюрюрге бир кесек арсар болгъан эди. Ол заманда Исмайылгъа бичакъ брауруп, бир фашистни ёлтюрген бек харам ишча кёрюннген эди. Алай бюгюн а аны жүреги ырахатды. Ол адам ёлтюргенни энтта да бек аман ишге санайды, алай фашистле адамла тюрюлдюле, уруш жылланы ичинде ол асыры кёп зат кёргенди. Фашистле не зат этерге боллукъларын ол иги биледи. Ол кёп совет адамны ёлюгюне къарагъанды. Энди ол душманны битеу жүрегинден кёрюп болмазгъа юйреннгенди. Энди ол машиначыкъны буруун бурургъа тап заманны сакълайды.

Сагъат төрт болургъа аз къалгъанды. Төртде уа былайтын урушха аскерле элтип баргъан эшелон озарыкъды.

Ауур поездни терк келгенинден жер титирей башлагъанды. Исмайыл, эки бармагъын аузуна сугъуп, ачы сызгъырды. Кёпюрдегиле кетерге керекдиле. Жашла, сызгъыргъан тауушну эшитип, кёпюрден жол жанына секирдиле, эки минутдан а нёрлерини къатларына келдиле.

Поезд, къызыу келгенин тохтатмай, кёпюрге минди. Кавказлы къолундагъы машиначыкъны бурду. Алайлай темир кёпюр атылды, паровоз, ызындан келген вагонланы да тарта,

---

¹ *Бужукъ* – юйню, башха затны аркъауун тюрбюнден тутуп тургъан агъач.

чачылгъан кѣпюрню ызындан энишге кетди. Поездни артында вагонлары, бир бири юсюне мине, чачылгъан ящиклеча, суугъа ташайдыла. Поездегилени хахайлары тегерекни алды.

– Жашла, энди бир кесек отчукъ къошайыкъ, – деп, Исмайыл, автоматын кѣпюр таба буруп, къауум кере атдырды, нѣгерлери да алай этдиле.

* * *

Экинчи кюн партизан отрядны командованиясы, немецли штаб да кеслерини таматарындан жашырын телеграммала алдыла: «Немецли фашист ууучлаучуланы бек кѣп жорюген кѣпюрлерин чачдырып, сиз фронтха келген душман аскерлени жолун кесгенсиз. Ол уллу борчну тынгылы толтургъаныгъыз ючюн, битеу отрядха ыспас этебиз. Операцияны бардыргъанланы саугъалар ючюн керекли къагъытланы терк жарашдырып жиберигиз». Быллай къууанч хапар Ленин атлы партизан бригадагъа Уллу жерден келген эди.

«Сизни оноугъызда тургъан жерде партизан бандитле, сизни бизге жиберген къагъытларыгъызда айтылгъанча болмай, эндиге дери жокъ болуп бошалмагъандыла. Ол болумну хатасындан бек магъаналы кѣпюр чачдырылгъанды, алайтын жорюю кѣп заманнга тохтагъанды. Бу жууапсызлыкъ ючюн комендантны, гестапону таматасын да аскер сюдге береме. Жюй-юсхан генерал, сизни кесигизни да энчи терслигигиз болгъанын унутмагъыз. Партизан бригаданы жокъ этгенигизни толу хапарын сакълайма» – аллай огъурсуз къагъытны уа фашистлени Гомельдеги гарнизонларыны таматасы алгъанды. Алай анга партизан бригаданы жокъ этген алай тынч болмазлыгъын генерал бек иги биле эди.

*Макъамны къамичи бла да къууалмазса,
Эсде кълса, суу бла да жууалмазса.*

Нарт сёз

МАЛКЪАРНЫ БУЛБУЛУ

Жыр дегенинг адамны жол нөгериди, жашау нөгери. Андан болур, жыр искусство бизни бек уллу хазнабызны – къарачай-малкъар халкъ чыгъармачылыкъны – бир бутагъыды. Анда жашайдыла миллетибизни жигитлерини, акъылманланы атлары, анда бериледи багъа хунерге, усталыккъыга, адет-төреге да. Ол жырла халкъны эсинде сакъланып, алай келедиле да, аланы къайсын да къачан эсе да бирде бир адам къурагъанды.

Жырчылагъа къарам энчиди. Аланы халкъ сюеди. Ол кёзбау-ууз оюмду. Ариу магъаналы сёзле бла алагъа тийишли макъам бир бирлерин тапсала, ол а бютюнда къууандырады. Аллай жыргъа тынгылагъанынг сайын, ол жыргъа къыйын салгъанлагъа ыразы боласа. Алай ненча айтылыр ыразылыкъ сёзюбюз айтылмай турады? Айтылмай да къалады, бюгюн-тамбла дей, болжалгъа салына. Жашау а, биз суннганча, къыйырсыз, чексиз да туююлду. Ненча иги сёз жутулду бу дуняда, иесине жеталмай?! Ол себепден башлай болурма мен бюгюн сёзюю.

Башында айтылгъанча, аллай, халкъ бирча суйген жырладан бири «Шукур, энтта тюбедик» деген жырды: сёзлери – Зумакъулланы Танзиляны, макъамы – Асанланы Кулинаны.

Танзиляны ёлюмсюз поэзиясыны босагъасындан бир атламагъан не хазна табылсын. Ненча кере атлайма мен ары, ненча кере излейме аны тизгинлеринде кесими тасхаларымы? Ким билсин... Андан сора ангылайма сёзню кючюн, теренлигин, жарыккълыгъын, къууанчын, ачыуун да. Сейир этеме: къллай сезимле бийлерге керекдиле тиширыуну, фахмулу, ариу тиширыуну, быллай тизгинле жаратылыр ючюн?

*Сени тансыкъ кёзлеринг
Сейир насында жилай,
Эринлеринг айтдыла,
Шош, акъгырын шыбырдай:*

*«Шукур, энтта тубедик,
Жомакъда айтхан кибик,
Минг жылланы термилип,
Бир бирни тапхан кибик...»*

Къаллай уллу умут толду! Ийнанып-ийнанмай, тюнден кетип, тюш болгъан умут. Ол умутха элтген жолла:

*...Минг-минг суудан биз ётдюк,
Минг палахдан къутулуп,
Дуня толкъунларында
Къалмагъанлай жутулуп...*

Не десенг да, тиширыуну сезими теренирекди. Ол аны дунягъа айта билгени, билдире билгени шарайыпсызды. Эр кишини сезими ташаракъда эсе да, ол аны юсюнден айтыргъа бегирек иймене эсе да, аны орнуна кёзю-къашы айта эселе да, ким биледи, ол башха тюрлю айтады сезимни юсюнден.

Жыр этген а – Асанланы Кулина, барыбыз да таныгъан адам. Билген а эте болурбузму? – Анга кесим да экилиме. Къабарты-Малкъар къырал телевиденияны музыкалы редакциясыны редактору. Жашауу – туура, ич дунясы уа – тасхалы.

Асанланы Кулина Огъары Малкъарда ёсгенди. Ол анда 3-чю классны бошагъан кезиуде, Огъары Малкъаргъа жаш фахмуланы излей, бир къауум адам келип, сабийлеге тынгылап, юч къызчыкъны музыкадан окъургъа чакъырадыла. Ол окъууну бошагъандан сора, Асанланы Кулина, Этчеланы Музафар бла бирге Краснодарда искусстволаны академиясына окъургъа киреди. Ол анда хор дирижированияны бёлюмюн тауусханды.

Андан бери кёп жыл ётгенди. Кулина КМР-ни «Каббалк-телерадио» деген биригиуде «Жырчы», «Жылла бла жырла», «Фахмуну бир бети», «Сокъ къобузум», «Жыр бла шухлукъда», «Жырымы саугъа этеме», «Жаш фахмула», «Салам алейкум», «Нальчик кечеле», «Къыш ингирни макъамлары», «Жай ингирни макъамлары» деген бир къауум бериуню бардырады.

Халкъыбыз жырны, жарыкълыкъны суйген халкъды. Жырлагъанланы, жыргъа деп назму тизгенлени, макъам салгъанланы сценадан башха жашауларыны, аланы сагъышларыны, оюмларыны юсюнден билирге суймеген не хазна табылсын. Ол затланы юсюнден музыка редакцияны къуллукъчусундан иги ким айталлыкъды?

Кулина «Жырчы» деген бериулеринде тубешиуле башында айтылгъан жумушну тамамлайдыла. Аладан бир къауум бериу Байчеккуланы Абидинге аталгъан эдиле. Жарсыугъа,

жырчы Абидин жашаудан замансыз кетген эди. Ол себепден анга аталгъан бериуледе аны ауазы, жырлары, макъамы сакълангандыла, аны эслеринде тутхан адамланы ыразылыкълары да.

«Жырчы» деп аталгъан бериулеринде Асанланы Кулина бизни Отарланы Омар, Жеттеланы Мустафир, Гергъокъланы Тамара, Алтууланы Зоя, Таукенланы Галина, Бепайланы Сергей, Этчеланы Музафар, Къулбайланы Людмила бла эм дагъыда башхала бла да тюбешдиргенди. Ол бериуле жырчыны, бийик фахмусундан сора да, ич дуниясыны теренлигин туурагъа чыгъарадыла. Фахмулу адамланы ич дуниялары да башхаракъды. Фахмулу жырчы анда да кесине энчи ызын къоя болур. Ол затланы ачыкълауда, бизге, тынгылагъанлагъа, къарагъанлагъа да саугъа этген музыка редакцияны къыйыны уллуду. Кулина ишин суйген адамды, фахмулу жырчыды. Быллай жырлагъа макъам салгъанды: Кязимни сёзлерине жазылгъан «Суймеклик – жаннет чыпчыкъ», Табакъсойланы Мухтарны сёзлерине «Озгъан суймеклик», «Алдандыкъ», Мақытланы Сафарны сёзлерине «Малкъар башында ай», Додуланы Аскерни сёзлерине «Акъ толкъун», «Тенгиз къалада тенгизлей» д.а.к.

Асанланы Кулина бир къауум жыр китапны авторуду. РФ-ни композиторларыны Союзуну члениди. Ол «КБР-Медиа» телевиденияны редактору болуп ишлейди. Бусагъатда Кулинаны хайт деген илхамлы кезиуюдю. Акъыл да, фахму да берген Уллу Аллах санга узакъ ёмюр берсин, насыбынгдан, къууанчынгдан айырмасын! Кёп ахшы жырларынгы сакълайды халкъ.

Асанланы Кулинаны юсюнден айтылгъан сёзледен

Кулина Асанова – автор-исполнитель своих песен, написанных для голоса широкого диапазона. Они также входят в репертуар известных исполнителей, народных артистов разных республик Северного Кавказа, в числе которых А. Газаев, О. Сокурова, А. Текуев, А. Теппеев, Р. Мусукаев, Н. Азаматова, Т. Габаев и др.

На протяжении многих лет Кулина Магомедовна участвовала в различных региональных, всероссийских конкурсах и фестивалях, достойно представляя самобытную музыкальную культуру своего народа.

*Член Союза композиторов России,
музыковед, кандидат исторических наук,
ведущий научный сотрудник отдела этнологии
и искусства народов КЧР «Карачаево-Черкесского ордена
"Знак почета" института гуманитарных исследований»
при Правительстве Карачаево-Черкесской Республики
Л.Н. Халкечева*

Уважаемая Кулина Магомедовна!

Искренне поздравляю Вас с вступлением в Союз композиторов Российской Федерации. Я рад тому, что Вы стали первой женщиной-композитором балкарского народа, вступившей в наш Союз. Желаю Вам дальнейших творческих успехов и крепкого здоровья. Желаю дальнейшего процветания балкарской музыки и культуры в целом.

*Председатель Союза композиторов
Российской Федерации
Рашид Калимуллин*

АРИУ КУЛИНА

Асанланы Кулинагъа

Таулу Нефертити, ариу Кулина,
Ариулугъунга къарс ура дуня.
Ариу ауазынг, жүрекленн жырлата,
Ма бу тауланн турад жарыта.
Бир-бир къатынла сенден къоркъалла,
Орам сёздеде сени жулкъалла,
Фахмунга, чырайынга сукълана,
Ала эрлерин сен сыйырлыкъ суна.
Сен а, алагъа къараргъа күсемей,
Ёхтем атлай, эрлерин да эслемей,
Озаса сен, мараидыла уучула,
Гюнях жокъдан, санга кюн бет ачыла.
Жаратаса аллай ариу макъамла,
Бийиклеге эте таукел атламла.
Шайырла да санга жырла тагъалла,
Таулада да санга гюлле чагъалла.
Шош къарамынг тегерекге нюр жая,
Кеп ахшыла кез къарата, бел бууа.
Сен жашайса, тау намысны атмайын,
Сёзчулени жууаплагъа тартмайын.
Аны ючюн а тохтаймыды да зарлыкъ?
Фахму, чырай этемидиле жаулукъ?
Таулу Нефертити, ариу Кулина,
Жаша энтта, жаннет суна бу дуня,
Адамлыгъынг осалла жыкъмай,
Тазалыгъынгдан, махтаудан чыкъмай.
Жюрегинги уа суймеклик жырлата,
Кетмезлик насып санга сынага.

СЮЙМЕКЛИК ЖЫР

*Бу жырны бир эр киши тилеп жаздыргъанды.
Аны атындан Асанланы Кулинагъа атайма.*

Кулинадан ариу туумагъанды, дейле,
Бу биз жашагъан журтлада.
Кулинаны урлап мен кетерик эдим,
Жанар болсам да отлада.

Кулина жашайды ёхтем, тау намысда,
Зар къатынланы жаншата,
Шайырла анга жырла тагъалла, аны
Патчах кыызгъа ушата.

Мен а суймек отха кирип къалгъанма,
Жукълаялмайма, кюлмейме,
Сюесе дей кетип, суйдюрюп кьойдула,
Энди не этерге билмейме.

Сенде гюнях жокъгъа ийнаныргъа унамай,
Ушакълайдыла жууукъла,
Сайлап, сени манга буюралла ала,
Нек бой салмайса буйрукъгъа?

Ёхтемлик мени атханды, жаным, манга
Кюн – мутхуз, жай да жай тюйюл,
Сени жюрегинге жолну табар кибик,
Мен патчах тюйюл, бай тюйюл.

Сау дуня патчахы мен болсам окъун,
Санга къул болуп келирем,
Мен, сени къучакълай, тангны кёрюр ючюн,
Ёл деселе да, ёлорем.

Ариулугъунг, фахмунг, намысынг – бийикде,
Тазалыгъынга кир къонмаз,
Жана турсам да сен жандыргъан отда,
Менден насыплы жан болмаз.

Сенсе, ариу Кулина, кесинг да билмей,
Быллай насыпны сынатхан,
Бирде умут бере, бирде тюнгюлте,
Менлай кишини жилиятхан.

Кёкде жулдузланы, сыртлада гюллени
Мен санга жыйып келликме,
Бир аладан сора, жанымды байлыгъым,
Аны да санга берликме.

Кюнча жарытхан, ариу, ариу Кулина,
Сенсе жашауум, жаным да.
Быллай суймекликге жууап эталмасанг,
Атмай къаллыкъды тангым да.

ГОРЯНКИ

Кулине Асановой

В горах я встретил амазонок,
Таких не видывал вовек.
Гортанный голос чист и звонок,
А речь игривей горных рек.

Ласкает солнце их лучами,
Как много тысяч лет назад.
Стекают косы ручейками,
Глаза янтарные горят.

Легка лесной косули поступь,
Чарует песня вешних птиц.
Но завладеть такой не просто:
Она – царица из цариц!

Слились в ней гордая орлица,
Волчица, мудрая змея.
Женой и матерью гордится
Ее счастливая семья.

Запрятав под платочек косы,
Хлопочет дома день-деньской.
Супруга и детей не бросит,
Скорей пожертвует собой.

В глухом ауле и столице
С ней полной чашей будет дом.
Чтоб обладать такой орлицей,
Мужчине надо быть орлом!

При ней светлеют горцев лица,
Как перед солнечным лучом.
Чтоб обладать такой царицей,
Мужчине надо быть царем!

Кёчгюнчюлюкте

сл. А. Созаева

муз. К. Асановой

Moderato

Беш-да тау эл-ни о-ту ё-чюл-дю, те-рек-ле кя-лай ча-акь-сын-ла?

5
тау-лу дун-я-ны кю-ню-ю бат-ха-ан-ды, жул-дуз-ла жи-лай чькь-сын

8
ла. Тау-лу дун-я-ны кю-ню-ю бат-ха-ан-ды-ы

11
жул-дуз-ла жи-лай чакь-сы-ын-ла.

Беш да тау элни оту ёчюлдю,
Терекле къалай чакъсынла?
Таулу дунияны кюню батханды,
Жулдузла жилай чыкъсынла.

Жулдузла, жилай, алай чыкъсынла,
Зорлукъну жолу кесиле.
Холамда адам энди къалмады,
Ёлгенле къобуп келсинле.

Ёлгенле, къобуп, алай келсинле,
Терс оноу отунда кюерча,
Бизге бу кюнню берген мурдарны
Анасы къара киерча.

Ой, Холам черек, ой толан черек!
Къаягъа кесин урады.
Халкъны ызындан къарап, Дыхтауум,
Жилаю жыр айта турады.

Тенгиз кыалады тенгизлей

Cantabile

Сөз. Додулааны Аскерни

Көл-де кыун - дуз, көк-де жуп-дуз бо - луп тур-

гын - са жи - ны - ма. А - хы-рын - да кыал - дык жол - суз, туу - ра жер - де да ка - нгы -

ла. Мын-дан а - ры жоо - ге - ни - ми би - йи - ту - тал - май - са ме - ни. Мын-дан а -

ры жоо - ре - ги - ме бий-лик э - тал - май - са ме - ни. Ан - дий жа-мы-чы-сын кыал -

лай, ке - че ке - ле - ди ал - лы - нга. Му - ра - ты - ны эс - де кыт - лай, ту - ра - са

энт - та ал - да - на. Му - ра - ты - ны эс - де кыт - лай,

ту - ра - са энт - та ал - да - на. ал - да - на.

Для повторения | Для окончания

Келде кундуз, кекде жулдуз
Болуп турганса жаныма.
Ахырында калдык жолсуз,
Туура жерде да жангыла.

Мындан ары жоғеними
Бийик туталмайса мени.
Мындан ары жорегиме
Бийлик эталмайса мени.

Эжиу:

Андий жамычысын кыппай,
Кече келеди аллынга.
Муратынғы эсде кытлай, } 2 кере
Тура энтта алдана.

Келир юонге жырлай турдукъ,
Жырбыз дей козде тирлик.
Акылбалыкъ болду туудукъ,
Экибизде уа жокъ бирлик.

«Сау кыал», – дединг, ахшы жолгъа...
Чамда да тюшмедик ызгъа.
Атым туюк ахшы жоргъа,
Алай жарар амалсызгъа.

Эжиу.

Къруп кетсе да бир черек,
Тенгиз кылады тенгизлей.
Ардан ойлайбыз, кечирек,
Мадуп жерде ызын излей.

Муратыбыз кеси кыала,
Тынчлыкъ кйрсе да кйронде –
Умут тенгиз а чайкыала
Турады дайым кйюнде...

Эжиу.

Унуталмайма

сл. Т.Зумакуловой

муз. К. Асановой

Allegretto

Ё - те-ди-ле кюн-ле, жыл-ла, ан - ла да, "у - нут а-ны,

Allegretto

у - нут а-ны" де - ген - лей, у - нутал-май

10

кыа - ты кыш-да, жай - да да, ту - ра-ма мен энт - да се-ни

15

сой - ген - лей, у - нутал-май кыа - ты кыш-да

Piano

2

19

жай - да да, ту - ра-ма мен энт - да се-ни суй - ген -

24

лей. Тур-гын-да да мен мах-тау-гыз ба - ты - ла,

29

а - ты-ма да мах - тау кю-ню тий - ген - лей,

33

жанг-амкы-да-ча мен а-ты-нгы кыай - та - ра - а, бий - тек-де да

38

тур - дум се - ни сый - ен - лей. Жаш - ымык - да - ча

42

мен а - ты - ны кыай - та - ра - а, бий - ик - де да

46

тур - дум се - ни сый - ен - лей.

Ётедиле кюнле, жылла, айла да,
«Унут аны, унут аны» дегенлей,
Унуталмай къаты къышда, жайда да,
Турама мен энтта сени суйгенлей.
Тургъанда да мен махтаугъа батыла,
Атыма да махтау кюню тийгенлей,
Жашлыкъдача, мен атынгы къайтара,
Бийикде да турдум, сени суйгенлей.

Кюн турса да, мутхузлана, ачыла,
Тура болур ол кюлюгюн билгенлей,
Кимлигими билмей, кюнню ашыра,
Турама мен, энтта сени суйгенлей.
Махтаула да сел боламы баралла?
Ётгендиле бизде жарыкъ заманла.
Алай мен а табалмайма, адамла,
Суймекликни сел эталлыкъ дарманла.

Ётедиле кюнле, жылла, айла да,
«Унут аны, унут аны» дегенлей,
Унуталмай къаты къышда, жайда да,
Турама мен энтта сени суйгенлей.
Жашау мени тик жоллада арыта,
Сынатса да желни, бузну ургъанын,
Жюрегиме асыу бере, жарыта
Турады сен бу дунияда болгъанынг!

Шош макъам

сл. А. Байзуллаева

муз. К. Асановой

Allegretto

Piano

4

Жыл-ты-рай-ды-ла дум чач-ла-рың,

7

у-ша-тыл-май-ды-ла бир зат-ха да! О, се-ни ы-шар-гъан къа-ра

10

мың! Мен кир-лик-ме суу-гъа да от-ха да.

13

О се - ни ы - шар - гъан къа - ра - мы - - - ы - ынг!

15

мен кир - лик - ме суу - гъа - да от - ха да

Жылтырайдыла дум чачларынг,
Ушатылмайдыла бир затха да!
О, сени ышаргъан къарамынг! –
Мен кирликме суугъа да, отха да.

Тауланы къарасын бла агъын
Жазаргъа къолумдан да келликди.
...Къуранданмы чыкыгъанды атынг?
Шыбырдайма. Атынг эсенликди.

Жулдузла жаусунла къолунга,
Къарамынг жулдуздан алааматды!
Дунияда къыйынлы жолунга,
Булбуллу ауазым салауатды.

ХАСАН КЪАРЫНДАШЫБЫЗ

Тхазеплов Хасан къабарты литератураны уллу поэтлеринден бириди. Ол орус эмда ана тилинде жазгъанды. Жыйырма оннга жууукъ китап чыгъаргъанды. Эки тилни да уста билгенди. Кюнчыгъыш, кюнбатыш адабиятны терен ангылагъанды. Аны себепли болур эди Хасанны поэзиясы черекни эки жагъасын байлагъан кёпюр кибик алай кёрюннгени. Батышны теренлиги, чыгъышны субайлыгъы бир бирлери бла жараша, бир бирлерине синге, байлана келгенлери да, эшта да, анданды.

*Байлыкъ кеси аллына бедишге саналмайды,
Бедишлиге саналлыкъ байлыкъдан къаналмайды.
Бир адамны, кзоймай, кёкге чыгъара келсенг да,
Файгъамбаргъа тенг этме кесинги, бай эсенг да.*

Къыйыры-чеги болмагъан дунияны, аламны, гъаршны жорукъларын ачыкъларгъа итинген поэт не заманда да, къайсы увахтыда да кесини окъуучусун тапмай къалмайды. Келир кюннге ал бургъан закий Хасан тюненени, бюгюнню, тамбланы да суратларын ишлей, бояуларын таба, бир ызгъа сыйындыра билгенди. Мен сагъыш этгеннге кёре, ма андады Тхазеплов Хасанны башха жазычуладан энчилиги. Тюзлюкню, жерде табалмай, поэт жерден узакълада излейди. Адамны жарсыууна жарсый, къууанчына къууана, гюняхларын боюнуна ала,

Хасан Тхазеплов къалам къарындашлары бла. Москва, ЦДЛ. 15.01.2018 ж.

алай жашагъанды Хасан. Ол жазгъан затларында окъуучугъа сагъыш этерге, ойларгъа онг бередиди, сора аны ушакъ нёгер болургъа чакъырады. Аны бла бирге Хасан жол излерге, амал, мадар табаргъа итинеди. Болушну кёргенича айтады.

*Хасани, шуёхум, хар сёзюнг – балды, шекер.
Жашаууиг – кюзгюге къарагъанча.
Ажалыбыз а бирде кезиусюз да жетер,
Ташадан уучубуз марагъанча.*

Хасан Тхазеплов къарындашыбызгъа быйыл 5 майда 80 жыл толлукъ эди. Жууукъ адамынгы юсюнден айтхан алай тынч болмайды: бирле семиртип айтханча кёрюрле, бирле уа ол аллай бир не этгенди дерле да къоярла. Аны себепли мен Хасанни да, мени да антлы шуёхубуз ингуш адабиятны классиги, Чечен-Ингушну халкъ поэти Саид Чахкиевни тёрттизгини бла башларгъа сюеме аны юсюнден сёзюмю:

*Хасан, обнять тебя позволь,
Крепка, надежна наша связь.
Ты – рыцарь этики, король,
По духу – кабардинский князь.*

Мен Хасан бла бирге уллу Россейни жер-жерлеринде, тыш къыраллада да бола келгенме. Ол къайда да, къайсы адамны ал-

Евразияны суратлау-литература журналларыны конгресси (Анкара)

лында да тизгинли, адепли, таза ниетли кёрюне эди. Сора адам-ланы, мукъладисча, кесине, кеси жанына тарта биле эди оюн-лары бла, жютю чамлары бла. Адамлагъа бирда болмагъанча иги эди, кимни къайгъысын да тюз да кесини къайгъысынача къарагъанды. Къолундан келип, болушмагъанлай къоймагъан-ды. Хасан керти поэтди жюрегинде Аллахы бла, жанындагъы-лагъа суймеклиги бла. Назмуларыны биринде Хасан Тхазеплов былай жазады:

*Солу, туугъан жерим, къыйынлыкъдан сора солу,
Сени жарыкъ жашынг алам бла ёхтем сёлешеди.*

Бу алам бла ёхтем сёлешген жарыкъ жаш (мен алайда нюр-лю жаш деп да къошарыкъ эдим) Хасан кесиди, Тхазеплов Ми-седни жашы. Нени юсюнден, не бла сёлешеди ол? Ол а – ду-ния бла дуняны, суймеклик бла огъурлулукъну юслеринден. Хасан битеу жашауун алагъа къуллукъ эте келгенди. Мындан арысында уа ол къуллукъну аны кёзбаусуз, жылыу берген, хыйласыз чыгъармачылыгъы бардырлыкъды. Ол чыгъарма-чылыкъны адалат бла тюзлюкню, огъурлукъ бла келбетликни тегереклеринде бизни барыбызны да жыяргъа къолундан кел-лигине бир ишегим да жокъду.

Мисед улу Хасанны кимден да артыкъ энчилеген аны жери-не, тарыхына суймеклигиди, битеу жерлешлерине (жерлешле-

Додулары Аскер бла Хасан Тхазеплов. Кония шахар.

рине поэт битеу жер жюзюнде жашагъанланы санайды), андан да бегирек суйгени уа – тынч, сау-саламат жашарларыды.

*Къалыубаладан башлап, тарых жорюйдю тегерек,
Бу жерде ёсгенди тюрсюнлю бугъойлада терек.
Терекде уа къадарла чагъадыла кекге дери,
Сюнсюлю басхычлада адам насып элтир бери.*

Хасан бир деп бир адамгъа ушамагъанды. Башында ма бу тизгинлери окъуна шагъатдыла анга. Ол суйсе, алай сие эди алай, кёрюп болмаса уа, кёрюп болмай эди, къатына да кьоймай эди. Алай ол биреуленнге аман этгенди деп, мен билмейме, эшитген да этмегенме, ол кимге эсе да дерт тутханды деп. Ма аны ючюн жарата эдиле аны. Андан да бек аны жан-жанындан уллу фахмусу болгъаны ючюн да суйгендиле. Хасан – поэт эм жазыучу-фантаст, алим эм изобретатель, драматург эм инженер, жамауат ишчи эмда философ эди.

Бир жол мен Москвагъа тебирей турама, анда «Адалат Россия» партияны съезди боллукъ эди. Хасан аны биледи да, манга: «Аскер, мени санга бир жумушум барды. Иги жаш бол да, ма бу къагъытланы не да эт, алай Мироновха тапдырмай кьойма», – деп айтады. Уллу бир къагъыт папка береди. Анда уа – сейир чертёжла, вертолётну лопастьларыны суратлары, ма-

Хасан Тхазепловну Лермонтовну майдалы бла сауғалагъан кезиу

тематика эмда физика тергеуле... «Не этерик эдинг, амал болса кёрюрме», – дегенни айтама да къояма.

Сергей Миронов ол кезиуде уллу къыралыбызда ючюнчю адам эди, Совет федерацияны председатели. Ол да алай тургъанлай, Сергей Михайлович Россейни «Адалат Россия» («Справедливая Россия») партиясыны да башчысы эди. Ол болгъан жерде тегерегин журналистле, телевидение-радио ишчиле, саясатчыла, бир сёз бла айтханда – дуния бла бир адам. Аны къатында баргъан бирда тынч ишледен туююл эди. Бираздан Миронов, ашыгъып тургъанын айтып, кетип тебирейди, тегереги сел болады. Мен а: «Жолдаш сержант!» – дейме. Сора ол мени таба атлайды, репортёрла да бир жанлыракъ турадыла (мен да тюз аныча, аскерден сержант болуп къайтхан эдим, къуллукъ да этген эдик). Тюз ол халда: «Сержант Додуев, – дейме, – старшина Тхазепловдан бир поручение барды. Ма бу папкада аскер вертолётланы юсю бла жангы оюмла, жангы тергеуле бардыла». Сора папканы къолуна тутдурама. Ол а, папканы да алып: «Бу ишни мен ахырына дери жетдирirme», – дейди да, терк окъуна кетеди. Алайлай алайда журналисти болсун, репортёру болсун, мени таба атланадыла: «Папкада не бар эди? Биргеми къуллукъ этгенсиз? Эрттеденми шагъырейсиз?..» Мен а, сёз да айтмай, сан этмей, кетип къалгъан эдим. Тюзюн айтханда, Миронов да, мен да бир жыл баргъан эдик къуллукъ этерге (1971–1973). Ха-

сан а он жыл алгъа старшина, Аллахны къадары бла, Кариб кризисни эм арасында болгъан эди. Жылдан артыкъ озады. Биягъы кезиулю съезди болады «Адалат Россия» партияны. Анда тюбейбиз. Бу жол а ол кеси келеди мени къатыма, салам-лашады, сора айтады: «Старшинагъа билдирирсе, къыйынын сансыз этип къоймагъанбыз, бек тынгылы къолгъа тюшгенди, сау бол дерсе». Ол кюнден бери мени анга жолугъургъа онгнгум болмагъанды. Папкадан да хапарсызма...

*Кериуаным сакълайды къум тюзледе мени,
Огъурлулукъ сурлукъ бла сермешген жерде жесирме.
О, къум тюзю, мени анам, умутланы тини,
Кериуанчыма аллынгда, къайда да сирме.*

Хасан Тхазепловну жолоучулукъ ахын, жюрегин да алгъанды. Жолсуз ол кесин кёрмейди. Эм башы уа – муну къайда да сакълап турадыла. Эшта да, игилик, огъурлулукъ элтеди да ол биргесине. Хасан не кезиуде да жарлыны, къарыусузну, онгсузну жанында болгъанды. Адамланы къум басхан кёллеринде ол шаудан таба билгенди. Аны ючюн болур эди ким да муну аллында ичлерин ачханлары, къайгъыларын айтханлары, ышанганлары.

Хасан Тхазепловну поэзия ингирлери Москвада, Владикавказда, Назраньда, Нальчикде эмда башха жерледе этилгендиле. Шимал Осетияда ётген поэзия байрам кёплени эслеринде къалгъанды. Ары Нафи Джусойты, Кемал Ходов, Александр Пряжников, Раиса Дидигова, дагъыда кёп артистле, алимле, жазычула келген эдиле. РСО-ну Ара къырал китапханасында зал толу эди. Ингир а Хасанны чыгъармачылыгъыны юсюнден къырал телевидение алгъан телефильм бла башланады. Ингушетияны жазычуларыны Союзуну педседатели Хасаннга аталгъан назмусун окъуп, республиканы башчысыны атындан «ИР-ни культурасыны сыйлы къуллукъчусу» деген сыйлы атны дипломун берген эди.

«Тин бла жашау эсенг, тин айтханча эт жашауунгда, экили болмаз ючюн жанынг сыйрат кёпюрюнде. Жюрек – жарыкъ, себе турсун тин урлукъ, аямасын кючюн башы бла баргъан берекетни къызгъанмай адамгъа», – дейди Хасан кесини рубаилеринден биринде. Бу тукъум сёзле, төртизгин неда шаркъ оюм бла жазылгъан къысха рубаи туююлдо. Былай жашаргъа керекди, кел, эшта да, мында айтылгъан сагъыш жашауну формуласы болсун... Дуния малын алыкъа бир киши бир заманда да биргесине алып кетмегенди. Бергеннге Аллах береди дегенди бурунгулу таулу. Адамны эм ариу халларында бири ол ыразы-

лыкъды, биреуню этген игилигине ыспас эте, аны унутмагъан кертиси бла да эр кишини ишиди. Мисед улу Хасан аллайладан эди, игилик этгенин а экинчи кюн окъуна унутханладан. Анга адамгъа ахшылыкъ этген, бирлеге хауа бла солугъанча, алай бош, алай къыйынсыз эди.

Хасан, сёзле бла ойнамай, сёзлени ойнатханды. Ол хар бирини жерин кеси тохташдыргъанды. Бирини орунуна бирси жарашмай къаллыгъын окъуучу бек алаамат ангылайды. Ол а аны хунерини, фахмусуну, иш кёллюлюгюню юслеринден айтады.

*Жаш юйретгенча атаны
Тюз жашаргъа юйретеди акъмакъ
Акъыл-токъмакъ акъылманны.
Ол а анга да салады къулакъ.*

Хасани – Хасанны жаз атыды. Китаплары арт кезиуде бу ат бла басмаланнгандыла. Хасан Тхазеплов кёкде Аллах бла, жерде уа бети бла жашагъанды. Аны ючюн айта эдим мен: Хасан бош жерли поэтди, жүрегинде Аллахы бла! Аллай бир нарт сёз барды латышлылада: «Къарындашны Аллах кеси иеди бизге, шуёхну уа кесибиз сайлайбыз». Алай бизде Кавказда уа башха нарт сёз барды: «Къарындаш къарындаш болмаз, алгъа шуёх болмаса». Хау, Хасан манга алгъа шуёх эди, артдаракъ болгъан эди къарындаш. Ол не заманда да огъурлулукъгъа, кертиликге юйрете эди кесини хали бла, кесини жүрюте билгени бла. Къалай-алай болса да (Аллах, сен кеч!), бир кёлкъалдым а къалгъанды Хасаннга: неге да юйрете келген эди, алай къарындашсыз жашаргъа уа юйретмей кетгенди!..

Хасанны юсюнден кёп айтыр сёз да барды. Мындан алда Хасанны керти шуёхларындан бири Тёппеланы Алим кёчюрюп бир къауум назмусун тапханбыз. Ол аны сау заманында кёчюрген эди ана тилибизге. Аны себепли айыуну кёре тургъанлай, ызын ызлагъанча болмай, Хасанны назмуларын кесигиз окъугъуз да, кесигиз ойлагъыз.

* * *

Кёкден келген асыл сёзлени жазса,
Сиз да алырсыз деп аланы жолгъа, –
Гынтты этмей, ачыкъ къарайды Хасан,
Сёлешеди кычырыкъъланы хорлап.

Кёк измисин унутуп, фитнагъа къарс
Ургъан башсызладан тюйюлдю Хасан.
Къарангыда къара къулдени да чарс
Теренине атмаз ол, билигиз, жан.

Туман басхан кюнледе, кюн таякълай,
Ёсдю къыйын. ИГИ ЫЗЛАНЫ жакълай.
Сейир ДУНИЯЛАДА кёрдю къадарын,
Жашау жоругъун, низамыча, сакълай.

Ол – ЮЛЮШЮДЮ, игилик излетген,
Жашауну къууатлы, таза да этген!
Жаулукъну сур боранларын сөгеди,
Боллукъ эсе да БЫКЪЫГЪА керилген.

Келлик кюнле ИГИЛИКГЕ тийсинле,
Дейди ол, ТАЗА ЖАНЛАНЫ къоруулай.
Къоркъады – терк жанын къара
жылтинле,
Адам болур деп жаханым къоудулай!

* * *

Къуранны сыйлы кёргенле,
Христианма мен дегенле,
Юлешедиле халкъланы,
Бойсуна аман төреге.

Ким кимни тюзетир жолгъа,
Душман эселе, тап, динле?
Ол эсе Аллах буюргъан,
Къадаргъа баздыла кимле?

Жюз кере бол сен христиан,
Буддист да бол не муслийман,
Эсде тут сен жер Адамы –
Жерде бирчады къадарынг!

Ийнан Аллах бирлигине,
Тилингден чыкъмасын аман.
Ишек жокъ эсе тюзлюгюнге,
Жарыкъды АНДА дуниянг!

* * *

Мен къарангыда жюрюучю туйюл,
Таныйма кёкде жулдузла юйюн!
Кёк тюрюсюню – жанымы юлюшю,
Хаж къылгъанма да мен ары, суйюп.

Умутларымы тизе, тилекча,
Къаст эте, жанымы учундура,
Сакълай эдим – сёзюм жетерикча,
Сизге – жулдуз учханы сундура.

Илхам келип бир жай эрттенликде,
Бары затны да туудургъан кёкден,
Сёзюм кетеди – излегенлеге,
Жулдузлагъа, агъачха кетгенлей.

Тынчлыкъ излемейме мен дуниядан,
Кюеме тынмагъан сермешледе.
Билирге сюеме: неди адам
Алам жолларында, ёрюшледе?

* * *

Кел манга, чомарт ёкюлюм,
Ныхыт жоллу ёмюрледен!
Сала умутла кёпюрюн,
Сен бол манга къарыу берген!

Бер манга кёкню китабын,
Ызла акъ жолла аллымда.
Болгъанны, боллукъну халын
Ангылар кюч бер жаныма.

Кёргюзт манга – жашаугъа жан
Салыгучу къудуретлени.
Сур буйрукъланы хорлагъан
Насыплы, азат жерлени.

Кел манга, чомарт Келечим,
Жарыгъынгы къызгъанма сен!
Ай жарытхан мамыр кечем
Къайгъырыулу болур десенг.

Юйрет мени жашаргъа сен,
Игилик отун жандыра,
Жерде – Ата юйюбюзде
Къалмазгъа къара къанлыгъа.

Бу жерни кёп къулделерин
Кёралмай мен къарангыда, –
Болмазча тажал негерим,
Кюрешледе къармалыргъа!

Кел манга, Сыйлы Ёкюлюм,
Мени жулдузбет къадарым!
Бу сур ёмюрню кёпюрюю
Бирге ишлейик, къадалып...

* * *

Барама, жол излей, СЮЙМЕКЛИКГЕ,
Аны тилеп, къарайма мен КЁКГЕ!
Къаным-жаным да, къобуз сокъгъанлай
Болуп, къарайдыла КЕЛЕЧЕКГЕ.

Жанымдан чачырай кёк КЁКСЮЛЮ,
Сезимлерим кюн таякъла бура,
Жашаууму сюземе, эрсинип,
Аллахны ТАХЫНА жолну сурап.

Кёк кёксюлю КЪАНЫМДА, некди ол?
БИЙИКЛЕГЕ къалай барады жол?
Тилеклерим, тобаларым – толкъун,
Къара жолгъа тартырыкъдыла жор.

Кючлю Кючлюге атай умутун,
Сезим КЪУДУРЕТИМ жаяды къутун,
ЖАНДАУУРЛУКЪ жашар жүрекледен,
Биз аны къойгъунчуннга унутуп!

ИГИЛИКНИ бишген жилеклерин
Жыяма КЮН ТАЯКЪЛЫ жерледен.
Алай токъ – жанымы ТИЛЕКЛЕРИ,
Ашыгъадыла сизге жетерге.

Илхам алама ЖЕРНИ кесинден,
КЁКДЕН да мен кенгликге юйрене.
Жашауну къурап эсен тюкледен,
Береме ЖАШАРГЪА СЮЙГЕНЛЕГЕ.

ИГИЛИКНИ ТЮРСЮНЮ акъ, къууат,
Кюн таякъла – ЖАРЫКЪ келечиле.
ЖАНЫМЫ ачама, тута дууа,
Болурму деп жашаууму ЧИРИ.

ДОДУЛАНЫ Аскер

Галиуллин Рустем Гусманович 26 ноябрьде 1987 жылда Татарстан республикада Арча районуну Наласа элинде туугъанды. Филология илмуланы кандидатыды. Ол «Къазан утлары» журналны баш редакторуду. Татарстан республиканы журналистлерини эм жазыучуларыны Союзуну члениди, Халкъла аралы ПЕН-клубну члениди.

«Юлларда жсил ак иде...» бла «Одиночество» китаплары ючюн Татарстан республиканы Муса Джалиль атлы саугъасына тийишли болгъанды. Татар тилде жазылгъан «Гипнозчы малай» («Мальчик-гипнотизер», 2008), «Юлларда жсил ак иде...» («На дорогах белый ветер...», 2012), «Васыятъ» («Завещание», 2017), «Биш «икеле»» («Пять «двоек», 2020), орус тилде «Одиночество» (Москва, 2013) бла монография («Творчество Тауфика Айди: система образов и жанровая типология», 2016, ИЯЛИ АН РТ) эм башха чыгъармаланы авторуду.

Рустем Галиуллин «Избранные произведения Т. Айди» (2016) деген тёрттомлукъ китапны жарашдыргъанды. Ол орус тилден А. Егинни «Хан Узбек», Р. Мир-Хайдаровну «Пешие прогулки», С. Юзеевни «Не перебивай мёртвых», Р. Валеевни «Заботы света», В. Аксеновну «Линдлизовские» романларын татар тилге кёчюргенди.

«Ата һәм ул» («Отец и сын») бла «Дивана» («Дурочок») хапарлары «Антология современной прозы народов России» деген китапха киргендиле.

Рустем Галиуллинни чыгъармалары ингилиз, орус, тюрк, къзах, къыргъыз, азербайджан, якут, башкир эм дагъыда башха тилге кёчюрюлгендиле.

Къарачай-малкъар тилде биринчи кере басмаланады.

Рустем ГАЛИУЛЛИН

АТАСЫ БЛА ЖАШЫ

Къар аямай жауады. Эрттенликде эртте башланган боранны ингирге да тынчайыр сагъышы жокъду. Ол бошду, хар сагъатдан сууукъдан-сууукъ бола барады. Къашларына дери къоян бёркюн тартып, ауур ишден тапхан гуппурлугъун да жапмагъан жылы башлыгъына башы бла чулгъанып, уллу га-лошлагъа кийилген уюкълада аякъларын кючден бла бутдан суйрей, аллына тюшген къар куртланы ары-бери тюрте, къарт Галим къар тюбюнде къалгъан къабакълагъа жетип барады.

Жан аурутур жыр жырлатып, замандан кыйык болган эшикни аллында басылган кыарны да жырылдатып, кыйын ачып, орамга чыкты.

Элде киши кырунмейди. Аллах жаратхан жанладан жашау ну барганын жангыз бир бирине тие, тепсей, бурула тышген кыарчык кыргюзтеди. Узакда орамны бир жанындан мутхуз жарытхан телеграф чигинжини жангыз чырагын Галим кючден кырдю.

– Иги эди, тыз элге кирген жерде жаннганы, – деди мыйык тыбюнден. Тышындыммы айтды огъесе сагышмы этди.

Бир талай заманны кыарт, кыол аязы бла кыарны жаба, кыарап кыорешеди кыарангыга, алай, жук кырмей, кыюне кыайтады.

– Кыар былай барыуу бла барса, эрттенликке бизни басдырлыкты, – деп, мурулдай, тамблагы кыонно сагышын эте, кыабакыланы эркин ачады. Аны саклап турганча, орам бла ары-бери жауа турган кыар кыартны арбазына кыуюлду. Боран да аны, сермеп, жазда букуну жыйганча жыйып, аямай, хайнухча, бура береди. Кыарт, эшик баудан тутуп, кесине ачама дегенлей, улуган тауушха эжиу этгенча, боран да анга жуууклашып, бетин кыамичи бла урганча уруп, ызындан да хыликка этгенча кыюлуп, узакга кетди.

* * *

– Кырунмеймидиле? – деди кыюдегиси Закия. Бюгюню бир ненча кере сорады жарлы кыатын.

– Угъай, – деп, тауушсуз жууаплады Галим. Нек эсе да анда да кесин терс сунады.

Кыарт кыатын, эски ундурукну гыжылдатып, башха жанына бурулду.

– Селешсенг эди да... – деди амалсыздан Галим.

– Алмайды телефонну, ненча кере айтдым. Сен эшикде болганда да селешгенме. Биягы орус кыатын нени эсе да кыайтарады да турады.

Кыартлагы телефонну жашлары Гумар келтиргенди.

– Бюгю мен – Кыазанда, тамбла – Москвада. Мени ишим алайды. Сиз а бу телефон бла манга не заманда да селешаллыктысыз. Аны амалтын кыпге айырыллык тыюлюбюз, мен да сизге кыайгы эттем, сиз да мени кыюмден кыйналмазсыз.

Галим бла Закия, кыалын кызлюклерин да бурунларына тышюрюп, жашны кыатына олтуруп, сагайып тынгыладыла, ол да телефон бла хайырланырга кыуретди. Ызы бла экисине да ангылатды – не заманда кыызылгы, не заманда жашилге басарга керек болганын. Ол кыорешгенлери бла хар кыйыкдан да жангыз жашларыны ауазын эшите турган кыартланы

жюреклерине бир уллу ырахатлыкъ келди. Закия айтханлай, телефон алагъа экинчи сабийлерича болгъанды. Эм сыйлы, эм багъалы жерде – кюзгюлю, эшиклери да къыйсыгъына кетген эски сервантда – жаш заманларында алыннган суратларыны къатында тутады. Энди къартла тышына чыкъсала – тюкенденми къайтадыла, арбаз жумушлары бламы айланадыла – юйге киргенлей, бек биринчи:

– Телефон зынгырдадымы? Сёлешдими жаш? – деп соргъандыла бир бирлеринден.

Ахыр кере Гумар бла сёлешгенли он кюн чакълы заман озгъанды.

– Юйге да тансыкъ болгъанма. Сизни кёрюрге да термилеме. Ингирде келирме, Жангы жылгъа бирге тюрбербиз, сакълагъыз, – деген эди ол жол.

Бюгюнге дери телефон къартланы бирда алдамагъанды. Алай бюгюн а нек эсе да жашлары бла байламларгъа бирда суймейди.

Галим, не этерге билмей, телевизорну жандырды.

– Былай уллу нек этесе? Мыйыма дери жетеди тауушу! – деп урушду Закия.

Бираздан, кёзлерин чыракъ ийип, къарангы мюйюшге къарап тургъан къарт бир ненча кере окъулгъан район газетни кюлуна алды.

– Ыхы, шыхырдатып башлады энди уа болгъанны, – деп мурулдады къатыны, башын жастыкъдан аз кётюрюп.

«Ой, нечик огъурсузса бюгюн а, къатын, уу жилин кибик!» – дейди къарт кеси кесине.

Кертисин айтсакъ, Закиягъа «тынч адам» деп, киши бир заманда да айталмагъанды. Алай жылдан-жылгъа андан да бек огъурсуз бола барады. Алгъа, жашыракъ заманында, кесине базыннган Галим, къатынына кычыргъан кибик этсе, талай заманны тынчайып, къалай-алай болса да, эрине бойсуна эди. Закия да, жашын къалай тынчайтыргъа билмей: «Атанг а бир келсин! Алай урушурукъду санга! Ма кёрюрге!» – десе, тауушу да чыкъмай къала эди. Гумар, ёсюп, окъуугъа кетгенлей, къалай эсе да Закия юйге ие да, жангыз оноучу да болуп къалады. Къоншуда жашагъан, пенсиягъа чыкъгъанлы ныгъышдан жыйылмагъан, «къарт» ишин эте, хар кимге сёз жетдире тургъан ачы тилли Джавит бир жол айтды:

– Эшите, къоншум, къарайма да, биз, кишиле, суйгенибизча жашлыгъыбызда, къарыуубуз да кёп, сабийлерибиз да гитче заманда тарталабыз жюгенни. Сыртларыбыз гупшур болуп, юйлерибизде да киеу-келинден ёталмай башласанг а, къатынла оноууна кирип къалабыз, – деген сёзлерине Галим бир ненча кере тюрюнгенди.

Галим бла Закия кеслери к'валг'анда, к'батын илиннгенлей, тырман этгенлей, Галимни хар затда да терслегенлей тург'анды. Эртте замандача лак'бырда, оюн да унутулг'анды. «Шорпанг а тузлурак'ды, чайынг да бир бек иссиди, с'юймеклик ауруу тийген болурму санга, а-а-а?» – деген с'езле да к'валг'андыла. Энди уа, Аллах сак'ласын, анга бир жук' айтхандан, бусаг'атдаг'ы к'ылыг'ы бла аллай бир тырман эшитирсе, ахыр кюнлеринге дери жетерча.

Галим Джавитни бек с'ыйлы к'ергенди, алай, бир жол т'юй-юшгенлеринден сора, аны айтхан ачы с'езлерин жуталмады. Иш а былай болг'анды. Галимни тауук'лары, к'юншу к'ыттайг'а хар кюн сайын чабып, гаккыларын да Джавитлада табыш тург'андыла. Аны ючюн к'юншула арасында даулаш башланады. Галим жук' да айтырык' болмаз эди, алай, Закияг'а тынгылап, «биреуню гаккыларын алг'анса» деп, Джавитни айыплаг'анды. С'езден с'ез к'юзг'ала, даулаш уллусуна кете, ол а бек оспар затла айтды Галимге:

– Тауук' артлаг'а к'арап айланма да, дуния сейирлик к'батынынга к'ара! Кесинги сабийинги ёсдюргенми сунаса? Ач к'езлеринги! Гумарынг – барып тохтаг'ан жалчы Хайдар! Бош айтмайдыла, к'ан бла кирген жан бла чыг'ады деп! Хайдарны атасы да, сабийлерин атып, башын алып кетген эди, ол да анга ушаш айланады, к'айда болса да! Гумар да, тюз Хайдарны бурунундан т'юшгенча, ненча жылдан бери бар да кесин бир к'ябырг'аг'а ур, экинчиге ур, алай бир к'ябырг'аны да тешалмайды...

Б'ийк'дан артык' Галим киши бла с'елешмегенди. К'варт Закия да, не саг'ыш этерге, кимден ачыуун алырг'а да билмей: «Не болуп к'алды к'вартха, ауруг'аны ишми болур?» – деп, тынгысыз болуп турду.

Галимни к'зулаг'ында уа жангыз Джавитни с'езлери: «Жалчы Хайдарны жашы!» Тишир'ула Галимге бир заманда да энчи к'ез бла к'варамаг'андыла, жаш заманында ок'уна т'егерегинде айланмаг'андыла. Отуз жылдан атлаг'анда, бошалмаг'ан ауур ишден сора бир зат к'ермеген Галим, анасы айтханны этип, мангылайында да «юйде к'валг'ан к'ыз» жазыуу иги да билиннген Закия бла юйдегили болады. Элде хапар а жюриой эди, Закия юйде бошдан к'валмаг'анды, с'юйген жашы Хайдарны сак'лайды деп. Алай Хайдар да, ак' атына минип, с'юйген к'ызыны аллына келирге ашык'май эди. Битеу жашауун бузоучук'ча тынч, жууаш эри бла жашаг'ан ана, бир с'езге да ийнанмай, кишиге да тынгыламай, жашына Закияны келтиртеди.

С'юймекликге к'ызг'анч болуп чык'ды Закия. Галим да ариу с'ез бла алай бек эркелетмеди. Аны ючюнмю, башха затла ючюнмю, алай, Гумар тууг'андан сора, тишир'уу андан сора

сабий тапмады, кесими суймеди, салугъуму къоймады, билген Аллахды. Галим да туудукъланы сорууун чорт салмады. Аны бла Гумар юйде жангыз сабийлей кълалды.

– Не себепден? Мени жангыз жашым, къл аязымда ёсдурген, хар неге юйретген жашым, кълалай бла жалчы Хайдарны жашы болургъа керекди? – Галим жумдурукъларын кълысды. – Угъай, Аллахха шукур, Закия намыслы, кертичи тиширыуду, алдамаз. Бир адам да аман сёз айтырыкъ туююдю аны юсюнден.

Аллах биледи, не кюннге келтирлик эдиле Галимни башын тегерек айландыргъан ауур сагъышла, бир насыпха, ыйыкълны ахырында Гумар келди. Орта бойлу, салпыкзулакъл, узун бетли, кълашларыны тубюнден къларагълан жашил кёзлерини эсли къларамы, адамланы узакъдан окълуна кёзюн къламатхан кълоян тишлерини акълыгълына къларай, Галим кесин танытхан шартла излейди. Ата юйюню босагъласындан ётгенлей, Гумар, жарыкъ ышара, атасына эки кълолун узата:

– Кюнюнг ашхы болсун, атам! – дегенлей, олсагълат башында кълара туманча айланган сагълышлары думп болдула.

Кюнлени биринде эл тубюнде айлангандан эригип, кълартайгълан Хайдар туугълан элине кълайтады. Галимни эсине Джавитни сёзлери да ачууу бла жангыдан тюшдюле. Орамда тубесе да, кълайтарып эсине тюшюрюп, кеси кесин ашай, жашыны сыфатын, халин Хайдар бла тенгleshдире, жанындан тойгълан эди.

Ма биягълы барады Хайдар орам ортасы бла. Алгъла заманда уллу санлы жаш бусагълатда иги да гитчерек болгъланды, жер тарта болур, не медет. Башын да, къларагълыз, ким барады сизни аллыгълызда деп, алгълынча ёхтем тутмайды, къларамы да, кёбюсюнде, аякъ тубюнде бир зат излегенча, жерге айланыпды. Чал чачыны кълалынлыгълы сакъланганлыкългъла, желкесинде кока болуп, аллындан а жау сюммеклеча кёзлерине тюшедиле. Арыкъ инбашлары битеу дунияны ауурлугълун кётюргенча, асыры салыннгандан, гуппурлугълу ючюн сакълат адамгъла ушайды. Бетинде терен жыйыртмакъла, акъл мыйыкъллары да энишге айланып... Угълай, ушамайды бу эриши къларт аны ариу, саулукъллу жашына! Хар кюн сайын, кеси кесин ийнандыра, тынчаяды къларт. Хайдар да энди кълуру жазыкъсындыргълан эте эди ансы, бирда ачууланмайды анга Галим. Иги жашау излеп, бир ненча сахарны алышып, алай бир зат да мажаралмай кълайтхан Хайдаргъла жан аурутурча эди. Бир жол Хайдар тюкен кълатында шуёхларына махтана тургъланын Галим кеси кълулакъллары бла эшитеди.

– Мени къланым бек багълалды! Аллай группасы барды! Бек аз адамда барды аллай кълан. Ахчам бошалса, барып кълан берип, бир талай заманны ол ахча бла кечинеме...

– Ой, къарт, сангыраумуса? Эшитмеймисе эшик къагъылгъанын? Кимге айтама? – Закияны кыгычырыгъын энди эшитди Галим.

Къарт жангыз кёлеги бла эшикге чапды.

– Жел къагъады, – деди, къайтып.

Къайгъылы къарады башын жастыкъдан кючден кётюрген къатынына Галим. Бюгюн жюреги да тутхан эди. Сууукъму болду, орамда сюелгенинде, боран башланганлы къаны кётюрюлдю, ангыламады къарт. Эрттенликден бери да ундурукъдан къопмады.

– Гумар келген болур дейме, – деп кётюрюлдю биягъы Закия.

Кертиси бла да, эшик къагъылды. Къайдан да тапды къарыу Закия? Олтуруп, жаулугъун тюзете турады. Эшик аллында уа Мансур сюеледи, Джавитни жашы. Юйню иесин кёз-къаш бла чакъырып, тыншчыкъ, бузлагъан эринлерин кючден ача, Закия эшитмезча:

– Галим, Гумар машина бла баштёбен айланганды.

– Ох! – деди Закия. Къайдан да эшитди? – Саумуду?

– Сау а сауду, алай хали уа бек осалды. Машина бир ненча кере бурулгъанды, ызы бла да чигинжиге урулгъанды. Къаны да кёп кетгенди, онгсузду...

– Къайдады? – деп бёлдю сёзюн Галим.

– Больницадады. Мен Къазандан келе, къарасам, – орам кыйырда бир къадар машина. Гурамны да таныгъанма. Кеси кёзлерим бла кёргенме алып кетгенлерин.

– Ах, мени жарлы жашым, ах, мени жангызым! – деп жияргъа къалды Закия.

– Хали, мен ангылагъаннга кёре, бек осалды. Галим, кел, больницагъа барайыкъ! Мен машина блама.

Галим мычымай къабыргъадан башлыгъын сермеп алды, инбашларына атып, уюкъларын кийип, бёркюн да кёлуна алып, Мансурну ызындан ашыгъышлы чыкъды.

– Къайрыса? Мен да – сени бла! – Жазыкъ къатын, аягъы юсюнде да туралмай, эшикден чыгып келгенин кёрюп, Галим артха къайтды.

– Галим, кеч къалабыз, – деп кыгычырды Мансур.

– Бусагъат, бусагъат. Къатын, сен тынчай, чай къайнат, бизни къайтырыгъыбызны сакъла. Биз Гумар бла сени кёп сакълатмазбыз, – деп кетди.

Битеу орам къар тюрюнде батылыпды. Мансур да машинасын элге кирген жерде кёйгъанды. Машинагъа къалай жетди, больницагъа къалай келди – Галимни эсинде да тюрюлдю. Сау жолну башына бир уллу темир быргъы бла уруп тургъанча, темир тауушла: «Жашым! Нек? Къалай болду алай?» – деген ачы кыгычырыкъла бла алмашына эдиле.

* * *

...Больницагъа къалай киргенлерин, постдан къалай ётгенлерин, реанимациягъа да къалай жетгенлерин кеслери да ангыламадыла. Палатагъа зор бла кирип келген Мансур бла къарт Галимни, аланы тохтатыргъа кюрешген къалауурну кёрген – кереклисича акъ халатда, бетинде да узун табы бла – врач киши, къатында да чыммакъ-акъ кийимлери бла медсестра сейирден биразгъа абызырап къалдыла.

– Тохтагъыз, сабыр болугъуз, хар не да тапды! – деди врач. – Бусагъатда уа чыгъыгъыз, ишибизни этерге къоюгъуз!

Медсестра бир жанындан, Мансур да экинчи къолтукъ тюбюнден тутуп, къартны коридоргъа чыгъардыла.

– Саумуду? – деп сорду жалыннган ауаз бла Галим.

– Солуу алыгъыз, – деп къайтарды къыз врачны сёзлерин.

– Жашым, Гумар!

– Сабыр болугъуз, тилеген этеме. Былайда сакълагъыз!

Узун коридорда шинтикге чёгюп, Галимни солууу айланмай, жүреги терк уруп, башы тегерек айланады.

– Кёп къан тас этгенди. Резервде болгъан къанны къуйгъанбыз, жараларын байлагъанбыз...

– Сау къаллыкъмыды? – деп бёлдю сёзюн къарт.

– Аллах айтса, хау, – деди ишексиз медсестра. – Кесине келе-кете турады. Бек сау болсун, эс тапханлай, къаныны группасын да айтханды бизге. Аллай группасы болгъанла бек аз тюбейдиле. Насыпха, аллай къан бизде жетерча барды. Ызы бла, аллай къаны болгъан донорланы келтирирге деп, машина да ийгенбиз.

– Не этесиз аланы сакълап, меникин алыгъыз! – деди Галим.

– Сизде уа төртюнчю группамыды?

– Алай болур, мен атасы ушайма да! Хайдагъыз, алыгъыз!

– Тохтагъыз, айтама да, донорла келе турадыла, жете болурла.

– Мен аны атасыма! Къаныбыз да бирди!

– Тохтагъыз, тилейме... Хар не алай бош туююлду! Сабийлени къанлары ата-аналары бла бирча болмазгъа да боллукъду...

– Галим, сабыр бол! – Мансур болушургъа чапды.

– Менден алыгъыз! – деп, кесини къолун узатды Галим. – Мен атасыма!

– Аркъасы да, ичи да бузулупдула. Бусагъат главврач бла хирург келирге керекдиле, – деп шыбырдады медсестра Мансурну къулагъына.

– Менден къан нек алмайсыз? – деп, секирип турду шинтигинден Галим.

– Галим, тохта, бираз сабыр бол, – деп олтуртду къартны жерине Мансур.

Медсестра палатагъа кетди.

– Балам, Гумар... – деп ынчхайды къарт.

Олсагъат коридоргъа бир талай адам кирип келди, бир бирлери бла лахор эте. Аланы ичлеринде Хайдар да кёрюндю. Ала терк окъуна юс кийимлерин шинтиклеге атып, хар бири да кёлеклерини женглерин ёрге къайырдыла.

– Сиз бери келигиз, – деп, медсестра Хайдарны Гумар жатхан палатагъа чакъырды.

Галим, Мансурну къолундан ычхынып, эшик аллына чапды.

– Жатыгъыз, – врач хазырлагъан тапчаннга кёргюзтдю. Акъ къабыргъалагъа сансыз къарагъан Хайдарны къатында адамла жумушларын этип башладыла. Ызы бла Гумарны ауур ынчхагъан тауушу эшитилди.

– Жашым! – деп, хырылдай, Галим мыллыгын жашына атды.

– Тынчайыгъыз! Чакъырмагъыз аны!

– А-а-ат-а-а-м... Ат...ам...

– Гумар!

– Ата-а-ам, – деди, битеу кючюн жыйып, Гумар. Ауур башы уа къатында жатхан Хайдаргъа акъыртын бурулду.

– Жашым! – Галимни къургъакъсыгъан тили кючден бурулады.

Асыры къоркыгъандан, абызырап, Хайдар ызларындан врачха, медсестрагъа да къарайды. Медсестра, кесин къолгъа алып, ийнени Хайдарны къан тамырына кийирип башлады.

Палата шумсуз болду. Жангыз да Галим, къабыргъагъа айланып, къалтырап, бурулуп жатып, зыбыр къоллары бла жыйыртмакъ бетинден кёз жашларын сюртюрге кюрешеди. Ауузундан а ангылашыныусуз тунукъ таууш чыгъады:

– Жа-а-ашчы-ы-ыгъы-ы-ым... жашы-ы-ым...

БОССОЙКО

Агъаргъан булутланы жыра, ауурлугъундан аз-маз къалтырай, самолёт ёргеден-ёрге кётюрюлюп барады. Огъурсуз, узункъанат «Боинг» алгъындан белгили курсуна тюше, ары-бери бурулгъан заманында, суйсенг-суймесенг да, бери къалай тюшдюм дегенча сагъышла башынга киредиле. Жерде ётген хар такъыйкъанг нечик багъалы болгъанын да ол заманда ангылайса. Самолётдагъы адамла да сени бла бир акъыллы болурла деп ийнанаса. Къалай-алай болса да, ким не сунса да, кёкде учханыбыз эм алаMAT ишледен бириди.

Ноябрьни ал кюнлери. Мылы къарчыкъ, Москваны машина жолларына, жаяу жолчукъларына тюшер-тюшмез, къап-къара болуп къалады. Шахарны къыйырларында, адам аякъ басмагъан жерледе къарны акълыгъы бузулмагъанды. Аны ючюн туман басып тургъан сахар, башындан къара бла акъ тюрсюнлю кърюнеди. «Внуково» уа бизни бийиклигибизден «чексизлик» белгиге ушайды. Неда – толгъан кёлге. Самолётла уа – кёлню төгерегине басынып, суу ичерге жыйылгъан къазлагъа.

Ахырында самолёт керекли бийикликни алды, аны къалтырагъаны да тохтады. Кеси да тенгизни акъ толкъунларында тауушсуз жюзген уллу кемеге ушайды энди. Тер басхан мангылайымы сюртюп, къоркъуусузлукъ бел бауну тешдим. Жеримден къобуп, драп пальтому аллын да ачдым. Къатымда олтургъан кишиге да бусагъатда эс бурдум – чырайлы, низамлы, орта бойлу, төгерек бетинде да кёзлюкледен жарыкъ къарамын эследим.

– Къонакъгъамы барасыз? – деп сорду къоншум жумушакъ ауаз бла.

– Хау.

– Биринчи кере бара болурсуз? – деп, мени жукъа пальтома эс бурду. – Бизде, Сахада, бек сууукъду.

– Хау, биринчи кере. Кесим да билмей къалгъанма не киерге да. Бизде жауун къатыш къарчыкъ энди жаууп башлагъанды, – деп ангылатдым. Сора чам бла хапарны башха жанына бурургъа кюрешдим. – Эсигизге да алмагъыз, татарлыны не сууукъ, не кызыу къоркъутмаз, биз тэзюмлю адамлабыз.

– О, сен татарлымыса сора? – якутлуну бети жарыды. Бразылыгъымы билдире, башымы булгъагъынчы, манга андан да бек кысылады, баям, узун хапаргъа хазырланып. Жумушакъ ауазы уа андан да суйдюмлю эшитилди. Мен да сёлеширге суйген жангы нёгериме бек къууандым, жетисагъатлыкъ жолда хапардан башха не этерге боллукъду?

– Якутияда жууукъларынг бармыды? Татарлыла бизде бек аздыла. Огъесе ишге кириргеми дейсе?

Къоншум соргъандан сора бара эди.

– Танышым, якутлу жазыучу Хабырыыс, кёп болмай бизге Татарстанга къонакъгъа келген эди да, энди уа кеси къурагъан адабият фестивалгъа мени да чакъыргъанды.

– Сен да жазыучумуса сора?

– Ол жазмай туралмагъанладан...

– А-а-а, ангыладым! Сен да Боссоойкону юсюнден жазаргъа дейсе! – деп ахсынды жангы танышым.

– Боссоойко?

– Къалай, билмеймисе аны юсюнден?

– Билеме, билеме! – дедим, тынгысызлыгымы кючден букьдура. – Хабырыыс шуёхум айтхан эди аны юсюнден! Якут-луланы халкъ жигити! Татарлы Гиззатулла Рахматуллин! Киши хорлаялмагъан пелиуан, батыр, ёсюмю ючюн а сиз анга Боссоойко деп атагъансыз!..

Якутлу андан да жарыкъ ышарды. Мамукъгъа ушагъан, чыммакъ-акъ булутлагъа къарап, бир-эки такъыйкъаны сагъышлы турду да, сора жумушакъ, аппабыз бизни жукълатыр умут бла жомакъла айтычу, шош аууазы бла Гиззатулланы юсюнден билгенин, эшитгенин айтып башлады. Кёкню жетинчи къатысына жетип, сени бла бир жерде туугъан жигитни юсюнден жомакъгъа ушагъан хапарларына тынгылагъан бек сейир, бек алакат иш эди...

Къаракёз, төгерекебет ариу стюардессаны кёлу инбашыма тийгенинде, силкинип, тамаша зауукълукъдан уяндым.

– Самолёт жете турады, бел бауугъузну артха тагъыгыыз.

Ах, нечик терк ётеди заман! Къарап-къарагъынчы жетдик да къалдыкъ. Мен да, гитче сабийчикни ауузундан эмизигин сыйыргъанча, кёншума мудах къарагъанымда, сейирге къалдым – кёзлеринде жиямукъла жылтырай эдиле!

– Жашырмай, билгеними айтдым санга, къалгъанын жазычуладан, илмучуладан билirse, – деди ол, ышара.

Самолёт, Лена сууну ётюп, жарыкъ чыракъланы арасында патчахлыкъ этген чыммакъ-акъ Якутскны аэропортунда кёндү.

Жолоучулагъа тюбеген адамлагъа кёншум бла бирге чыкъдыкъ. Халкъ кийимлеге кийинген якут кызыланы ариулугъу кёз къамата, кёлларында кумыс бла кёшунларын, туз-гыржынларын кёргенде, жүрегим тамагыма къайгылы тыгъылды. Олсагъат, аллында сюелген эки кызыны ортасындан шуёхум Хабырыыс кёрюндю, кесине тартып, къаты къучакъларды.

– Ахшы кюнлю къал, Боссоойкону туудугъу! – якут кёншум инбашыма тынч тийип, саламлашыргъа ашыкъды.

– Сау бол, агъай! Сизге да кёру да иги адамла тюбесинле, жолугъуз ачыкъ болсун!

Хабырыыс, юсюме къарап, драп пальтому жаратмай, башын булгъады.

– Быллай кийим жангыз самолётда киерге жарарыкъды, бизде сууукъла отуз градусдан атлайдыла, – деди, кюлюмсюрей. – Охо да, мажарыбыз санга бир жарагъан тон.

– Хата жокъ, чыдарбыз! Эшитмедингми, жолоучум манга Боссоойкону туудугъу дегенин!

Хабырыыс мени сёзлериме эс бурду.

– Кертими? Сёзюнге ие болдунгму? Ашыргъан архив керек болдуму сора?

– Айхай да! Керек болмай а! Алай, сен кесинг да жазыгучу, кесинг кёрюп, кеси къолунг бла тиймесенг, жюрегингден ёт-дюрмесенг, бир зат да жазаллыкъ туююлсе. Аны ючюн келдим Сахагъа!

– Да мен да аны ючюн чакъыргъанма сени къонакъгъа, шуёхум! – Хабырыыс бир затланы жашыргъаны да белгили болду. – Сау кел, ёмюрлюкге бузлагъан къарны къыралына, Босоойкону туугъан жерине!

Кертисин айтсам, Якутияда ётген сау ыйыкъны хар тубегенимден да Гиззатулла Рахматуллинни юсюнден соргъанлай тургъанма.

– О-о, ол бизни халкъ жигитибизди! – дей эдиле айтхылыкъ алимле бла жазыгучула. – Халкъыбызны эм сыйлы адамларын-дан бири, керти инсан, Саха республика ючюн жанын берген батырды ол! Биринчи Ата журт урушда да болгъанды, жигитлиги ючюн бир ненча саугъасы да барды...

– Совет заманлада биз аны юсюнден ачыкъ сёлешмегенбиз, кертисин айтсакъ, – дейди жыл саны келген къарт, тегерегине сакъ къарай. – Революция болгъан заманда аны не бла кюрешгенини юсюнден бусагъатда айтыргъа да болур. Саха республиканы эркинлиги ючюн Гиззатулланы этгенине тийишли багъа берирге да болмазбыз...

– Аманлыкъчы эди! Аны бандит къаууму хар кимни къоркъутханлай тургъанды! – деди бир уучу. – Аллай кючю бла экинчи туумагъанды жер башына! Алдан сууну къатында алтмыш пудлу таш барды, Босоойко ма ол ташны, ойнай-ойнай, кётюрюп, ёрге атып тургъанды.

– Бир кишиге хорлатмагъанды ёмюрде да! – Хабырыысны танышы кёзлерин да хыйла къысып, Гиззатулланы юсюнден билгенин айтып башлады. – Аны эм антлы тенги якутлу Барамат Байбал болгъанды. Алай ала бир бирлери бла сермешмегендиле бир заманда да. Экиси да бир бири ызындан хорлаучу эдиле. Къайсы къарыулуракъ болгъанын киши да айталмаз. Бир жол бир ненча адам хунада бегитилген бугъаны чыгъараламай кюрешгенлерин кёрген Босоойко: «Ай хомухла, мен бу бугъаны чыгъарып, инбашыма атарыкъма!» – деди, аланы амалсызлыкъларын масхара эте. Халкъ да оюну бек сюеди, кесинг да билесе. «Чыгъаралсанг, бугъа сениди!» – дедиле. Босоойко кёп да кыйналмай, мюйюзлери бла къабыргъала ойгъан мазаллы бугъаны тыншчыкъ кётюреди, боюнуна атып, эки километр чакълы аласына дери элтеди...

Тарыхны чархы ызына айланып да бурулады.

О! Узакъда кёрюннген Гиззатулланы юртасы туююлмюдю? Къап-къара таза сакъалыны кенглиги, къалын къашлары, аяусуз ургъан сууукъ аязладан къысылгъан эки кёзю, кенг инбашлары, къара такъыячыгъы бла гитче башчыгъы, бийик эмен терекча къаты санлары, аллай туююлмю эди бир къарагъаны бла къызланы жүреклерин терк-терк урдургъан Боссоойко? Хаухау, олду! Ма, къарачыгъыз, къалай женгил кётюрдю ол уллу ташны, бир къолундан бирси къолуна атып, сызгъанлай, жер тебип, къаллай гюрюлдеген таууш эшитилди...

* * *

– Айхал!..

– Айхал! Айхал!..

Гиззатулла кесин тутушуу баргъан жегенни ортасындача седи. Тёгерегин алгъан адамланы къайгъылы гууулдагъанлары къулагъына эшитиледи. Бусагъат бугъа тери туююнде Гиззатулланы ортагъа чыгъарып, юсюнден жабыуун тешдиреди. Бусагъат ким бла эриширигин кёреди... Сора эм кючлю хорларыкъ тутушуу башланады.

– Айхал!

– Айхал! Айхал!..

Гиззатулла къаны къыза башлагъанын ангылады. Къычырыкъла, къулагъына ариу макъамча, уллудан-уллу эшитиле, жегеннге чакъырадыла.

Тохта!

Жеген тургъан тогъай гитчеден-гитче, тардан-тар бола нек барады? Жол ачыкъ болуп, тутушуучулагъа жол берирге керек туююлмюдюле?

– Рахматуллин, хорлатдынг!

– Боссоойко, төгерегинги алгъанбыз!

– Къолларынгы ёрге тут! Чыкъ ортагъа!

Неди бу? Кимни барды аллай жүреги, ёмюрде кишиге хорлатмагъан, аты дунягъа айтылгъан батырны сермешге чакъырыргъа?! Гиззатулланы башына ылытхын бла ургъанча, кёзю къарангы этди. Аныча кючлю гёжеф бла алай оспар сёлеширге кимни акъылына келгенди?! Бу адамла ачыуланган Гиззатулла къаяланы чачып, тауланы тюртюп кетеригин биле болмазламы?

– Хорлатдынг, Боссоойко!..

– Шуёхларынг бизни къолубуздадыла!..

– Жегенде жангыз кесинг къалгъанса!..

– Башынгы ий да чыкъ!..

Ачыуун кючден тыя, Гиззатулла эринин ачы къапды. Тыйгъычсыз кюч къалтыратып чыкъды тышына!

– Бир заманда да угъай... – деп шыбырдайдыла къызыл къаннга боялгъан эринлери. – Ёлсем да угъай! Хорлатмам!

Жер юйчюкню тешикчигинден тышына къарады: душман тегерегин къуршалагъанлы юч кюн ётдю. Эки жылдан бери излей эдиле да, тайганы эм узакъ, киши жюрюмеген жеринде сакъланган Гиззатулланы тапдыла. Къыркъ адамдан къуралгъан жыйын, юч кюнню жеринден тепмей, жан-жанындан да жарытып, жер юйчюкню сакълайды. Саутланган къызыл аскерчилени башчылары къаугъа ачып кюрешеди.

Угъай, ичинде жаны бар эсе, саулай а кесин тутдурмаз, хорлатмаз! Кимни-кимни, Гиззатулланы тобукъландырыр кюч жер башында жокъду! Ол Боссоойкоду!

Алайда болгъан аскерчиле, жанларын къолларына алып, жер юйчюкге биринчи чабаргъа бири да таукел болмайды. Гиззатулланы жигитлигини юсюнден кими эшитип, кими уа кеси кёзлери бла сермешулерин кёрген аскерчиле арсар болуп турадыла.

Къызыл командир а, аманланы къуя, аскерчилени сыртларындан наган бла аямай тюрте, огъурсуз айланады, алай асыры кьоркьгъандан башхаланы артларында бугъуннгандан ары бир зат да эталмайды. Жер юйчюкге жууукълашыргъа да амал жокъ – Гиззатулла огъу жаздырмай ургъан, бек иги мараучуду, кьолунда да гранатасы барды. Эки аскерчи биринчи кюн окъуна дунияларын алышхан эдиле, аланы ызларындан барыргъа уа киши суймей эди. Андан сора, Саханы адетлерине кёре, батырлагъа кьол кётюрюрге жарамайды. Алай къызыл командир, шытыларын чача, болгъанны кычырыкьгъа алдырады:

– Ол бизге сау керекди! Шахарны тюз ортасында тагъарыкъбыз биз бу сатхычны! Эски заманланы артында кългъан итни! Революцияны душманы! Аманлыкъчы!..

Гиззатулла шарт ангылай эди, бу къаршчылыкъ кёпге созулмазлыгъын. Базынырча шуёху да кълмагъанды – кёбюсюн асмакьгъа асхандыла, бирлери уа – зинданлада. Ашсыз-суусуз ётген юч кюн къарыусуз этгендиле Гиззатулланы, бу ингирден кълмай, уруш ачаргъа керекди.

Артда уа...

Гранатаны кьолунда бир ненча кере атды. Ызы бла, атасы юйретген тилеклени окъуп, къайтмазлыкъ жолуна атланырыкьды...

– Ата-а-а-м... А-та-чы-гъым...

Неди ол?

Жашчыгъы Гарифулланы ауазы тюйюлмюдю? Огъесе, ёлюр сагъатында сандырай тургъанлыгъымыды?

– Ата-ам... А-та-чы-гъым... Ий-нан-ма былагъа-а-а, чыкъма-а-а...

Гиззатулла, кѳобуп, биягы тешикге кѳарады: таланы ортасында ауур жараларындан кѳаны саркѳа, онекижыллыкѳ жашчыгыгы ынчхап сюеле эди.

Ичинде бир зат юзюлдю. Жюреги, терк-терк ура кетип, тамагына тирелип тохтады...

– Айхал! Айхал! Айхал!

Гиззатулла, башын да ѳхтем тутуп, анга кѳууанып кѳараган элчилени кѳатлары бла ѳтдю. Бирле кѳолун тутадыла, бирле инбашын кѳагѳадыла. Кѳууанчлы кѳычырыкѳла уа бир бирлерине кѳошула:

– Быллай батыр жюз жылгѳа бир тууады!..

– Керти гѳежеф!

– Кѳрдюнгмю ых демей алгѳанын?

– Аллах сакѳласын муну кѳолуна тюшгенден!

Адамла бир жанлыракѳ туруп, ѳтерге жол бергенлей, арлакѳа сюелген кѳатыны Матифагѳа жууукѳлашды. Матифаны кѳолунда уа экижыллыкѳ Гарифулла, узакѳдан атасын кѳрюп, анасыны кѳолундан тюшюп, топал аякѳчыкѳлары бла кючден атлай, аллына чабаргѳа кюрешди.

– Ата-а-ам! Атачыгыым мени-и-и! – энди сѳлеше башлагѳан сабийчик атасын чакѳырады. Ташла кѳтюргенден сора, Гиззатулланы кѳызгѳан кѳучакѳларына кирип, бала атасыны боюнуна бурунчугѳу бла тирелди.

– Мени жашым эм кючлю, эм кѳарыулу батыр боллукѳду! – деп сылайды башчыгыын Гиззатулла.

Гарифулла да, аны айтханын ангылагѳанча, силкинип, бир ненча кере хауаны урду.

Айхай да, кѳалай кѳатыды, кѳалай кючлюдю, кѳалай уллуду атасыны кѳучагы!

Якутияда туугѳан Гиззатулла кеси да аз кѳалгѳанды якутлу болургѳа. Хапары жайыла баргѳаны бла, Боссоойко татарлы болгѳанын хар ким да билгенди. Рахматлы атасына да Туллатаатар деп атагѳан эдиле. Алай аны кеслерини якутлу батырларына санагѳандыла. Тулпар санлары ючюн а Боссоойко деп атагѳандыла. Бюгюн да якутлуканы жаз байрамы Ысыахда кесини атын бегитди.

ѳшитсинле, билсинле, Саханы эм айтхылы батыры ким болгѳанын, деу Лена тенгизлеге дери жетдир бу хапарны! Айхай, тундра, ѳмюрде эримезлик бузланы кѳыралы, ачы желлеринге бу хапарны битеу дуниягѳа жайдыр!

1920 жыл келди. Отуз жети жылы толгѳан Гиззатулла, учунуп, экижыллыкѳ жашын да кѳююнуна кѳысып, кѳууанчлы кѳычырыкѳланы ичи бла барады.

Ол билгеннге кѳере, атасы бу жерлеге Кѳазандан кѳчюрюлгенди. Алай, не себеп бла, иш кертисинден да кѳалай болгѳанын анга киши да айтмагѳанды, атасындан да сормагѳанды.

– Бу жерлеге тыюшуп, биринчи атламларымдан окъуна, якутлула манга бек жарыкъ тюбегендиле, кеси адамларынача къарагъандыла. Аш-суу, жашар жер да мажаргъандыла, бир талай замандан а, оноулашып, алас да къурагъандыла. Ёмюрде да унутма аланы игиликлерин, жашым. Якутлула тюз бизничадыла, сени эм жууукъларынг – татарлылача. Не заманда да биргелерине бол, туз-гыржынынгы, къууанчынгы-бушууунгу да ала бла бёлюрге кюреш, аякълары ауруп, тёшекге тышгенинде, атасыны осуяты алай болгъанды.

Якутлуланы адетлери бла жашагъанлыкъгъа, Тулла-татар Аллахха бек ийнанган адам эди. Гиззатулланы да, тамата жашларын – Аргылла бла Чыгылланы да – муслийман шартлагъа, намазгъа да юйретген эди. Аталары орта бойлу, чырайлы киши болмаса да, уллу жашы Аргылла бла эм гитчеси Гиззатулла бек бийик, кючлю, къарыулу жашла эдиле. Эки гёжеф жашы оюннга сермешип башласала, алагъа къараргъа битеу тийре жыйыла эди. Сермеш башланырдан алгъа хар ким да тамата жаш хорларыкъ суна эдиле. Аргулла иги да уллу, инбашлары да кенгирек, бёкем жаш эди. Узун сакъалы да андан да бек къоркъута эди. Алай ол окъуна бир кере да хорлаялмагъанды Гиззатулланы.

Чыгылла саны бла атасына ушагъан эди. Къарындашларындан эсе, аны къылыгъы ариу эди, тынч, суйдюмлю жаш. Аталары ёлгенден сора, кеси жашауун къураргъа Якутскга кетген эди. Гитчеликден да чёрчек сабий, эркинликни суйген Гиззатулла да, гитче жаш болгъанлыкъгъа, юйден чыгып, кесине башха юрта ишлеп, аласда жашау къурайды. Аргылла ата юйде къалады. Хар бири да алай бла орналадыла. Гиззатулла кийикле тутханды, жылкы кютгенди, сабан сюргенди, жетерча бир мал аш хазырлагъанды, атларын багъаргъа болушханды, тилеги, жумушу болгъанга да бир заманда да угъай демегенди. Жарсыугъа, батмагъан жаз кюню бла, тайгасы тушадан¹ толу Сахада жашау хар заманда да тынч туююдю. Гиззатулла бир ненча кере юйдегисини кёз жашларын сюрте айланнганын эс-легенди:

– Не болгъанды? – деп соргъанында, ол, кёзлерин жашырып:

– Анамы кёргенме тышюмде неда ата юйюме тансыкъ болгъанма да, аны ючюн жиялгъанма, – деп къоя эди.

Жашырын жиялгъаны тохтамай башлагъанда уа, Гиззатулла Матифаны аллына олтуртуп, бек къаты сорду:

– Кертисин айт, тамата къарындашымы ол обур къатынымы къыйнайды сени?

¹ Туша – жемишни тюрлюсю.

– Угъай, угъай... – деп жилиамсырады Матифа.

– Къуру аны бла тубеген кюнледе нек жилийса да сора?

Матифа, ичинде туталмай, битеу жарсыуларын эрине айтды.

– Мен ол обурну бу тийреден ююу бла бирге къыстарыкъ-ма! – деп ачыуланды Гиззатулла, ююню ичи бла ары-бери айлана.

– Угъай, тохта, сабыр бол! Къарындашынг бла туююшме мени ючюн. Андан эсе биз кетейик башха жерге...

– Не за-а-ат? – кезю къарангы этди Гиззатулланы. – Бу мени жеримди! Былайда мени эм иги шуёхларым жашайдыла! Кесинг да кересе, жарлыланы кюнден-кюннге къаллай къыйынлыкъгъа тюшюре турадыла. Мен да кетсем, аланы ким къорууларыкъды?

Гиззатулла кесин эшикге атды. Ол къызыуу бла тюзюнлей тамата къарындашына барды.

Къыш энди келе башлагъан заман. Сау жаз патчахлыкъ этген желле да тохтап, заманында эркетген терекле да акъ жууургъанлагъа чёргелип, мудах жукъугъа киргендиле. Хар замандача, бетинги сууукъ ачы чимдиген кюнледиле. Къызып келген Гиззатулладан тылпыуу да бара, кеси да эслемей, ачыла тургъан эшикни безгилери бла къобарып алды.

Ичинде, ачы къычырыкъла да эшитиле, даулаш бара эди. Биринчи, ёшюнюн да ёхтем тургъузтуп, Аргылланы къатыны чыкъды. Алай, Гиззатулланы ачыуланган бетин керюп, эрини артына букъду.

Эки къарындаш талай заманны, ауузларындан сёз да чыгъармай, бир бирлерине къарап турдула. Жанындан къарасанг, бусагъат бир бирлерине чабып, ююню да жер бла тенг этедиле дегенча керюнеди.

Жарым сагъат сюелген болурла ол халда – уллу самовар къайнарча бир заман ётген болур эди. Эшиксиз къалгъан юртаны ичин ачы сууукъ алды.

Тынчылыкъны Аргылла бузду. Артха айланып, къатыныны кезюне да къарамай буюрду:

– Хазырлан!

– Аргылла...

– Хазырлан дедим да санга!

Гиззатулла бурулуп чыкъды, ююне атланды. Асыры жиягъандан бети да кёпчюп, Матифа аллына чыкъды.

– Бёрю бла марал бир суудан ичмейдиле, – деди ол, къатыныны кезлеринде соруугъа жууап бере.

Айтхан а этди, алай сокъуранды. Ол кюнден башлап, къайгъылы жүрегине ауур сагъышла тюшдюле. Кертисин айтханда, тамата къарындашын къоркъутуп, суйгенин этдирген – эр кишини иши туююлду.

Терсликге тэзалмады Гиззатулла. Атасыны жерин бёлорге унамагъан къарындашы, хар кюнден Матифаны жиятхан къатыны да тюзмюдюле? Къатынына оноу эталмагъанмыды Аргылла? Анса да Гиззатулла, кёчюп, кесине башха юй ишлеген эди.

Гиззатула ёмюрде да кесинден онгсузланы бир зат бла къыйнамагъанды. Бюгюнча эсиндеди якутлу батыр шуёху Бараммат Байбал бла ант этгенлери.

– Жашауубузну хар такъыйыкъасын да тюзлюк ючюн кюреширикбиз! – деген эди Бараммат.

Гиззатулла тамата шуёхуну хар сёзюне, этген ишине да эс бура эди.

– Тюз иш ючюн жаныбызны артха салмай берликбиз!

– Чыртда сагъыш этмей, Эллей! – Бараммат шуёхун саха якутлуланы къурагъанладан бирине ушатып, Эллей Батурганы атын атагъан эди. – Бу бизни антыбызды! Аллахны аллында антыбыз!

– Аллахны аллында! – тенгини ызындан къайтарды Гиззатулла.

Ол кюнден сора бир талай заман ётдю. Гиззатулла, кеси кесин суймей, ары-бери айлана кетип, тамата къарындашыны юртасына атланды. Узакъдан окъуна эшиксиз, иесиз бош къалгъан юйню кёргенлей, кёлю аман этди. Жюрюшю андан да терк болду, юйге чапханлай жетди.

Юй ачы сууукъ бла, ичи къуру къалгъаны бла тюбеди.

...Бюгюнню хорламдан сора нек эсе да ол сууукъ кюн эсине тюшдю. Къатынгда къууанчынга къууаныр жууукъ адамынг болмаса, жашаудан не магъана? Мудах сагъышларына кетип, инбашлары да ауур жюк элтгенча ийилип бара, неден эсе да сескенди. Къараса – къатында Бараммат Байбал.

– Алгъышлайма! – деп, жюрекден къууанады Бараммат.

– Сени да! – деп, Гиззатулла аны кёолун тутду.

– Нек эсе да мудахса бюгюн.

– Къарындашларымы юсюнден сагъыш эте эдим. Къатымда бири да жокъ...

– Сени жууукъларынг бек кёпдюле, Боссойко, – деди Бараммат. – Сахада жашагъан хар адам сени эм жууукъ адамынгды...

Эки батыр, бири – таш атыуда биринчи, бири – тутушууда алчы, атларына жууукълашдыла. Сермешлеге къарап, къанлары къызгъан адамла эки гёжефни ашыра чыкъдыла.

– Экинчи жыл да Бараммат хорларыкъ болур таш кётюргенде...

– Боссойко уа – тутушууда...

– Бир бирлери бла тутушмазгъа ант этген кёреме бу экиси уа...

– Мен а Байбал къарылуракъды дейме. Къарачы, эки кереге кенгди. Юрта эшигине сыйынмай, бир жанын буруп киреди дейдиле...

– Кет, къой, бош хапарды! Боссоойко эки башха бийикди! Кеси да темирден этилген кибикди...

Эки шуёх да мудах ышардыла.

– Кюз артында Чехандагъа барлыкъма. Ийнекле сатаргъа, – деди Гиззатулла. – Кел мени бла.

– Угъай, шуёхум, сатар затым жоқъду. Къалай эсе да бу жыл жашауум бир сейир барады, къайры барыргъа, не этерге да билмей къалгъанма...

– Кесим да алай болуп турама. Бир мудахлыкъ тюшгенди жүрегиме. Кимле эселе да бир аманлыкъчыла жүгенлерибизни къолгъа этерге деп турадыла. Муну ахыры не бла бошаллыкъ болур?

Эки гёжеф, эки татлы шуёх саламлашып, хар бири кеси жолуна кетдиле.

Кюз да келди. Акъ жаулукълы къаяла, ала жыйрыкъларын къызгъылдым тюрсюнлеге алышдыла. Къара къоргъашинден толу булутла кёллени къарангылыкъгъа батдырдыла. Бугъумуч ойнагъан кюн таякъла, ол къара булутланы теше, толкъунлада чайкъала тургъан сары къошунчукъланы ийнакълайдыла – быллай кюнледе тийре алтын бет алады. Ол жарыкълыкъ суу жагъа балчыкъда ёсген къамишлеге, ызы бла кюн энчи суйген назы терекни саргъалгъан ийнелерине кёчеди. Алай кюн таякъланы жылыуу тундраны къыш сууугъу бла алышынады. Къырпакъ тюбюнде къалгъан тау бетледен, ёмюрлюкге бузлагъан къарны патчахлыгъындан терк жетип, жюйюсхан жел билдиреди: хазыр болугъуз, келе турама...

Алай сейир кюнлени биринде Гиззатулла, эки ийнегин сатар умут бла, Чехандагъа атланады. Биргесине да къоншу элден Лаабыска деген отуз жылы энди толгъан жашны да жол нёгерге алады. Кертисин айтсакъ, Лаабыска аны ызындан кеси тагъылгъан эди.

Жол не бек узун болса да, жаш адам бла бирге терк ётеди. Къартыракъ жолоучу бла, аны тынч, адепли, жукъунгу келтирген хапарлары бла быллай жолоучулукъ ахырсыз кёрюнюрюк эди. Жашны соруулары асламысында тутушуу бла таш кётюргенни юсюнден эдиле.

– Боссоойко, хапсагайгъа уа ким юйретгенди сени?

– Ата-бабаладан келгенди, къан бла, – ышарады Гиззатулла. – Атамы жанындан барысы да бек къарылуу гёжефле болгъандыла татар кюрешде.

– Татар кюреш бизни хапсагайгъа ушаймыды да?

– Не тутуш да жарыкъ кючге таянады.

– Не кючдю ол?

– Намыс, тюзлюк, акъыл, эришген адамынга сый бере бил-
генинг...

– Боссоойко, сен а кертиси бла да якутлу батыр Куусеэх Уй-
баанны хорлаяллыкъмыса?

– Аны уа мен угъай, жамауат айтыр...

– Ол да сенича жарагъан кючлю батырды, жюз пудлу ташны
кётюргенди дейдиле. Кертими болур?

– Уйбаан – керти батырды! Анычала жюз жылгъа бир тууа-
дыла!

...Ийнеклерин терк сатды. Къууанчха, Чехандада жашау
къайнайды. Лаабысканы бугъалары да жангы иелерин кёп
сакъламадыла. Саудюгерчилени тизгинлерини къатлары бла
ётюп, Гиззатулагъа къадалды:

– Кел, кетдик Боссоойко, жол къоратайыкъ!

– Бир ариу кюндю, сен бара бер. Мен а бираз къалайым, –
деди Гиззатулла.

Лаабыска аны не сылтау бла къаллыгъын бек уста биле эди.
Бир аман къылыгъы барды Боссоойкону – карта ойнаргъа. Не
да этди, бу палахдан а къутулалмады.

– Боссоойко, заман тюрленгенди, – деди уллу адамча Лаа-
быска. – Сен жангы властьны суймегенинги хар ким да биледи.

– Сора уа?

– Къапдырмагъы эдинг кесинги!

– Къытсам да, къайтарыкъма да!

Боссоойкону кеси тутхандан артха турмазлыгъын ангылап,
Лаабыска юйюне кетди. Гиззатулла Чехандада къалды.

Жашау а битеу мында къайнагъан кёреме!

Палахны, бузукълукъну, кюлкюлюкню башланган жери
къайдады десегиз, – мында, Чехандадады!

Кюн чыкъгъан улусда жашагъанла барысы да мындадыла.
Бири сата, бири ала, алдагъан бла алданган тауланы титире-
тирча тюйюше, бугъунуп картала ойнайдыла, чагъыр сата-
дыла...

Боссоойко эки кюннге къалды. Ючюнчю кюн, кесин къол-
гъа алып, юйюне атланды. Къытхан ахчасын да, этиучюсюча,
оюн нёгерлерине къайтарды. Жол Амма улусну юсю бла бара
эди. Бир заманда аллына эки аскерчи секирип чыкъдыла. Ол-
сагъат, наганы бла ойнай, къынгыр мыйыкъчыкъларын тарта,
эрттеден танышы Корякин келди. Патчахны заманында тюрме-
леден башы чыкъмагъанды, бусагъатда уа Амма улусда «халкъ
душманла» бла кюрешеди. Гиззатулла да бир жол, тутуша ке-
лип, бу сылыкъчыкъны жерге жакъгъан эди...

– Рахматулла, тил этгендиле санга. Тутмакъгъа атабыз! – деп, былхымсыз кыгчырды Корякин. Артында сюелген аскерчиле да ушкокларыны текелерин тартдыла.

– Аллымдан къуруп кет, мискин! – кызып башлады Гиззатулла. Бу итни этип айланганларын бек иги биле эди ол. Онглу адамланы юйлерине кирип, алтын-кюмюш затларын зор бла сыйырып, жарлыланы къалгъан кийиклерин, атларын сыйырыргъа да бети жетген бетсизди ол. Кёп селеше турмай, Гиззатулла кызыды. Быллай эки бетли адамчыкъланы кёрюп болмайды. Бир къарагъыз, тынч жолу бла бара тургъан адамны аллын тыйып, тутмакъгъа элтирик эди ол, ушкок бла къоркыгъуп.

Корякин кынгыр ышарды. Аллай бетсизлени бети жиби-мез.

– Эй! Ким бла селешгенинги унутма! Биринчи битеу кыгътан алтынынгы чыгъар, артда хапар айтырбыз.

– Сен!..

Жумдурукъларын къаты кысып, Гиззатулла Корякиннге мыллыгын атды. Олсагъат «данг» деген таууш эшитилди.

Къарангы юйде, къолу-аягъы да байланып, сууукъ жерде кесине келди. Корякин дерт жетдире, жаз башына дери Гиззатулланы тутмакъдан чыгъармады. Ол да жетмегенча, хар кюн сайын Гиззатулладан алтын даулап, болмаса уа, кирза чурукълары бла туююп турдула.

Алтын табылмады.

...Баргъан суулада бузла да бошалгъан эдиле. Босоойко жаяулай аласына барады. Жаз башына сау чыкъгъан марал жыйынла биягъы тундрагъа кечдюле. Жаз келгенин билдире, жанкъозла да къар тюбюнден къарайдыла. Узун сёзю кысхасы, табийгъат кыш жукъудан уяна башлагъанды.

«Мени, терслигим да болмай тургъанлай, аллай бир кыйнагъанларын ёмюрде да унутмам! Жаным сауда ала бла кюрешгенлей турукъма!» – деп, ант этди Гиззатулла. Юйюню босагъасында окъуна ачыуу селеймеди. Жангыз юйдегисин, сабийлерин къучагъына жыйгъанда, бираз тынчайды.

Алайды да, жашау бир кере кынгырына кетсе, тюзелмез. Бишген бюртюкледен бюгюлген будай башча, Сахада жашагъанла да кюнден-кюннге жангы властыны жаратмай, сыйсызлыкъгъа, зулмулукъгъа тёзгенден асыры эрикген, тюзлюкню излеген халкъ бирден къаршы сюелдиле. Совет власть къуру юч сахарда, бир ненча элде сакъланды.

Гиззатулла керти уруш къаллай болгъанын бек иги биле эди. Ушкокларын да сыртына атып, герман урушдан къайтханлы бери кече кёрген аман тюшле энтта да кыйнайдыла аны. Саут-саба бла низам салыргъа бирда суймей эди. Къалай болса да, жашау кеси жорукълары бла жашатады. Якутлу кишилени

тилеклерине чыдаямдады – кыркъ адам болгъан отрядха таматалыкъ этди. Кырыулары бирча туююл эди. Сауутлары кеп болгъан кызыл аскерчиле эркинликлери ючюн ахыр урушха кирген саха-якутлуланы кысып башладыла. Ким биледи, партизанланы бугъумуч оюнлары кыаллай бирге созулукъ эдиле, алай жыйырма экинчи жылны жазында якутлуланы башларына бош этип, автономия бередиле, кызауатчыланы да эркин этедиле. Ишине, намысына кыаты адамланы юйлерине да кыуанч келди. Гиззатулла да, тынчайып, юйюне кыайтды.

Дунияны ариулугъун сую эсенг, кеси ожагъынгдан башла дейдиле. Гиззатулла да, кыыралда бола тургъан хапарладан арлакъ болуп, юйю бла кюрешеди. Барысы да кыууанырча, тынчлыкъ, ырахатлыкъ келди жарыкъ Матифа бла Гиззатулланы юйлерине. Тамата кызы Хадича да Чурапчи Хайретдинни тамата жашына эрге барады.

– Кыаллай уллу насыпды, кыатынчыгъым, кызыбыз Якутияда жерлешибизге, муслиман адамгъа тюбегени! – кыуанчылы кыучакълайды Матифаны Гиззатулла.

– Энтта да эки кызыбыз барды, унутма, эки жашчыгъыбызны да аягъы юсюне салыргъа керекди, – деди ариу Матифа да.

– Салырбыз! – деди ишексиз Гиззатулла. – Тынчлыкъ, ырахатлыкъ кетмесин бизден ансы, не да этербиз! Жыйырма ючюнчю жыл, урушла, кыаугъала, власть тюрлениуле артыбызда кыалгъандыла деп ийнанама. Манга да кыркъ жыл толгъанды, кыатынчыгъым, кыркъ!

– Атам айтычулай, кыркъ жылдан сора ишле – тау тюбюне.

– Бирда айтма алай а! Гиззатулланы атын энтта да кеп сакъынырыкъдыла! Гарифулла ёсюп, атын айтдыргъынчы... – аякъ тюбюнде типискиге кыалып тепсей тургъан жашчыгъын кыююнуна кысып, бир ненча кере ёрге атды.

Сахагъа автономия берилгенли жыл озгъанлай, анга жоралап, уллу байрам кыуралады, Гиззатулланы да ары чакъырадыла. Кеслери да аллай ариу жерни сайлагъандыла, – Гиззатулланы аласындан узакъ болмай, жюз кел ортасында орналгъан белгили Бысыттах талада!

Ачыкъ талагъа Саханы бар адамы келген болур эди. Кыысха жазда тюбешиуле жюрекни энчи жылытадыла, кыууандырадыла.

Гиззатулла ол байрамны эм махтаулу кыонакъларындан бири эди. Саханы айтхылыкъ башчысы, Тыгын Дарханны омакъ кийимлерин кийип, сахнада ойнагъанды. Кючлю, бийик, ариу башчыны орус кыазакъла бла туююшгенин ойна-

гъанда, хар сёзюне, кьолуну, къашыны тепгенине къарагъанла жарыкъ тюбегендиле, аямай къарс ургъандыла.

Байрамны ётгенине ыразы болуп, Гиззатулла юйюне кетерге хазырлана, аллында аскер кийимлери бла суюлгеннге хазна эс бурмады. Таныгъанлай а, ичин къалтырауукъ алды – совет властьха къаршы тургъанла бла кюрешген отрядны таматасы Николай Петров эди ол. Эсиндеди, бирда унутмагъанды! Жыл артха айырылгъандыла. Петров, бармагъы бла да кёргюзтюп: «Бир затла къатыштырып эшитсем, сокъуранырса!»

Сагъышлары аязгъанлай, арлакъда атлыланы кёрдю. «Бизни къууанчыбызгъа ыразы болмагъанла да бар кёреме,» – деди кеси кесине.

– Рахматуллин! – деп кычырды Петров, кёп сагъыш эте да турмай. – Мында не ишинг къалгъанды? Юйюнде тынч нек олтурмайса? Не этесе бу Тыгын Дарханны да? Сен татарлы туюлюмюсе? Не айланаса бу якутлула бла? Излегенигизни тапдыгъыз, эркинлик алдыгъыз, не керекди энди уа? Жерингде тынч нек жашамайса?..

Гиззатулла, секирип, атына минди. Ачыудан, атына къамичисин терк-терк жетдире, учуп барады. «Угъай, быланы эслеринде да жокъду адамлагъа тынч жашау берирге, быланы битеу сёзлери бошдула!» – дей барады кеси кесине.

Гиззатулла тюз чыкъды. Кёп да турмай, биягъы Сахада якутлула бла тунгуслула бирге болуп, ата-бабаладан къалгъан жерлери ючюн, эркинликлери ючюн къазауат ачадыла. Мараллары сыйырып, суу жагъаладан кыыстап, сауут-сабагъа, итлеге, терек къабукъгъа дери телеуле къурап, адамланы амалсыз этип, жунчутханларыны мардасы болургъа керекди деп, халкъ кётюрюледи.

– Бирини юйюнде жылыу тапмазса!

– Керекмейдиле бизге андан-мындан келген командирле!

– Терекле желсиз кымылдамайдыла!

– Кирмесинле бизни жашауубузгъа!

Тынч, билгенлерича жашап, чабакъ тутуп, уугъа жюрюп тургъан эр кишиле асыры ачыуланнгандан кеслерине жер тапмайдыла.

Гиззатулла да биягъы ушкогун кьолуна алды. Гитче, беш жюз атлы отряды бла, бир ненча сахарны къанлы уруш бла совет властыдан къутхаргъанлыкъгъа, Гиззатулла да, къазауатчыла да не къадар кюрешселе да, эм уллу муратларына – эркинликге – жеталмазлыкъларын ангылай эдиле. Къууанчха, жыйырма бешинчи жылны жазында, кыыралгъа жангы правительство айырылады, къазауатчыла бла мамыр келишим этерге оноулашадыла. Эки жанындан да башчыла жыйыладыла. Якутлуланы жанындан бешуленни ичинде – Гиззатулла.

Сахада жерлерине тиймезге, анда жашагъанланы инжилтмезге, къазауатчыланы да эркин этерге сёз бердиле.

Гиззатулла да, тынчайып, аласына къайтып, эки жылны ариу жашады. Эм уллу къууанчы уа – жашчыгъы кюнден-кюннге къарыу ала, тутушуугъа къатыша башлагъаны.

– Битеу жашаууму санга къайгъыра жашадым. Жетмейми-ди бу къыйналгъаным? Жашчыгъыбыз башхалача бу сермеш-леге къатышмаса жарамазмы? – деп кюрешди Матифа, атасы бла жашы ташланы кётюрюп, таякъ тарта, бир бирлери бла тутушханларына къарай. Алай Гиззатулла кесиникин тутду:

– Батыр халкъына жаратылады! Къыйналгъан адамланы ким къорууларгъа керекди? Мен къарт болсам, Гарифулла къарарыкъды алагъа, анга келликдиле якутлула. Ол алагъа ёкюл боллукъду! – ариу айтып кюреше эди къатышына Гиззатулла.

Тынч жашау узакъгъа бармады, кёп да турмай къыйын заманла башландыла. Ыразы болмагъанланы, биягъы къысып, къыйнап, ызларындан болдула. Жерсиз, малсыз къалгъан якутлула биягъы карабинлерин къолларына алдыла. Гиззатулла бу жол да ала бла бирге эди. Къанлы урушланы уллулугъу, аяусузлугъу мардадан ёте башлагъанын ангылагъан власть, жарашайыкъ деп хыйлалыкъ этди.

Табийгъатны сабийлери туугъанлы да хыйланы билмейдиле. Якутлула да, Гиззатулла да ийнандыла. Къууанчдан, жангы умутладан толу Якутскга атландыла. Юйюрюне тансыкъ болгъан Гиззатулла, жолда юйюне къайтып, бир-эки кюн турду.

Бек кёп жиляды аны къоюнунда Матифа, асыры кёп къайгъы этгенден бетинде жангы ызла къалып, болгъан жыйыртмакълары да андан да тереннге кетип.

– Тилейме, кетме! Барма шахаргъа! Жюрегим бир бек кысады, нек эсе да тынгысызды. Ийнанмайма мен алагъа! – деп кюрешди.

– Мен шүёхларын жарты жолда къойгъанладан туююлме. Къайгъы этме, къайтабыз кёп турмай! Хорламны байрагъын да алып келебиз!

Шахаргъа келгенлей, адамла ичинде бек аман хапарла жюрюгенин эшитди. Битеу келген къазауатчыланы тутмакъгъа атып, бирлерин асып, бирлерин да илишаннга салыргъа оноу этилгенди дей эдиле тегерекде адамла. Гиззатулла аны эшитгенлей къалтырады.

– Ёлсем да, бойсунмам! Ёмюрде да угъай!

Башха амалы жокъ эди, туугъан жерине къачды. Эки жылны, отузунчу жылгъа дери, куркасына кирген айбуча, къалын агъачда сакъланды. Шүёхлары сау болсунла, амалларына кёре, юйюрюне къарадыла, болушдула, сатмадыла. Алай хар не да ахырына келеди...

– Жашы-ы-ы-м! Гарифулла-а-а-а!..

– Атам...

Олсагъат жер юйчюк жеринден тепди, ичинден чыкъгъан Гиззатулла къаны саркъа тургъан жашына мыллыгын атып, къучагъына къысды. Ийнакълай, шыбырдайды:

– Жашым, мени жашчыгъым ...

Андан башха бир зат айталмайды, тили къоргъашинден толгъанча ауур болуп, жүреги тамагъына тыгъылды.

– Бошалды... Атам... – кючден селешеди Гарифулла. – Анамы... къарындашымы... эгечлерими... туудугъунгу окъуна ёлтюрдюле, атам. Къартланы, бууаз къатынланы... къылычла бла урдула барысын да. Бир киши да... сени сатмады... атам... эшитемисе, киши да сатмады...

Жер тепди. Жеринден тебип, башха жанына къапланганча болду. Гиззатулла акъылындан шашханча, ёрге туруп, жеринде бурулуп башлады. Гарифулланы, жаралы кёкюрегин тутуп, ынчхагъаны кесине келтирди.

– А-а-а-а-а-а! – ачы кычырыкъ буз къатланы юсю бла тереклеге урула, андан да къарыулу бола, ётюп таугъа урулуп, артха къайтды. – А-а-а-а-а!..

Гиззатулла асыры кълтырагъандан кесине келалмайды.

– Алгъа! – деп кычырды кызыл командир.

Кёргенлеринден, эшитгенлеринден къоркъуп, симсиреп тургъан аскерчилеге ол буйрукъ жетмеди.

– Алгъа! – андан да ачы кычырды командир.

Аскерчиле, эслери кетип, къара къаргъалача, бир бирлерине къарап сюеледиле. Сын къатхан аякъла жерлеринден тепдирмедиле.

Тёгерекни кюкюретип, атылгъан таууш чыкъды. Барысы да жерге аудула. Агъачда ол таууш кёп айланды. Тютюн азайгъандан сора, аскерчиле, суймей-суймей, бирер-бирер кюпдула.

Таланы кыйырында эки тылпыусуз ёлюк кёрюнеди. Ахыр кере Гиззатулла гёжеф къучагъында жашын къаты тутады...

* * *

... Саха-Якутияда ыйыгъым ётдю. «Тыгын Дархан» къонакъ юй чексиз акълыкъгъа батыпды. Мен да шуёхларым бла бирге аэропортха келеме. Жылы тонуму тешип, Хабырыысха къайтардым, ызы бла кесими пальточугъуму кийдим.

– Экинчи келиригиме сакъла, – деп ойнадым.

Сейирге, алгъадан айтханларыча, уллу самолёт бермей, гитче келди. Аны себепли къыркъ адам эшикде кълаладыла. Эки сагъат алгъа келгенликге, не сейир, самолётха кеч кълалама. Къызынып, жолгъа хазырланып тургъан жолоучугъа башына сууукъ суу тёгюлгенден аман не болур?

Ашыра келген шүөхларым, бир амал табайык деп, кыа-зауатда ары-бери чабадыла. Мен да юйге бюгюн келалмазлыгъымы билдирейим, жазайым дей тургъанлай, Москвагъа рейс тыйылгъанын билдирди. Къайдан эсе да тишлерин да ачып, Хабырыыс чыкъды.

- Сени ючюн самолётну тохтатдырдым...
- Алай терк эрикдирirme деп да турмай эдим...
- Не, къалыргъамы сюесе?
- Угъай, барайым. Сизни бир татарлыгъыз барды.
- Босоойкогъамы айтаса?
- Гиззатуллагъа...

Самолёт учхунчу, резервде барлыкъ экипажны тюшюрюп, аланы жерлерине уа учаргъа ашыкгъан төртеуленни ичинде мен да олтурдум. Кеме жерден женгил кётюрюлдю. Энди къайгысыз бийикден шимал къыралны огъурсуз табийгъатына, чыммакълыгына, тундрасына, акъ жаулукълу тауларына, минчакълача, битеу тийреде жайылгъан элчиклерине тансыкълап къарайма. Бираздан жер кез тийреден тас болду, кеме да, керек бийиклигин алып, булутланы толкъунларында тап жүзеди. Кёзлерими жапдым. Акъ къарда, жарыкълышара, мени аллыма Гиззатулла-Босоойко таукел атлайды...

ТЕЛИЧИК

Мени юйретгенлеге!

Теличик кёзю къайры къараса да, ары барады. Эркин ёзенле бла, төшле бла, батыу жерле бла. Хар жерде да кёзлери бла гюлле излейди: табийгъатны ариулугъуна къарап, анга къууаннганындан тоялмайды. Эм да бек – гюллерине. Ачылгъан чечеклерин къол аязларына алып, татлы сёлешгенди, чапыракъларын сылагъанды, аланы таза, жан берген ариу ийислерин битеу кёкюреги бла ичине тартханды... Гюллени кёплюгюнден, аланы таза ариулукъларындан Теличик кертиси бла да зауукълукълалгъанды, учуннганды, кёзлери жангы умутладан тола, кёлю кётюрюлгенди.

Кёп кере аны аллына жалгъан, тюрсюнсюз гюлlege да тюшгенди. Узақдан а ала бек ариу жылтырагъандыла. Кюн таякъла аланы ийнакълап, жылыуларын, жумушакълыкъларын да алагъа бергенди. Алай алагъа жууукълашханын къадар ичинге къалай эсе да бир сууукълукъл киргенди. Ариу чечеклерине тийсенг, бармакъларынгы ол сууукъл ачитханды. Аланы нюрлерини алдаулукъларындан жүрегинг къыйналып, халинг бузулгъанды. Теличик аллай гюллени къатында

көп чыдамагъанды, кёрмегенча этип къойгъанды. Бир таладан башха талагъа кёче айлана, ангылады – жалгъан гюлле бирда кёпдюле. Ол хар атламындан табийгъатны таза ариулугъун кёрюрге, узакъдан да таныргъа юйрене барады.

Жер а кертиси бла да бир бек эркинди. Чексиз уллу дуня. Теличик да ёхтем атлай эди, жарчыкъланы, тешчюклени, къырыкъланы да тинте, къарай. Бир-бирде гюлледен толу талала да тубей эдиле. Аллай жерледе кёпге дери къалып къалыучу эди. Хар бир гюлчюкге тюрслеп къарап, эс бёлмей бирчигини къаты бла да ётмегенди. Асыры кёлю кётюрюлгенден, кесин чечеклени юслеринде къалкыгъан гёбенекге санай эди. Кёз аллында, жашдан-жаш бола, бети нюрден тола, бир бек ариу бола бара эди Теличик. Гюлден гюлге ёте, бал жыйгъын чибин сунар эдинг аны! Ма алай ёхтем бардыра эди ол жолоучулугъун.

Көп кере кёзге урунмагъан жаяу жолчукъла бирде Теличикни лыбытадан, мантдан, аман хансдан толу чырпыла ичине, солуу айландырмагъан къалкъаннга¹ да элте эдиле. Аланы ичлеринде да излейди ол ариу гюллени. Сейирге, көп битимлени бутакълары къынгыр-мынгыр ёсюп, жоппулары энишге ийилип, чапыракълары да бир бек къарыусуз эдиле. Гюлле бу жерлени иелерини ауаналарында мудахланыпдыла. Теличик бек тамашагъа къала эди: кюн да тиймеген быллай чырпы кёкелени ичлеринде да табыладыла ариу гюлле. Алай аланы къадарлары бу чырпы жерле бла байламлыды. Теличик бек сюерик эди, бу аламанат гюллени къазып, кюн тийген ачыкъ талалада, кеслерича ариу къарындашларыны къатларында орнатыргъа, алай ала былайда жаратылгъандыла, тамырларын да былайда ийгендиле. Аман хансдан, чыгъаналадан толу жер – аланы туугъан жерлериди...

Көп айланды төгерекде Теличик. Жолоучулукъ көпге созулду: чачы да кюмюш букъу бла жабылды, бети да жыйыртмакъ болду. Кёз къарамы да туугъан жерине тансыкълыгъын кёргюзте, кюлмей-ышармай, сагъышлы болду. Теличик артха къайтыр акъылгъа кирди.

Ма бир уллу талагъа атлады. Гюлле – топпа-толу. Жарыкъ бетли, сейир кюйюз – не да бар, къаллай тюрсюн сюйсенг да табарыкъса: кёз къаматхан гокка хансла, ачылмагъан чечекле – ариула да, жыртып, атып къоярча эришиле да. Аман ханс да кёпдю: мантла, чырмауукъла эмда аланы къоратылмазлыкъ шуёхлары. Ала бек ырахатдыла, таланы тюз ортасында багъалы гоккалагъа чырмашып, къучакълашып, жууукълукъ жюрютедиле. Тюзде ёсген гокка хансла уа кеси юйюрчюклери бла битеу таланы төгерегин ариу кършалап ёседиле.

---

¹ Къалкъан – сибиртги от, полынь.

Теличик таланы хар ёлчемине да тынгылы къарады. Бир-бир жерлери – къаурадан толу: быллай жерде, кече-кюн да излеп, бир гокка да табарыкъ туююлсе. Кёп жерледе гюлле тамырлары бла къуруп барадыла. Аланы кюнню иссилигинден сакъларча, бир суу тамычы къуяр адам да жокъду. Аллай магъаналы иш бла кюреширге бир адамны да эсинде жокъду. Теличик мудах болду. Жанын бир бек кыйналды. Къалаллыкъ туююлдю ол былайда, бу тыш жерде. Ол кесини таласына барады. Узакъдан да туугъан жерин танып, Теличик къууанчын ичине сыйындыралмай чапды. Асыры учунуп баргъандан, юйюне элтген жолну чунгур-мунгурларына да эс бурмайды. Бир заманда бу жер бек уллу болуучу эди. Кесини туугъан жери – аллында! Кёп сюелди Теличик, кёлю толуп. Бу таланы хар бир жерчиги да шагъырейди анга, хар кыйырчыгы да жууукъду жанына.

Шошлукъгъа эси кетип, кёзлери бла таланы ариулугъун аулайды. Бу тала нечик толупду тамаша гоккаладан! Теличик хар бир чечекни къолуна алыргъа, аланы таза ийислерин солургъа деп, типискиге къалды. Алай, жаяу жолчукъ бла тёш башына минип, андан да къараргъа деп, артха бурулду. Угъай, кетиб а къалмады. Таланы ариулугъуна ёргеден да къараргъа сюеди.

Сыртлыкъгъа къарады. Тюп жанында гитче кёлчюк жылтырайды. Аязчыкъ ургъаны бла кёлню башы бла ууакъ толкъунчукъла бара эдиле. Кёл аны сылагъанын жаратмагъанча кёрюне эди. Суу жагъагъа къарады Теличик. Тамашагъа къалды: тала – гюлледен топпа-толу, суу боюнунда уа – бир-эки гоккачыкъ. Андан да бек сейир этдирген а – ачыкъ жерде къалын чагъар орунуна, хансла къуруп барадыла. Жер да кёп, алай нек эсе да ол хансла бир бирлерин марап, бир бирлерине жерни кыызгъанып тургъанча кёрюндюле. Теличик кёзлерине ийнанмады, алай боламыды да? Ала барысы да чагъып, татлы ийислери бла хауаны толтуруп, бу ариу жерлени жасаргъа керек туююлмюдюле? Кыйырда бир гюлчюкге эсин бурду. Сабагъына аман ханс къаты чырмалып, айныргъа къоймай тургъанын кёрдю. Энди ангылады гюлле нек чакъмагъанларын! Бир заманда ариу чакъгъан гюлле аман хансла бла къоншулукъда къуруп, ариулукъларын тас этип баргъанларын ангылады.

Теличик, кеси да ангыламай, кёл таба чапды. Суу боюнуна теркирек жетип, ол аман хансланы тамырлары бла жыртып, мычымай къурутургъа керекди!

Жетгенлей, сир къатып къалды. Гюлле лыбыта бла мантлагъа бек къаты чырмашып тура эдиле, аланы жыртып, гюлню жалаанда кесин къояргъа амал жокъ эди. Ёле тургъан хансланы ичинде жангы чыгъа тургъан зыгытчыкъланы эследи. Аланы жылтырагъанлары кёз къамата эди, алай, жарсыугъа, къалай

эсе да кѳужур кѳрјуне эди... Теличик жилиргѳа аздан кѳалды. Жаратылгѳан кјонлеринден бери, кѳоншулукѳа аман хансланы кѳрген жангы зыгытла кѳп болмагѳанлары да иги эди. Акѳылын жыя, ол кѳп сюелди. Саргѳалгѳан гјоллеге мындан ары кѳараргѳа кѳарыуу кѳалмай, кѳлню кѳатындан теркирек кетерге умут этди. Ахыр кере алагѳа зулмучулукѳ бла жазыкѳсыныу, душманлыкѳ бла халаллыкѳ кѳатышхан кѳарамны атды да, алайдан терк-терк атлап кетди.

Ёзен гјолледен бек байды. Аланы хар бири жангыз да анга жарашхан, кеси тјурсюню бла «жанады». Бир уллу бахчагѳа ушагѳан ёзенни тѳгерегин аман хансла басхандыла. Лыбыта, мант, чырмауукѳ хансладан кѳуралгѳан буруудан тынч ётерге бирда сагѳыш этме. Биреу иш этип, ариу гјоллеге заран жетмесин деген акѳыл бла сепгенча аман хансланы ёзенни тѳгереги бла. Бираз кѳыйналып, Теличик гјоллеге жетди. Кѳаллай тамашалыкѳ, кѳаллай ариулукѳ барды былайда! Хурметли кѳарайды Теличик тѳгерекге. Тјурсјонлери нечик кѳпдю! Кѳуруй тургѳан гоккала, энди чыгѳа тургѳан жаш зыгытчыкѳла да, кѳалын чагѳа тургѳан гоккала бла бирге ала кийизге согѳулуп, сейир-тамашагѳа кѳалдырадыла. Теличик кѳууанды. Аман хансла да ёлтјуралмазла быллай кјочню! Алай заран ханс бек кѳпдю. Алагѳа кѳаршы туралмай хорлатхан гоккачыкѳла саргѳалып, чапыракѳчыкѳлары да тјошюпдюле. Теличик алагѳа хазна эс да бурмады. Асыры кѳууаннгандан, аман хансла бир аздан жайылып, гјоллени да басып кѳоярыкѳларыны юсјонден сагѳыш окѳуна этмейди. Алай дагѳыда гоккаладан келген мудахлыкѳны сезгенди. Гјолле бир-бирлерине тартына эдиле. Кјонлени биринде барысы да, бир кѳысымгѳа жыйылып, кѳлню юсю бла бу жунчугѳан жерлеринден бай, битимли журтлагѳа ычхыналлыкѳларын сезе болур эдиле.

Теличик кѳарыулу, уллу хансланы тјюплеринде жангы чыгѳа тургѳан зыгытчыкѳланы эслеп, алагѳа жууукѳлашды. Уллуланы кѳатларында ёсген жангы зыгытчыкѳла болгѳан жерле башха тјюрлюле эдиле. Аман хансла алайда да жете эдиле, алай нек эсе да ол жерле кѳалыныракѳ эм жашырыныракѳ кѳрјуне эдиле. Теличик кѳууанчлы кѳычырыгѳын тыялмады – кѳалай кѳпдюле жангы хансла, бираздан ёсјюп, таланы жасарыкѳла! Тохта, чечеклери да ачылмай, саплары да былай кѳарыусуз некдиле? Теличик олтуруп, гјоллени солууларына тынгылады. Суу! Былагѳа суу керекди! Кѳаурасы, чечеклери да кѳарыу алырча, ариулукѳлары бла дуняаны кѳууандырырча жангы гоккачыкѳлагѳа суу керекди! Кјон таякѳлада жылыныргѳа, салкѳын аязчыкѳны жумушакѳ ургѳанчыгѳын сезерге, эркинликни ангыларгѳа уа аман хансла кѳоймайдыла! Теличик жумдурукѳларын кѳысып, асыры ачыуланнгандан жеринде

секирди. Бир къарагъыз, къуру жаш зыгытчыкъланы угъай, уллу гоккаланы да жунчутуп турадыла бу аман затла!

Мант чапыракъланы аягъы бла уруп, кёл таба атланды. Гюллеге суу керекди! Къол аязын хазырлап, Теличик суу алыргъа барады. Алай неди бу? Нек жеталмайды кёлге? Аякълары аман хансха чырмашып, атлам эталмай тохтады. Аякъларында ханс бугъоуну жыртып да ычхыналлыкъ эди, алай саргъалгъан гюллени да ала бла къатыш къурутурма деп къоркъду. Къарыусуз чапыракълы гюлле, бир заманда тегерекни ариулукълары бла жарытып, адамланы къууандыра эдиле. Энди уа мууал кырдыкдан жангыз да сууукълукъ урады.

Кёл къатында анса да аз гюл бар эди, аланы малтамайым деп, Теличик аякъларын жерден айырмай, акъыртын-акъыртын суугъа жууукълаша барады. Бу неди? Тюз да суу боюнунда ёсген бир къуругъан чапырагъы да къалмагъан гокка, аязчыкъ бла бирге тепсей, Теличикни аллын тыяды. Къаллай бир кюрешген эсе да, Теличик «чыгыр къартчыкълны» къаты бла озалмады. Къызгъанч гюл бир тамычы суу берирге да унамады.

Кёргенине сейир этип, Теличик кёлге башха жаны бла ётерге кюрешди. Алай ол жанында да тюз аллай къуругъан гюлню къаурасы сиреле эди, ол да суугъа жууукълашыргъа къоймады.

Не ётерге билмей, Теличик абызырап къалды. Башы саргъышха къалып, сууну башха жанында эки гюлню жерлеринде тепгенлерин эследи. Ала аны бла саламлашханнга ушай эдиле. Солууун терен алып, алагъа чапды. Эки гюл бир бирлерине таянып ёсе эдиле. Аланы да чапыракълары тюзюп, саргъала тура эдиле, алай къалай эсе да бир кертилик, бир хурметлик келе эди аладан. Аман ханслагъа хорлатмай, эркинликлерин сакълагъандыла. Ала ёсген жер суу боюнунда эм ариу жер эди. Теличик кеси кёзлерине ийнанмады: башха жанларына ийилип, гюлле анга жол бере эдиле. Аллай болушлукъгъа сейир этип, бираз абызырап, жеринде сюелди, сора кесин къолгъа алып, суугъа ийилди. Ууучун толтуруп, талагъа атланды. Дагъыда бир сейирлик – жангы гюлчюкlege былайдан жууугъуракъ эди! Артха буруп къарагъанында, ол эки къарт гюл къууанчлы жарыгъанча кёрюндюле. Аланы тегереклерин алгъан хансла андан да къалын, къуруй тургъан гюлчюкле уа андан да эриши кёрюндюле. Талагъа къайтып, бек биринчи жаш гюлчюкlege жууукълашды. Эм ариуларын сайлап, жашау берген суучукъдан тамызды. Къарап-къарагъынчы чечекле жангыдан жылтырадыла, сапчыкълары къатыракъ болдула, чапыракълары да къарыучукъ алып, жап-жашил бет алдыла, чечекчиклери уа башчыкъларын ёрге кётюрдюле. Ханс бугъоу да къоркъуп, жерге кирирге кюрешгенча кёрюндю. Аны кёрюп, асыры къуу-

аннгандан Теличик, аман хансны аямай малтап, биягы суугъа чапды:

- Гюлле суу ичерге сюедиле! Алагъа кюн таякъла бла салкын аязчыкъ керекди!

Аны кычырыгына талада хар не да уянды. Суудан тойгъан гюлчюкле хар такыйкъадан ариудан-ариу бола бара эдиле.

...Къара букуну кетюре, къап-къара терезелерин огъурсуз жылтырата, талада къара джип тохтады. Солууну тыйгъан букъу булут талада чачылгъандан сора, джипни ал эшигинден къап-къара кийимлери бла тертгюл башлы мазаллы киши тюшдю. Семиз бармагы бла кезлюклерин бурунуну кыйырына тартып, талагъа да кез атып, машинагъа къайтды. Уллу сыртын бюгюп, башын да энишге ийип, машинаны арт эшигин ачды. Андан да дагъыда бир мазаллы киши секирип тюшдю: тегерекбаш, семиз, топалбет, тегерек санлы. Кезлерин кысып, семиз кюлу бла таланы кергюзте, ачыулу сорду:

- Кимди... ол?

- Къайда, жюйюсхан?

- Мен кергюзтген жерде, маймул!

Мазаллы киши да, аны семиз жюйюсханы да кюл аязлары бла ханлагъа суу къуюп айланган Теличикге къарадыла.

- Бу тели не этип кюрешеди?

Сорууну кесича ангылап, мазаллы керохун чыгъарды.

- Буйрукъ бере эсегиз, жюйюсхан? – деп, ити кирик, жойкъулланып къарады.

- Башсыз, кермеймисе, телирек болгъанын! Керохсуз да кыыстарыкъбыз аны былайдан!

Гюллени малтап, кел таба тебиредиле.

- Эй, жарты, сени былайда не ишинг барды?

Теличик кычыргъанны эшитмеди. Мыйыкъ тюбюнден къууанчлы мурулдай, аямай келден суу ташыйды.

Семиз адам келю бла ачыуланды. Мангылайында къан тамырлары къаралып, кычырды:

- Башсыз, тели, сылхыр! Сен былайда не зат этесе?

Бир кюлу бла гюл чечекни сылай, бир кюлу бла суу къуя тургъан Теличик элгенип, башын кетюрдю. Танымагъан эки кишини керюп, тынгысыз болду.

- Мени жеримде не эте тураса сен, телибаш?

Соруу жууапсыз къалды.

- Бу тели жериме минала сала тура болурму?

Теличик ангыламай къарады семизкайгъа.

- Сени ... жерингде?

- Хау, бу мени жеримди! – деди семиз, уллу башын да ёретутуп. Сора хуржунларында излеп, бир къауум къагъытны

чыгъарды. – Ма, къара, ийнанмай эсенг. Ма бу къагъытла бу жерле мени болгъанларыны шагъатларыдыла.

Теличик къагъытда жазылгъандан бир зат да ангыламады.

– Бу гоккаланы иеси жокъду. Ала кишини да туююдюле, ала эркиндиле. Къагъытларыгъыз бла алдаяллыкъ туююлсюз.

Семизкайны кезлерине къан чапды.

– Сен не затла жаншайса, шашхан? Сен ким бла селешгенинги билемисе, тели? Къуруп кет жеримден!

Мазаллы, Теличикге жууукълашып, иесинден буйрукъ сакълайды.

– Бу гюлле уа... Была уа сени кеслерини иелерине санаймыдыла?

Семизкай ачы кюлдю. Мангылайында тамыры атылып къалады дерча болгъан эди бир заманда.

– Ха-ха-ха! Тели десенг, тели, чий тели, алай бош да угъай! Ха-ха-ха! Не деди, гюлле мени кеслерини иелерине санаймыдыламы деди?

Бек кеп кюлдю семизкай. Мазаллы да аны келюн алама деп, ауузун кынгыр-мынгырла эте, инбашларын квалтырата, кюлюрге кюрешди. Семизкай кюлюп бошагъанлай, кезлеринден огъурсуз жилтинле чакъдыла.

– Сени гюллеринг бла мени ишим жокъду! Ангыладынгмы?! Бу жерлени барын да сюрдюрюкме, гюллени ийиси да кваллыкъ туююдю былайда, эшитдингми мени?

Теличик квалтырады.

– Сен не дединг? Бу гоккала тегерекге ариулукъ береди, дуняны жасайдыла! Былагъа къараргъа керекди, суу къуяргъа, багъаргъа...

– Ха-ха-ха! Кесингча телигеми санайса мени да? Былайда къысха заманны ичинде уллу къала сюелликди! Келню тюз къатчыгъында саллыкъбыз кесин да. Бу жерни уа, – бармагъы бла талагъа кергюзтдю, – солуу жер этерикбиз, суйгенибизча оюнла ойнарча, хоккей неда футбол. Алай, кертисин айтсам, атла чариш этген жер боллукъду, дагъыда адамла чыныгъырча жер этерикбиз...

– Угъай! Угъай! – Теличик, кесине ушамагъанча ачы кычырып, гюллерине чапды. Тартып, гюллени кююнуна кысып, тохтамай шыбырдайды:

– Мен сизни бир кишиге да бермем, жанчыкъларым мени. Сиз энтта да бек алаамат есериксиз, кекге дери жетерикдиле сизни чечеклеригиз! Сизни татлы ийисигиз бизни жаралы жюреклерибизни ийлешдирикдиле!

Семизкай бла мазаллы, сейирсинип, бир бирлерине къарадыла.

– Бу шашхан не этерге кюрешеди? Болду! Хайда, кетер муну былайдан. Къолун-аягъын байла да, машинаны артына ат, сызарбыз бир адам жюрюмеген агъач къыйырда. Анда телиле турур, къаллай бир суйсе да. Мени уллу ишле сакълайдыла, быллай жартыла мени аякъ тубюмде чырмашыргъа керекмейдиле.

Семиз сёзюн бошагъынчы, мазаллы мыллыгын Теличикге атды. Уллу къоллары бла сермеп алып, аны машинагъа созуп барады.

– Ий мени! Гюлчюклерим...

Семиз, энтта да бир кере жерлерине къарап, кёлю басылып, машинагъа олтурду.

– Гюлле къурурукъдула! Ийигиз мени!

Мазаллы Теличикни къолун-аягъын къаты байлагъанды. Ычхыналмазча.

– Тебиредикми, жюйюсхан?

– Кетдик! Анса да бу жарты бла не къадар заманыбызны къоратдыкъ!

– Къоюгъуз мени былайда! Мени гюлчюклерим...

– Ёлсюнле! Къурусунла! Чачылсынла! Бизге суйгенибизча жашаргъа къоймайдыла! Сенича телиле уа – андан да бек...

Ол заманда кёк кюкюреди, элия урду.

– Сюр! – деп къыгъырды семизкай мазаллыгъа. – Терк, терк, асфальт жолгъа чыгъаргъа керекди теркирек, ансы батарыкъбыз...

Машина артында төрт бюкленип тургъан Теличик типискиге къалды.

– Элия! Кёк кюкюрейди! Бусагъат жауун жауарыкъды! Гюлле кётюрюллюкдюле!

Тюз ол сагъатда жауун тамычыла жерге тюшюп башладыла. Тап-тап-тап... Мазаллы битеу къарыуу бла педальгъа басды.

Гюл таладан узайып баргъан къара джипни артында уа – аякълары-къоллары да къысылып тургъан адам... Теличик – Назмучу эди...

КЪУЛЧАЛАНЫ Жамиля
кёчюргенди.

Касаев Асланбек (Аламир) Валентинович – дюгерли жазыучу, журналист, Россейни журналистлерини, профессионал адабиятчыларыны Союзларыны эм Шимал Кавказны жазыучуларыны биригиуюню члени.

Журналистикага, жазуу ишге уллу кыйын салганы ючюн, кыйрал багга бичгенди: республиканы эм аны Парламентини Сыйлы грамоталары бла саугаланганды.

Аламир Касаев М. Камбердиева атлы кыйрал адабият сауганы лауреатыды.

Аламир КАСАЕВ

КЫЗГАНЧ АДАМНЫ ЮЮШУ

Бу таурухну манга Дюгерни тау эллеринден биринден акъ-сакъал айтханды. Ол элни тауларыны башында кыушла уча, аладан бийиг а жаланда кекдю.

Аны элинде Бечир деп кыолайлы адам жашай эди. Бирсилени арасында кесини байлыгындан сора да, керти учу болгъаны бла белгиле эди. Эт керекли болмагъанлыкыга, ол асыры кызгъанчдан жарлы жугъутурланы кезюн кыакмай ёлтюрюучю эди. Аны кыйын гулоч таягъы бар эди, хар уудан сора аны юсюнде керкме этиучю эди – ненча жугъутур агъызгъаныны белгиси. Ала асыры кепден, жангыларын этерге жер да кыалмагъан эди.

Бечир уугъа баргъан сагъатында, биргесине садакъ алып болгъанды. Бири – жугъутур атаргъа, бири уа – жолда бёрю неда башха жаныуар чыкъса, кыорууларча кесин.

Алай бла, бир кюн уудан сора Бечир, юйюне келип, ингир ала, арып, жукъларгъа жатады. Кеп жукълалмай туруп, танг атаргъа жукъу аны хорлайды. Тюшюнде кёреди: аллына бийик акъ сакъаллы киши келеди. Ол кыартны башында – жугъутур мюйюзле, онг кыолунда уа – кыйын таягъы. Кыолундагыны жютю кыйырын Бечирге айландырып айтады: «Мени сабийлерими ёлтюрюрге умут да этме энди, алай болмаса, сокъуранырыкъса!»

Ол тюшден сора учу терк уянады. Эрттенликде тюшню хапарын юй бийчесине айтады. Ол кишиси айтханнга масхара этип кыояды. Бир ауукъ замандан тюшню унутадыла...

Иги кесек замандан Бечирни гитче жашы ауруйду. Саулукъ бакъгъан кёп адамны келтирип кюрешди, неден ауругъанын биялмайдыла. Алай бла жетижыллыкъ сабий төшек болады. Жарлы анасы баласыны къатындан кетмейди. Юй тамата сабийини ауругъанына да къарамай, уугъа тебиреди. Садакъны да алып, танг атмай кишиге да билдирмей, жол кёллю болду...

Кёп-аз айланган эсе да таулада, ол кече юйюне келмеди. Къарангы дорбун ичинде къалады.

Эрттенликде бир кесек айлангандан сора, тиши жугъутурну балачыгъы бла кёреди. Кёз да къысмай ёлтюреди жугъутурну, баласын анасыз къоюп.

Алайда аны да союп, къууанып, юйюне къайтып келеди. Юйюне жете башлагъанлай, эллилери къабагъыны аллына жыйылгъанларын узакъдан кёреди. Къулакъгъа алмай, эл таба тюшеди Бечир. Элге кирген жерде төрт акъсакъал сакълап тура эдиле аны. Ала бушуу этип, бюгече гитче жашы замансыз дуниясын алышханын билдирдиле. Жарлы уучуну къолундан садагъы тюшдю, жеринден тебалмай, башындан тутду.

Адетде таматаладан алгъа барыргъа жараматгъаны себепли, ол ала бла бирге къабакълары ачылгъан сууукъ юйюне кирди. Ёлюп тургъан жашын кёрюп, къычырыкъ этип жиляды...

Бушуу баргъан арбаз адамдан толу болду. Ёхтем таулула, башларын энишге ийип, къайгъы сёз береди. Тиширыулары къычырыкъ этип жилягъанларына, анасыны сарнауна таула титиреген окъуна эте эдиле, чучхурла бла тау суулары тауушлары да эшитилмей эди... Ючюнчю кюн, адетде болгъаныча, жашчыкъны тукъум кешенеге тюшюрдюле...

Андан бери Бечир къарыусуз болгъанды, адамла ичинде аз кёрюнеди. Элчиле уа аны тюшюню юсюнден бир бирлерине хал пар айтадыла, жашчыгъы муну гюняхлары ючюн төледиде деп, сёз этедиле. Тюшню юсюнден а юй бийчесинден эшитгендиле.

Кюнле, айла, жылла ётедиле. Жашы ёлгенли иги кесек заман озгъанды. Жашау энди тюзеле башлады. Сабийсиз къыйын болса да юйде, сабыр болгъандыла болгъан ишге.

Биягъы тоймагъан Бечир уугъа барыргъа умут этеди. «Къызгъанч уучу тюзелгенин къоялмайды» дейди дюгер нарт сёз.

Хазырланып, танг белги бере, уугъа тебирейди. Тюш заманлагъа къара къаяны башына жетип, ингир алагъа семиз жугъутурну ёлтюрюп, юйге келеди. Кече аны эти бла кюреше, танг белги бергенин ангыламады. Эрттенликде эт биширип, юйюрюн да ашатып, юй жумушла бла кюрешеди. Ингир къарангы болады. Ушхуурдан сора юйюрю жукъларгъа жатады. Бечир терк жукълайды. Къаллай бир жукълагъанын биялмайма, алай биягъы тюшюне ол акъсакъал келеди. Биринчи кере жумушакъ

болгъан эсе, бу жол а, ачыуланьп, огъурсуз эди. Уучуну юсюне сюелип, акъсакъал айтды: «Азмыды санга гюняхларынг ючюн тѣлегенинг бир кере? Энтта жугъутурлагъа тиерге умут этсенг, андан да аман боллукъду!» – деп думп болду.

Бечир, уянып, секирип ёрге къобуп, кийинеди. Ачыуундан Къара къая таба атланды. «Ол мюйюзлюмю къоркъутургъа сюеди мени?!» – деп къычырады.

Танг атар заманнга уулау жерине жетеди. Кѣп айланды таула ичинде, алай жугъутур кѣралмады. Солургъа олтургъанлай, аллында тау ёзенде жугъутур сюрюу отлай тургъанын эследи. Къаяны къыйырында уллу мюйюзлю, къар кирик, чыммакъ ариу жугъутур сюеледи. Аны кѣргенлей, кѣзлерине къан чабады Бечирни. Сюрюуге жууукъ барып, акъ жугъутургъа марайды. Атдыргъан таууш чыгъады, алай уралмады. Тауушну эшитгенлей, бирлери ёзен таба, бирлери уа акъ жугъутур бла бирге Уанехба къая таба къачадыла. Бечир шош, тѣгерегине къарай айланады. Къая юзюлген жерде тѣгерекге къарай, акъ жугъутур сюелгенин кѣреди.

Марагъанлай, жугъутур, бирси талагъа секирип, къая артына бугъунады. Ол къаядан сау чыкъгъан не хазна болгъан болур. Олтуруп, биягъы марап атдырады, алай бу жол да ёлтюралмады. Уллу тауушдан мингжыллыкъ къаяла тетирейдиле, Бечирни аякъ тюбюнде жер энишге тюшеди. Къая бла бирге къююлады. Къадарны буйругъу бла сау къалады, ол кече сууукъ аузда къалады. Бу жол ангылайды ол акъ сакъаллы къарт агъач жаныуарланы къоруулаучу Апсаты болгъанын. Ариу акъ жугъутурну сыфатында ол болгъанын да ангылайды. Жашы замансыз ёлюмню сынагъанын да атасыны хатасындан болгъанын сезеди...

Эрттенликде, кюн таякъла тау тѣпшелерин жарытханлай, Бечир, тау хауа бла терен солуп, акъырын кѣзлерин ёмюрге жапды. Кюн анга тийгенин энди къойду...

КЪАРТ ЧЫЧАННЫ ЮСЮНДЕН ТАУРУХ

Кюз арты кюн. Адамла битимлерин жыядыла. Элде юйле аллында семиз малла турадыла. Бир сѣз бла айтханда, быйыл хар кимде да берекетлиди не да, адамланы жүректери да къууанадыла: бир кишини кем этмегенди берекетни жакълаучусу Мкалгабыр. Юй малланы жакълаучусу Фалвара да анга табынган адамланы къууандырыр ючюн къоймагъанды. Адамланы жаз башы къыйынлары сау жылгъа харекетни эркин бергенди.

Бир тау элни аягъында къарт киши бла къарт къатын жаппа болгъандыла. Ала жашаугъа бир заманда да тарыкъма-

гъандыла, Аллахны чамландырмагъандыла. Аланы бир ийнек-лери, бир къойлары бла бир ненча тауукълары болгъандыла. Экисини да жаланда бир затлары жокъ эди: туудукълары. Да не этериксе, Аллахны буйругъу.

Бир кюн къарт киши кесини амбарыны къатына барады. Къараса, чычхан тешик этип, кесине жол ишлеп турады. Андан ол будай урлукъну урлай эди. Аны кёргенде, къарт ачыуланды. Чычхан тутуучу къапхан алып, тешигини тюз аллында салады.

Чычхан энди урлаялмайды будай бюртюклени. Тауукъ-лагъа ышанып, чычхан алагъа тарыгъыргъа чапды. Кеслерини бурунлары бла туююп, тутуучуну ауузун жабарларын тиледи. Чычханчыкыгъа тынгылап, тауукъла тилегин къабыл кёрмедиле. Къапхан алагъа чырмау этмегенлерин айтдыла.

Чычхан барып, къойгъа тарыкъды. Андан да мюйюзлери бла тутуучуну жабарыгъын тиледи. Болсада ол да болушургъа унамады.

Амалсыздан ол ийнекге чапды: «Тилейме, ийнек, аягъынг бла урчу тутуучуну! Амбардан аш ташыялмайма. Эки кюн ачдан ёлюп айланама мен, тилейме!»

Ийнек, чычханчыкыгъа тынгылап, былай айтды: «Эшитемисе, чычхан, сени ач болгъанынг мени къулагъыма киргенми сунаса? Бар, жараусуз тегюлген ашдан изле кесинге бир зат!»

Экинчи эрттенликге, къайдан чыкыгъан эсе да, ол къапханнга жилин тутулду. Жилин къарайды: юйню иеси ол тиширыу келеди. Ёлюп тургъанча умут этди, ол тиширыу бир жанына атханлай, къачып кетер мурат бла. Къарт къатын жилинны кёргенлей, чабып жугарны алып келди. Ол да аны урама дегенлей, жилин аягъындан къапды.

Аны кыгычырыгъына къоншула чапдыла. Къатынны юйге кийрип, аягъындан ууну чыгъарып, байладыла.

Алай аягъы кёпгени тохтамады, амалсыздан-амалсыз болуп барады. Ол заманда тауукъ шорпа ичерге кереклисин ким эсе да айтды. Къарт киши тауукъла сойду, анга шорпа этер ючюн. Ол да болушмады, амандан-аман болуп барады.

Адамла юйге жыйылышып жюрююдюле аны кёрюрге. Таулада адетдеча, хар бирин да сыйлап иерге керекди. Хар келген адамгъа аш-суу болур ючюн, къарт киши къойну сояргъа керекди.

Жарсыугъа, къартха бир жукъ да болушмады, дуниясын алышды. Аны ёлген кюню тийишли даражада ётер ючюн, къарт киши ийнекни сояргъа буйрукъ этди.

Чычхан, бола тургъан ишлеге узакъдан къарап, кеси сатгышларында турады. Башын ёре кётюрюп айтды: «Жашау сейирди, бирде бош чычханчыкъ айтханнга тынгыларгъа керекди».

Исмаил БЕЙ кёчюргенди.

АППАЙЛАНЫ Лариса

* * *

Жашау – ол чакъды адамланы алдагъан;
Макъам жазып, кюнлеринге къатлагъан.
Нечик уллу жүрек къарыу бергенди,
Хар атламын сууап ташха женгнгенди.

Сатхыч тенгинг – жаханымге тюшюрсе,
Жаннет кюнню ийнанмазса кючюне,
Жюрегине тот ауана тюшюрген
Ышаргъанынг, сёзлеринг да кюйдюрген.

Адам улу кимди ёмюр жашагъан?
Жаханымге байлыкъ алып атлагъан.
Бир кюнюнго бир сагъаты – къабыр таш.
Сен тюберик ич дуниянгда – сабыр аш.

Ол дунияны азабына тюшерик,
Сёзлеринг бла къабыр чалдиш эшерик.
Адам жаны оюнчакъды – бир сагъат.
Сёзлеринге ишинг болур баш шагъат.

Мен тилейме, ачитма тенглерими,
Жюрегими къыйнаса да, кечеме,
Жашау жолун кюмюш балта кесерик.
Не жазыкъды адам жаны кетерик.

* * *

Жашау жолу – атлау, бийик сагъышы,
Кюнню бетин жуууп этген алгъышы.
Жауун чагъы себелеген тамычыла,
Уллу насып къадар этерми сагъышха.

Сагъыш уллуду – насып излеген, алдагъан
Жомакъ дунияны кече жукъу бла байлагъан.
Къолла жомакъны эхчей уятхан кюнледе.
Излеме, алдауду сагъыш умутла эсгере.

Сени тилегинг – къадарларымы туманы,
Жашау китабын заман бла сагъыш этгенди.
Адам кёзю – тансыкъ къучагъын жайгъанда,
Кюзле кюнлеге осуят чапырагъын жайгъанды.

Жанынг къанатды – учармы жашау кезине,
Чарс туманла ауанала тизе кёзюнге?
Жашау сагъышы къабыр уясын ишлейди.
Адам а атлайды, умутха сагъыш тежейди.

* * *

Адамны кёзлери, сёзлери, жүреги, къарамы.
Эки дуняда къаламы – арыгъан къадары.
Мюлкюне, журтуна ёхтем махтаннган кёзлени,
Садакъа жарсыуу тилеген адамны сёзлери.

Къарамла тюбешиу кёздеде энчилик суратла:
Бирлери узакъда, кемеде, къууанчда, шаркълада
Бирлери къарыусуз тобугъу жилията, ачыта,
Гыржын багъасы тилерге атланады тангнга.

Жашауну къадары байлыкъдамы болур арада?
Аллахха тилекле этдирген сакъатны жилията.
Эки жашаудан дуня кезине къарамла.
Байлыкъ кёзлерин байлагъан, ой жазыкъ адамла.

Жол ташла, эс бёлдюр сакъатлы къарамгъа,
Жашау бериледи сынауду жанынг къадаргъа.
Сакъатны санлары сау болмаз, къошулмаз толкъунла,
Тенгизни байлыгъы жутулады уллу бораннга.

Адам жашауу бир чакъды къалыр ашхамда.
Эки дунядан энчи къарагъан къарамла.
Байлыкъ – ол шайлыкъды дуня азабын къатлагъан
Адам а кесиди, жангызды анга алданнган.

* * *

Жашау мени къайтып-къайтып сынайды:
Санга тюбеп, жүрек сынып, жилийды,
Сен жашырып кетген кибик жанымы,
Къыш этгенсе, келе келип жайымы.

Сёзлеринги гюл къаласы оюла,
Жюрегиме ауруу ташла къуюла,
Сени излей кюнле, айла санайма
Келиринги ажашсанг да, сакълайма.

Насып болуп жулдузланы тизерге,
Кюлген нюрюнг сёзлеринге келише,
Сенсиз къышым – гюлню къарда ёлюмю,
Сени гюлюнг къадарыма тегюле.

Къадар жазар эрикмейди сынаудан,
 Биз – белгиси ариу танглы кюнлени.
 Уллу дуня тенгизинде тамычыла
 Къуюлдула насып болуп тангыма.

Сени кѳрген тангларымы насыбы,
 Мѳлек келип мени алып кетгенча,
 Ауазангы ариу шорха тауушу,
 Жаннетледе ариу макъам эштгенча.

Жюрегими танг чолпанлы жулдузу
 Кѳкде, жерде ауазынгы излейди.
 Келиринге тансыкъ болуп сакълайма,
 Жолларынга жюрегими байлайма.

УЗАКЪ АУАЗЛА

Адам улусу жесир терекге байланып,
 Тилекми этер, дуня къудурети айланып?
 Къурумаз болуб а, уллу аламын жилията,
 Узакъ ауазла, жашау къамичиле ойната.

Дуня улоуу – уллу тенгизде тамычыла,
 Ариу жюрекле, кече шошлукъда ауазла.
 Ана жюреги къоркъуу ботасын къысханды,
 Жерни киндиги къара туманнга батханды.

Кюнню жылыуу – ариу табийгъат оюула
 Таза юйюнгю чарсы батады ашхамгъа.
 Ана баласы жюрек жылыуун излейди.
 Уллу аламны къарыу кюнлерин тежейди.

Адам баласы къыйын кюнюнде ышана,
 Юй тамалын а кимге ышансын таяна.
 Уллу аламны улоу жесири алгъанды,
 Кѳкню жылыуу къабыр ташланы салгъанды.

Ана баласы кюч жокъду сени хорлагъан,
 Анады жангыз жюрек ызларын сакълагъан.
 Жалау тилекле ана ууучха келсинле,
 Дуня жарсыуу келмез тузакъгъа кетсинле.

ЭРТТЕ САГЪЫШ

Терек чакъды, тереземи кюню сакъ,
Ай, ойнакълап, къоюп кетген кечеде,
Ашхам эжиу кюнлерими этеди,
Тау, табийгъат жашар оноу этеди.

Жюреклени титиретген эрттенле,
Сатыр-сатыр тарых бетге кетерле.
Уллу тауну ташларында ауазла,
Жырлайдыла табийгъатны уята.

Тау этеги, бийик сыртны бийчеси,
Гелеу гюлю – терезенгде гебенек.
Ариу шошлукъ тилейме мен кюнюме,
Къалам ызым элтди мени кюйюме.

Эртте сагъыш тау элимде ауазла,
Ата-баба оноу этген ууазла.
Миллет накъыш тюшлеримде суратла.
Ала бары сабийликден уята.

Чегем тары – кёп жылланы ызлары,
Ташларында – атлам сайын сырлары:
Къурманлыкъла, уллу тойла, арбазла,
Кюкю, оюн, сабий жюрек къууанчла.

Эснейдиле узакъ кетген кюнлерим,
Жюрегимде мухур къойгъан кюзлерим.
Тереклени шошлукълары сагъайта,
Эслерими арбазыма къайтара.

Ол насышны сау дунягъа излейме,
Тарых ызы юзюлмесин, айнысын.
Ариу элим – жашаууму кёпюрю
Оюлмасын Аллах берген ёмюрю.

* * *

Сагъышымы от ышыргъан ачыуу
Минчакъ болуп тегюледи жолума.
Милдеу туйюл учуп кетген кюнлерим,
Сын ташымча узакъ келген кюйлерим.

Жашау? Угъай! Накъыш теге терезем,
Кюзлерими кюнлериме эшеди.
Инжилмеген жюрек къабы кезиме,
Кёрюнмеген кёз аууму тешеди.

Армау болуп, жашауумда къатыша,
Къол аязым жюкленеди тѳезерге.
Жылла азлыкъ, къазауатлыкъ бергенден
Жилямугъум таш болады тѳзгенден.

Кѳз жашланы бийик, уллу къаласы
Эшиклерин ачар манга тюберге,
Дарий, налмас – ала бары кечеге,
Нѳгер туйюл адам жашау ѳмюрге.

* * *

Жаным – эрттен шагъаты, булутланы жаяды,
Акъ келбетли насыбым сагъатымы аяйды.
Чапыракъла терекден къарс тауушха къууана,
Тангым мени уятды, насыбында къубулта.

Ташчы тамычы жер чыгъа, инчигими сылайды,
Кюмюш бетли насыбым, чачларымы тарайды.
Алтын жумарукъ болуп эрттенинге келирме,
Терезенги къууанчын сау дуниягъа берирме.

Ариу жүрек гюл болуп, кюз терекде чагъарма,
Ууучума жыялмай, ариулукъдан къачарма.
Алай жүрек гюллерим санга уя ишлейди,
Сени келлик кюнюнге тилеклерин тежейди.

Мени ариу мухурум, жашау кюнде жаннетим,
Кетме, келме, тилейме, болсун ариу иннетим.
Жашаууму чапырагъы кюз бояун алгъанды,
Тилеклерим толургъа эрттен тангын ачханды.

Джамбулат КОШУБАЕВ

ДАГЪЫСТАНЫМ

Узакъдан келгенме, баш ура
Эсгериу сыйына эм Сёзге.
Ма бу юй а – чынтты кьонакъбай,
Бир жарыкъ тюбейди келгеннге.

Кьонакъны санын айтхан – кыйын,
Хар бири мында – назмучула,
Айтылыу турады, шош барып,
Поэтни эсгергенде ала.

Кёп кёрсе да жашауда поэт,
Кюннге этмедиле ауана.
Бар ачыу, къайгъы, жарсыу, ёлет,
Аласыз кьууанч сезиу къайда?

Ол бизге кьойгъанды кьууанчын
Ишинде, назму тизгигинде.
Жюреги ургъан – Дагъыстаны,
Ёлюмсюзю аны Сёзюнде.

* * *

Юзmez сагъат. Юзmez таууш этеди –
Бир кёп затны жабып, чарсха элтеди.
Мен буралсам эди аны артха
Жалан жангыз, жангыз такъыйкъагъа.

Алай а ким келликди туурама,
Ол не сезим болур уятыргъа,
Кимни ауазлары ол шошлукъда
Эшитилир, ол мен чакъыргъанда?

Тохтамайды юзmez сууурулуу,
Хар бир чакъны букъу болдурууу,
Артда алырча кьошунчу андан
Сюймекликни – ёлmez топуракъдан.

ЭСКИ СУРАТ

Алада сабырды хал, сыфат,
 Ёмюрден къарайды бетлери.
 Сакълады ол алдыргъан сурат
 Алада ариу ниетлени.

Къайтмазлыкъ заманлада төре –
 Къамасы, бёркю эм чепкени.
 Алагъа – бушуу кёргенлеге,
 Солургъа заманмы берилди.

Ала билмейдиле инкылап
 Келлигин ачлыкъ бла бирге.
 Бу таза адамланы, кыйнап,
 Элтириклерин да ёлюмге.

Ол – алдады, суратда хошлукъ,
 Тамблагъы кюннге да жокъ даула.
 Къарамла – сабыр, алып шошлукъ...
 Чынардан тюшеди ауана.

МЕНИ АТЛАНТИДАМ

Мени Атлантидам –
 таза ниетли адамла,
 мени бла бирге болдугъуз.
 Менден тамата, акъыллы да бола,
 ишлеп, инжилеп турдугъуз,
 сакъламай, кёкден ажайып
 келир да, берир деп саугъа,
 сезим юлюшню чыгъарып,
 бергенсиз, гыржынча, манга.

Къыйынды манга тюшюннген
 сизни эшитмем бир кюнде деп,
 Жырлап, селешип, не кюлюп.
 Жаланда бирде, бир чарслы ингирде
 юйню башында чапыракъ шуулдай,
 ма ол кезиуде кёрюнеди турушлай,
 кимле эсе да ма анда шыбырдай
 Баргъанча, сеземе аякъ тауушла.

О, къалмайды, кёп зат бизден
 ууакъ кесекле бла кетеди,

бир бир ызындан тизеле,
Заманмы, къадармы элтеди, –
сени къарамынг, кюлгенинг,
Кюнлю жарыгъы бетинги,
бола къырыусуз, тозурайды эсинг...
Тилейди, къайтып:
къоюп кетме мени.

* * *

Оусбийланы Фатиманы эсгере

Сакълайма телефонунгу сени,
ауазынгы эшитмезими биле.
Кёксюл кёкню не кёкдю терени,
жулдузлары жарый ингирледе.
Танышча кёрюндю манга бири.

Сайламайын не жер деп, не заман,
дуниягъа не кёп зат келтирдинг:
ариу акъыл, ариу къылыкъ, къарам,
эм даража – асабагъа берип,
къалып асыл ата-бабаладан.

«Ата журтну жаны бар сейири»,
Сени суюдю поэт эм аскерчи.
Оту уа ол жаннган жүрегинги
ийип турады жарыгъын бери,
Ёчюлмезлик жулдуз болуп кёкде.

* * *

Бир тюш кёреме мен,
дайым къайтып-къайтып –
Чумла чагъып,
акъсыл гюлчюклери агъып,
Шош бурула,
алай тюшедиле жерге,
Бары да саудула
эртте сен суюгенле.

Чибин таууш –
кетген кюнню балы, ууу –
эсим гюлден гюлге
барып турду,
бирде къайтыр бери деп,
ийнандым бары,
кетгенлени ызларындан
барсам ары.

БЕЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил

* * *

Адамлыкъны тас этмей жашаргъа
Кимге да борчду бу дуняда.
Тангыбызны иги бла башларгъа
Итинейик бу жер уялада.

* * *

Кёпледен чыкъды кёлюм,
Нечик кёп итлик этген!
Аланы тыймаз ёлюм,
Сора турмайын жетген.

Бир бирни сатхан төре
Жашаугъа кирип къалды.
Кёплеге болуп нёгер,
Тынчлыкъны тартып алды.

Къалай жашасын адам,
Анда болмай ийнаныу?!
Бу сезимча, тюз былай
Болмаз зат да къыйнарыкъ.

* * *

Аллах берген къадарыма бойсуна,
Жашайма мен дунягъа келгенли.
Алай манга жашау этген бош суна,
Кёл ашайды биреу, мени кёргенде.

Къадар сынап берген жюгюм тюрлюдю:
Бирде – татлы, бирде уа – татыран кибик.
Бирде – туман басып, бирде – кюнлюдю,
Бирде – эниш, бирде – тау кибик бийик.

Дуня малгъа алданмайын жашайма.
Адамлыкъны сакълар мурат этеме,
Кеси къыйынымдан башха ашамай,
Умутума алай-алай жетеме.

Насышлы жашау тилей адамлагъа,
Хар кимге да бу ниетден къарайма.
Къыйынлыкъда къол узата алагъа,
Жашайма да, тюз адамча, алайма.

Сатхыч тенгле да бар, бар алдагъанла.
 Алгъа ала тюйюл эдиле алай...
 Дерт тутмайма бу бурушлу жашауда,
 Адам сынагъанны кёре да, къарай.

Сёзден къача, кёп айландым аламда,
 Жолум гюняхлыды, дайым бир чексиз.
 Тюзлюк болсун деп бу мен жазгъанлада,
 Болмасын дайым мен айтхан керексиз.

Къадар сынайды энтта да аяусуз,
 Таукел болуп, сындыртмайма кесими.
 Къаты болсам да, мадарым – къарыусуз,
 Къыйын болса да, тас этмем эсими.

Кёкде жаннган жарыкъ жулдузла – мени...
 Керти ишлериме керти шагъатла.
 Ийнанмасам тазалыгъынга сени,
 Ёмюрде этмезем мен бир тюз атлам.

* * *

Сен манга: «Хазна тубербиз энди биз», –
 Дей кетгененг тасхаладан толу кёкге.
 Алай ол кюн бирге эдик экибиз,
 Болурму да балхам сууукъ жүрекке?

Кёлюм сынады, суууйду жүрегим:
 Къалай чыдап тураса боранлагъа?
 Айырылдыкъ, керек болду эрлигим,
 Биз кетмез ючюн терен ыранлагъа.

Къаллай бир алдатханма жашлыкъгъа!
 Башымдагъы сагъышларым – шагъатла.
 Былай барсакъ, жетербизми къартлыкъгъа?
 Излейме санга учаргъа къанатла.

ЖАЛГЪАН ДУНИЯ

Кюз да келди, жарсыу сала жүрекке,
 Жалан терек, жауун – умут юзюлдю.
 Жалгъан дуния шагъатды кертиликке,
 Тутуп турады кёлюнгде кюзгюню.

Кюз арты береди мудах сагъышла,
 Тюрсюнлю бояуларын кёрдю алам.
 Кюйген жүрегимден чыгъа алгъышла,
 Айтырыгъымы жазады эски къалам.

Мен алгъынча ашырмайма аланы –
Турна жыйын бирден къанат къагъады.
Сур ниетли, хатерсиз адамланы
Ниетлери кечеледен къарады.

Къыйынлыкъны бетин кёрюп тёзалгъан
Нечик игиди, жарыкъ да болалгъан!
Алай а жүрегин саулай от алгъан
Башхады ол – ауур сагъышлагъа батхан.

Замансыз агъара аны башы да,
Мудак, жукъусуз да этер къадады.
Алай а аны къайсы бир сагъышы да,
Жол нёгер бола, бири жокъ алдары.

Мени анга тырман этген сёзлерим,
Эсге тюшюп, мен жашырын жилайма.
Сакъламады, аямады ол кесин,
Тюшюмде аны тансыкълай къарайма.

Къадар мени къайтып-къайтып сынады,
Суратынга да бир мудак кёзлеринг.
Халаллыгъынг жүрегимде жашайды,
Къулагъымда – сени жарыкъ сёзлеринг.

* * *

Жарсыууму айтыргъа жокъду бир жан,
Анданды, эшта, къайгъыма жокъду чек.
Алгъынча тап эшитилмейди азан,
Тюйюл жүрек да, алда кибик, чёрчек.

Къайгъыланы чачар амал излейме,
Хар неда кёрюнеди татыусуз.
Болгъан ишни, боллукъну да тиземе,
Хар бирине жер тапханча сатыусуз...

* * *

Кёплеге тюбей келеме бу жерде,
Хар бири да – кеслерича сагъышлы.
Жүрегими мен ачама да бирде,
Ийнаннгандан алагъа, ашыгъышлы...

Барды жашау анда, узакъ кёкледен,
Анда да болурму былай къайгъылы?
Мында жердеча, таулада, тюзледе,
Хар не да болурму анда тынгылы?!

Аллах суйгенча бир болалмадым мен,
Бир гюняхым экинчисин хорлайды.
Кимди таза – мёлек кибик, айтчы, сен?
Кёлюмдеги акъылымы хорлайды...

Сагъышларым болгъандыла ауурла,
Тынчайтмайды энди бир зат да мени.
Жюрек жарсыууму кимле жууарла?
Алай болур ышаныуну кетгени.

Мени жанлы туююл кёкдеги жауун,
Асыулукъ келмейди энди жюрекеге.
Насыплы болсун ол андагъы жауум,
Менден узакъда... насыплы ёмюрге...

ЖАШАУ

Ачы сёзюм ючюн кеч,
Туююл отдан башха ол.
Сагъыш этеме мен, кеч,
Куююп къалай къалды жол?!

Тюнгюл, амалсызма мен,
Къайгъым, жарсыуум да бар.
Хакъ дуниягъа келген
Сынау, ачы да табар.

Къайгъым – мени, сурама,
Ол керек туююл санга.
Санга жырым къуралмай,
Мудах чыгъама тангнга.

Акъылсызгъа тынгылап,
Сант этген кибикме мен.
Бирде, мени ангылап,
Сагъыш этдингми да сен?

«Тойдан тойгъа айлана,
Кюнюн бошха ётдюре.
Бош, керексиз жаншайды,
Къызны, жашны кюлдюре...»

Угъай, алай туююлдю!
Нени да бар заманы:
Къууанч жарыкъ куюлюдю,
Жарсыу – жашау амалы.

Бараса, узакъ кете,
Кесинг кёрюрсе, къайтып,
Жауну ыразы этмем,
Санга жюрегим къатып...

КЁЗБАУ

Кючлю, не бай адамлагъа,
Кёзбау этебиз аяусуз.
Эс бурмайбыз амалсызгъа,
Онгуз – къайда да къарыусуз.

Эки къоншу юйде – бушуу.
Байыракъда – адам толу.
Берекетли – мында аш-суу,
Кырдык басмаз бери жолну.

Хайт дер къолдан келген адам,
Бирси уа – кёп да къарыусуз.
Алай къадар этип алам,
Мудах жашайды, жарыусуз.

Адам да азды арбазда,
Жалан жангыз къарындашы.
Киши кёрюнмей дууада,
Къолай туююл салгъан ашы...

Сансыз болгъан бу жазыкъгъа
Бир бек къыйналды жюрегим.
Арбазда жарлылыкъгъа
Къарап, анданды куюгеним.

* * *

Узакъ кетип, не табама?
Къайгъым къайгъылай турса.
Узакъда не унутама,
Жолум къыланч бурулса?.

* * *

Шайыр Танзиля айтханча,
Азмы атды къадар отха?
Доду улу сагъайтханча,
Ачыкълыгъым атды артха.
Алай болады ойласанг,
Керексизни да жокъласанг.

Сакинат сынап жазгъанча,
Бир кёп сунганма игиле.
Байзулланы сагъышындача,
Халкъны ыразы этерге
Сойдюм да, жолну табалмай,
Барама, ойгъа таянмай.

ИГИЛИК

Игиликле излей адамгъа,
Ненча кере абындым мен?
Насып тилей келип анга,
Ненча кере ачыдым мен?

Кёкде жулдузлагъа къарай,
Умут жюрегими алды.
Алгъышла эте, жыр тагъа,
Муратым толмаймы къалды?

Кёкде учхан къанатлыла,
Сизге да сойдюм игилик.
Умут жолгъа къаратханда,
Керек болады тирилик.

ТЁЗДЮМ

Тёздюм, таш кибик неге да,
Алгъынча тюйюлдю кёлюм.
Тартмайды энди кимге да,
Беспассызды бюгюн ёлюм.

Шо нек тынгылайса, бир айт,
Бир сёз да айтмайын манга!?
Жашау къысхады. Артха
къайт!
Сабырлыгъынг жетер анга.

Къарамым тюйюл алгъынча,
Дуния тасхалыды, бил!
Адамлыкъ керек, намазча,
Аны бузгъан – хатерсиз тил.

Чагъыр жараймыды санга,
Унутдура къайгъылананы?
Дарман болдуму жанынга
Тели этген адамланы?

* * *

Сен – жан берген Аллах,
Кери болсун палах.
Насып бер бу жерге
Деп, къарайма ёрге.

Тынчлыкъ тилей Андан,
Дуния жаратхандан,
Элlege, аламгъа,
Хар бир тюз адамгъа.

Баш урама Санга,
Санга – жан дарманнга.
Аны берип бизге,
Эс къош эсибизге.

Валерий Латынин Дон сууну жагъасында орналгъан Константиновская станицада туугъанды. Школну да, бийик билим алгъан аскер училищени да Къазахстанда бошагъанды. А. М. Горький атлы адабият институтну Москвада тауушханды. Закарпатьяда бла Прикарпатьяда, Северде, Сибирьде эм Москвада кзуллукукъ этгенди.

Валерий кёп поэзия, проза китапланы авторуду. Кёчюрме иш бла да кюрешеди. Аны китаплары Сербияда, Болгарияда, Украинада, Гюржюде, Черногорияда, Азербайджанда басмадан чыккыгъандыла.

Бююнлюкде отставкадады. Россейни, Сербияны да жазычуларыны Союзларыны члениди. Россейни эм тыш кзыралланы адабият кзырал саугъаларына тийишли болгъанды.

Валерий ЛАТЫНИН

ЫННАМ

Е.А. Яценкону (Рогачёваны) эсгере

Къара танымай эди ол,
Эки жылны кёргенди школ.
Жау чыракълай, эрип кетди,
Ауруп, къызын ёксюз этди.

Жаш къызчыкъны ачы уруш
Юйретгени – башха турмуш:
Гыржын да, кюч да аяргъа...
Кючден къайтханды жашаугъа.

Жашау бу жер бла байламлы,
Бийче, ана да болалды.
Кёпню билди – къыйын илхам,
Аны да онглады анам.

Ол ёсдюрдю элли юйде
Алты сабий, артыкъ сюе.
Жашау этерча хазырлай,
Артда турмазча къызара.

Къызла, жашла да ёсдюле,
Совет школда жетишимле
Эте, ВУЗ-гъа да кирдиле,
Чачылдыла, ишледиле.

Хар жыл сайын сакълап турду,
Тюбегени къууанч болду.
Туудукълагъа къарап, алай
Турду заман жолун санай.

Юйю туйюл эди, монглу,
Алай а жер – топпа-толу.
Юйде оюн да, жыр да бар,
Болсакъ да кёп, ышыкъ таба.

...Толкъун жылла къыстау бара,
Ыннам – башха дунияда.
Ол жокъду да, бизни андан
Бирге эталмайды заман.

ЖАНЫМА МУКЪУЛАДИС

Татьяна Горобецге (Пряничниковагъа)

Мен билмейме, къалайды ол Курдай¹,
Турамыды ол мен кёрген чакълай?
Алай а эсимде жаннет кибик
Турады ол, ташлы, таулу бийик.

Таула, офицерле юйю, школум,
Эки къатлы юйле тизгин болуп...
Тансыкълыкъны, суймекликни, баям,
Ёнчелерге ёлчеу чыкъмаз тамам.

Кюн, топча кёрюне, анда Шаркъдан
Атлай эди, жарырча узакъда.
Сау кюн аууш сакълар эди, эхчей,
Къыргъызстанда жукълар ючюн кече.

Унутмайма, тюбешиуню тангда,
Школну бошап, баргъан кюнде балгъа.
Кюйню, суймекликни къолларында
Чыкъды классым умут жолларына.

---

¹ Курдай атлы посёлок Къазахстанны бла Къыргъызстанны оргасында тау аууш-дады. Школну мен анда бошагъанма.

Жашау узакъ тюзге ушап бизге,
Тюбеп жомакъча эрттенибизге,
Тутуп турабыз биз аны эсде,
Жылла барыуунда сакълай, эхчей.

Сюйгеними эринлери алай,
Баллы чачы да – тюз да чучхурлай...
Кёпге тюбетдирди мени къадар,
Алай а жокъду ол кюнню алдар.

Эсде тутама ол жерни алай,
Жюрегимдеди ёмюрге Курдай.
Ол, мукъуладисча, кесине тарга,
Турады, жанымы майгъа ата.

АХЛУЛАРЫМА ТИЛЕК

Аллах, мен сюйгенлени сакъла,
Къойма аланы къыйын чакъда.
Таянчакъ керекди къартлыкъда,
Къоркъуулу жашау жангызлыкъда.

Узакъгъа чачханды да къадар,
Тюберге болгъанбыз умутсуз.
Мен Сенден тилейме бир мадар –
Бизни къойма деп жандауурсуз.

Барыбыз да – къол аязынгда,
Жарсыула, ишле эм ауруула.
Таяннган чакъда жашау азгъа,
Эт женгил болур кибик жолла.

Эт сакъларча адамлыкъ бары,
Къоркъуула чыкъмазча алагъа,
Ётюрюк дуниядан ары –
Хакъ жерге ётюп баргъанлагъа.

МОСКВАГЪА

Не аз ариу айтдым санга,
Мен бек сюйген ариу сахар,
Бизни бирге байлагъанда,
Айырылмаз кибик, къадар.

Юйюр этгенме былайда,
Патчах уя къатларында.
Аллах бергенди уланла,
Сёзлериме да – къанатла.

Сау бол, бердинг манга ышыкъ,
Халалса сен сауғъалагъа.
Айталмасам да ашыгъып,
Бек ыразыма мен санга.

Толуп турады жүрегим
Ёхтемликден, сөймекликден.
Сен чакъ, Москва, ёмюр жерим,
Башха болуп Уллу Римден.

ОТ ЖАГЪАДА

Учадыла къагъыт чапыракъла –
Рузламадан тюшедиле отха.
Ала бла биргелей – жылла, айла
Кетедиле, тютюн болуп, айгъа.

Алай жашау берилмейди бошдан,
Тютюн бла да чыкъмаз ол ожакъдан.
Юй ишленди, бу от жагъа мында,
Терек да орнатханбыз бахчада.

Жашла ёсюп барадыла къыстау,
Алай атлайды бу жерде жашау –
Чачларыбыз кюмюш бетли бола,
Тукъум терек ёсдюрюкле – ала.

Тапкаларым – толу китапладан,
Кёзбау туююлме, дейме, алада,
Къарамымы иер кибик жерге,
Жазыуланы къадарларын тергей.

Хар не къалады демейме менден,
Алай ызым а барды бу жерде:
Тангда жаздым кюнде этерими,
Аллахыма эте тилегими.

Жанады от, жанып турсун алай,
Кетген кюнле гурушхасыз къала.
Жашау берир жангы рузламала,
Аллах айтса, ёсген туудукълагъа.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат кёчюргенди.

КЪАЗАКЪЛА

Азап кёре келдинг жалдатладан,
Сени хансны чалгъанча чалдыла.
Умут ала алгъа атламладан,
Таза адамлыкъны ачалдыла.

Тарыхында ариу ызын къоя,
Келди халкъым, кеси таурух бола.
Душманланы муратларын оя,
Ол азмы жашады, кёлю тола?!

Махтау ала келген русла, къыпчакъ,
Алан халкъла бизге – ата-баба.
Азатлыкъсыз жашамадыкъ бир чакъ.
Ёмюрлюкге элтген жолну таба.

Неле да айтсынла ётген-сётген,
Басма да, хар антсыз жауну жакълай,
Коркъуталмаз оспар айтхан, сёкген;
Турса Дон, Терк, Къобан да къазакъла.

Эрлик санга жангы жолну ачар,
Къулну жюрегингде ёлтюралсанг.
Ата журтунг къайгъыланы чачар,
Къыйын кюнде къолгъа сауут алсанг...

ДОДУЛАНЫ Аскер кёчюргенди.

Мамайланы Абуну жашы Алий 1963 жылда Огъары Малкъарда туугъанды. Ол Къабарты-Малкъар эл-мюлк мелиоратив институтну тауусханды.

Бийик билим алгъандан сора, Алий Тульский областьда юч жыл ишлегенди. Къабарты-Малкъаргъа къайтхандан сора, кѣп жерледе уруннганды. 1993 жылдан бери «Заман» газетде корреспондент, бѣлюмню редактору, суратчы болуп иштейди.

Алийни хапарлары «Минги-Тау», «Литературная Кабардино-Балкария» журналлада эм «Здравствуй, незнакомый!» деген малкъар прозаны антологиясында

басмаланнгандыла, ол бир къауум китапны авторуду: «Ишкырты боюнунда», «Адыхамны чакъырыгъыз!», «Алгъыш биргеди». Россейни жазыучуларыны эм журналистлерини Союзларыны члениди. Кавказны жазыучуларыны клубуна да киреди.

«Минги-Тау» журнал окъуучулары Мамайланы Алийни хапарлары бла шагъырей этеди.

МАМАЙЛАНЫ Алий

ТАНАМ САУ КЪАЙТСА...

– Тохтамишде къаллыкъ, аман бѣрю ашарыкъ, табылгъан а бир этги эдинг!... – дейди, Майрышхан зыбыр къоллары бла жаулугъун тап эте, тас болгъан танасын излей чыгъып бара. – Ай, аны урлагъан сыйытынга союлургъа аллайынг табылмасын!

Майрышхан гитче бузоучукълай ѳсдюрген малы, бир тюрлю ызы да къалмай, элни гудучуларына къабын болгъанына бек жарсыйды. Ачыу а тиер, кеси къабынынгы ашатып ѳсдюрген танангы думп этип къойсала. Элден жыл сайын жюзден артыкъ тууар урланады. Алыкъын аладан бири да табылмагъанды. Бек сейири уа – черек жагъада тууар, ат болсун, билген Аллахды, эшеклени окъуна соя болурла быллай «бизнес» бла кюрешгенле, союучу жерни билмеген а жокъду. Алайда бир гышмы, мюйюз къадар барды да, ненча мал думп болгъанын санаргъа эсеплеучю да керекмейди. Тѳрт гышмы неда эки мюйюз бир

мал болгъанын санап чыгъалмазлыкъ адам жокъду. Энди энни гышмылада, не билейим, мюйюзледе салгъан төре болса, Майрышхан да таныр эди танасын. Ангылар эди дуния жарыгъын ол жарлы ахыр кере былайда кӛргенин.

– Румынлы аскерле урушну кезиуюнде бир кесекте бизни элде да тургъан эдиле, – дейди Майрышхан, орамларында тиширыула жыйылыгучу ныгъышда олтуруп, къыз заманын эсине тюшюре. – Бир иги хоразыбыз болуучу эди, аны кӛз туурабыздан урлап кетедиле, ол къан жауарыкъ чыганлыла. Ахырат басхыч кибик бир ёсюмлю командирлери бар эди да, гудучулары анга кӛзутабыз. Ол кюн окъуна ашагъан хоразлары ючюн токълу чыгъар чакълы ача кӛюп кетедиле. Аладан бири дагъыда уругъа киргенлей тутулгъан эди. Аны илишаннга салып ёлтюргенлерин кесим да кӛрген эдим. Кесибизни элни мал урлачуларына уа кимни кӛзутайым? Къайсы милицияны кӛлундан келликди илишаннга салыргъа? Неда румынлы офицерни къайдан табайым быллай амалсыз кюнюмде.

– Майрышхан, сен, былайда къайгъы этип турмай, милициягъа билдиргенмисе? – деди къабыргъа кӛншусу Бадинат.

– Эй, къыз, бир къагъыт къадар жаздыргъандыла да, мен биринчи классха баргъанда, аллай бир къагъытны школгъа келтиргеннге хар юйюр бир кӛй берир эди. Биз жазыкъла уа кюреше эдик, газет журунланы юсюнде харфланы жазаргъа юйренип. Мени танама милицияда кӛоратылгъанча чыммакъ къагъытлада жазаргъа юйренген болсам эди уа, былайда сизни бламы хапар айта турлукъ эдим? Энди кӛрюнюп турады ол кезиуден адамгъа, шӛндю уа малгъа къырал бир кибик сый бермегени. Бу дунияны малыны сыйы уллуду ансы, подполковник, майор чынлары болгъан жашларыбыз аллай бир къагъыт кӛоранч да этип, кеси заманларын да кӛоратып айланмаз эдиле.

– Бир сейирим, аллай бир къагъытха нени юсюнден жазадыла бу къызылжагъала? – деп, Арзият энди эшип башларыкъ чындайыны чыкларын санап башлады.

– Аланла, отуз алты чыкмы болуучуду чындайны башлай туруп, эсима бир салыгъыз?

– Аны да унутханбыз, Майрышханны танасына асыры жарсыгъандан, Арзият, сени уа быллай затха жюрегинг бир заманда да къыйналмаучуду, – деди чолакъ Халимни юй бийчеси.

– Ол жюрек эки жарылыр эди, хар тас болгъан мал ючюн жарсып турсам, – Арзият ол айтханы бла ныгъышдагъылыны барысыны да ауузларын жапдырды.

Бадинат ол сӛзледен сора жюреги болгъан жерден кӛолун кетермей кӛйду. Алай этип бир-бир кӛоншуларыны ачы сӛзлеринденми сакълал болур эди жарлы жюрекчигин огъесе былтыр

тас болгъан къашхамангылай ийнегими эсине тюшдю, билген Аллахды, алай терен ахтынды. Былайда олтургъанладан Майрышханнга бек жарсыгъан чыкъмагъаны бошундан туююл эди. Малы урланнганны ачыулугъун ала андан алгъаракъ сынап бошагъан эдиле. Айхай, бош тууарла да болгъу эдиле. Бадинат, жашына къатын келтирирге деп, асырап тургъан ууанык, Арзият а бир ючжашар асырай эди да, къызыны, жашыны къууанчларын бирге этсе да жетерик эди. Чолакъ Халимлары да, уручулагъа налог тѣлеген сунарса, хар жылдан бир малны тас этедиле. Бек сейири уа – кюз артында, семирген заманларында тас боладыла. Сора жаш тѣлю юйдегили болургъа суймейдиле дерле да. Той этерге мал асырар онгунг болмаса, жашынгы хатлама юйдегили этерсе...

Ныгъышчыла, бир мюйюзю сынып, быгъынында да кесилген жарасы бла Майрышханны танасы келе тургъанын кѣрюп, хапарларын олсагъатлай тохтатдыла. Уручула тананы къаргъышчы иесинденми къоркъдула неда, Майрышхан тилегенча, къоллары гыжымы болуп къалдыла, белгисизди. Элдеги баштакъланы къолундан сау ычхыннган биринчи мал бу эди да, тиширыула аны ючюн алынып къалгъанларын артда билдик. Майрышхан эри къанлы урушдан сау-саламат къайтханда да тансыкълагъан болмаз эди мюйюзсюз танасын ийнакълагъанча.

– Э, къатын, бу кѣтюрѣм танангдан тансыкълыгъынгы алып бошагъан эсенг, аны сау къайтханына бир къурманлыкъ этмей боллукъ туююлсе, – деди Арзият, чындай эшгенин да къоюп.

Къурманлыкъдан сора тана думп болуп къалды. Къайтмаз жерге кетгени артда белгили болду.

ЭКИ САБИЙДЕН ЖОКЪ ХАЙЫР, КИШТИКЛЕНИ КѢП ЖАЙМАСАКЪ

Юйсюз, иесиз къалгъан итле бла киштикле энди кѣп болгъанларын билмеген, кѣрмеген да жокъ. Билген бир, алай Ной файгъамбарны заманында гатчадан бла парийден жайыла келгенлеге жан аурута билгенлени ишлери уа – башха. Антлы тенгими, къоншуму, кеси айтычулай, Шабакханыны, ол иесиз итлеге жан аурутханы керек туююл эди, мени тостум Серханны былай жабагъысын аталмай тургъан итин окъуна кѣрсек, аны аты бла къаргъанмайбызмы бу юйюрню таныгъанла. Эл тюбюнде айланнган итлени бла киштиклени эшикде бакъгъанны хатасы жокъду. Ол затха ким угъай дерик эди, алай болгъанын кичиу басып тургъаны азды дегенча, тиши киштикни юйге алып келсе, къайсыбыз да тѣзѣбизми? Бютюнда юч тапкасы болгъан

холодильникни биринде тауукъ башла бла аякъладан (башхалагъа бет этген төреси уа жокъду, бирле эркекни, хораз, эсе да гураны ал санларын таматаларыны аллына саладыла) топша-толулай тутса, битеу эсин ол кичиуге буруп къойса, къалай тэзюп къалгъын?!

Аллай ашарыкъла бла ёсген, ол этни кюсеучю адамлача, фатарны, аны ичинде харекетни да Ной къутхаргъан къарт атасы киштикден къалгъан сунду да къойду. Тюз Шабахан юйретгенча, сылап-сыйпап, хар намазгъа сюелир ууахтынг да уа ашын берип къоймасанг, сырт тюклерин тургъузтуп, тырнакъларын чыгъарып, билген Аллахды, бетин кёгерте эсе да алайды, бек къыжырыкъланады. Хумужу бишлагъы, сютю, къакъ эти, бек амалсыз кюнюнде уа – «китикети». Эри къатын киштикге айтхан ариу сёзледен ючден бирин эшитсе, кесин бек насыплы адамгъа санар эди. Жазыкъ Серхан, къуру кеси болса быллай насыпсыз, аны ючюн уллу къайгъы да этмез эдик. Эр кишилеге бир кирик аман кюн келипди. Киштикге берилген сый анга берилмесе, эр кишиле къайдан жашауларына ыразы болсунла?!

Шабаханны киштиги, балконну терезесин ачдырып, тышына къарай, Серхан тютюнюн таянып ичиучю жерде олтурургъа суйгенди. Аны ол къылыгъын къоншула уа къайдан билсинле! Эшикни ачдыла, ол такъыйкъада фатар ичиндеги төбенги тюз Америкада «Катрина» жел айланганлай, терезени жабып, олтуруп, ачыкъбел къызлагъа къарамын, эсин да бёлюп тургъан киштикни экинчи этаждан атып къойдула бу ишсиз-кючсюз айланган къоншула.

Тиширыуну ал ботасына чулгъанып, сер ёсген киштик орам жашаугъа къайры келиширик эди! Жашап тургъан жерине да къайта билмеди. Ингир сууугъу фатарны бийлей тебирегенде, Серхан терезени этер умутда балконнга чыкъса, киштик жеринде жокъ, алай юй бийче бла сёз кёзгъаллыгъын суймеди. Шабахан быланы юйюрлеринде бир уллу къоранч барын сезип, эри боллукъ даулашны юсюнден сагъыш этип бошагъынчы жетди. Тюз ол сибиртгиге минип учуучу обур къатын кирик. Сыфаты бла ушатып кюрешмейбиз ол обурчукъгъа. Былай бир амалсыз заманыбызда жетип къалыгучуду да, юйюне жалбауурла жауарыкъ, тюз ол сибиртгиде учуучуча, терк. Сибиртгиден эсе да, таксиден къалайда тюшгенинден, юйге къалайтын киргенинден да Серханна хапары болмай къалды.

– Кися, кишиучугъум, кел, ариучугъум, кёрчю мен санга не затла келтиргеними, – дей, Шабахан чюйтабан чурукъларын, ызы бла терилери малкъар элдеде алынып, тигилген а Тюркде этилген сахтиян курткасын тешди, кюзюге къарамын

буруп, чачын тап жыйды, бери бурулса уа – баш иеси сюелип турады.

– Хы, тансыкъ болуп тура эдим санга! Къайдады киштигим, ашарыгъын, мен айтханча, берип тургъанмыса?..

Къолларын кенгнге жайып, эки инбашын да ёрге кётюрюп тургъан эрини алай бла не айтханын ангылап, сибиртгиде учуп келиучюню кесине ушап башлады.

– Сен кишиучугъуму келтирген кюнюмден бери да суймегенсе, аны мындан жокъ этер ючюн кюрешгенсе. Не насыбым тутмагъанладан эдим мен харип. Мени жашаууму бузгъанынг азды деп, энди киштигиме дамы жетдинг? Ол табылмаса, сенден айырылгъан этерикме! Кесин къоруялмазлыкъ жаныуарчыкъны жанын алгъанынг ючюн, сюдсюз къутулсанг, гаммеш къурманлыкъла эте турусса.

– Да, терезеде олтуруп...

– Къыс ауузунгу, андан эсе чыгъайыкъ да, къалайгъа атхан эсенг да, излейик, киштикчигим кеси алына юйге къайта биллик туююдю.

Заман кече арадан ары иги кесек аугъанын айтсакъ, тюз болур. Къайдан эсине тюшген эсе да, ол чамчы къоншулары, балконнга чыгъып, тютюн иче болады. Серханны бла Шабаханны ауазларындан танып, Айдарбек, тютюнюн ёчюлтюп, къоншулары нени юсюнден хапар айтханларына къулакъ салды.

– Кися, кисячыгъым, кишиучугъум, кел да къал кесиме, – дейди Серхан.

– Мурка, Мурикчигим, кел, бир иги тойдурайым, кесинги уа энди ёшюнюме къысханлай турусса, – деб а Шабахан.

Къатыны эрини къолтугъуна киргенлей, бир аны жанына, бирде уа терек тюплерине къарайды. Айдарбек харип къайдан билсин бу экисин кече сагъат экиге ишлей киштик излегенлерин. Энди къартлыкъларына биягъы суймеклик ауруу тийип тургъан сунду да къойду. Къууанган да этди былай гыр-мыр бола туруучу къоншулары тюзелип къалгъанларына.

Къайда аллай ахшылыкъ, табылмады ол кече киштик. Шабахан танг ата башлагъан сагъатда жукъусу келгенден кёзлери къысыла тургъан эри бла киштиги ючюн туююшдю.

– Жумушакъчыгъымы телюсюнден да къоймадынг да, жетген къахмеге юлешип. Энди быллай гюняхны боюнума алып къалай жашайым мен харип? – Шабахан, олтуруп, «китикет» къуюлгъан табакъчыкъдан къарамын алмай, сарнау-сыйыт этиудеди.

– Уллу Аллах манга нек чамланган болур эди? Кишиучугъумдан замансыз айырылырча кимге не хата этгенме? Ой мен харип, мен жарлы!

– Мен ёлсем да этмезсе быллай сыйыт, къатын, кесинги къолгъа ал, бизден къорарыкъ ол болсун, – деди Серхан, тэзюму тауусулуп.

Андан эсе айтмай къойгъу эди ол сёзлени. Алай сарнау этип жилиярыгъын билсе, киштик ферма ачар эди. Аладан сют саууп хайыр тюшюрмегенликге, къатынын шошайтыр ючюн, орамда иесиз къалгъан киштиклени хамамда жууундуруп, юйюне жыяргъа хазыр эди Серхан ол такъыйкъада.

– Энди ёлеме деп къоркъмайма, кишиучугъуму ачыуун кётюралмай, замансыз ёлюп къалама деп къоркъама, – дейди Шабахан, кёз жашларын сыйпай. – Сен манга сынатмагъан не къалды?!

Билген Аллахды, бу тарыгъыула бюгюн да тохтарыкъ болмаз эдиле, бу юйню босагъасындан бир тиши киштик кирмесе эди. Энди Серхан экибиз андан туугъанланы былай аш-суу жюрюген жерлеге элтип къоюудан ычхыналмай къалгъанбыз. Бу къыралда кёп сабий, эсе да бала тапхан киштикlege ахча төлеген төре болса эди, байыкъланыр эдиле Серхан бла Шабахан да. Ёнге уа юйюрге сабийлени кёбейтип байыкъланыр эдиле была, башха таулу юйюрле да. Эки сабийге бла сегиз киштикге къарап тургъан болмаса.

ХЫЙНЫ СУУНУ ХАЙЫРЫ

Нечик сейирликlege къаладыла анала, бирлери къызларын эрге берир, башхасы уа къачырылгъан «ариукасын» юйюне къайтарыр ючюн мадарла эте. Ол къайын ана боллукъланы, болургъа да бир атлам къалгъанланы амалсыз ишле бла кюрешгенлерин кёрсенг, киндиксиз болурса.

Сёзню къызыны насыплы боллугъун суюп, аллындан сагъыш этген анадан башлайыкъ. Алимат элде бек иги жашны бийлеп жашагъанлы, сабийлерини къайгъыларын этер заман да жетди. Кечеле бла жукъламай, хар атламына къайгъырып, жарсып тургъан ана уа суу сурат къызын кимге болса берип къоямыды? Бютюнда Алиматча ана. Къызыны орунуна кеси эрге барлыкъча, къобузчу Сахадинни жаратханды да, жаныча кёргенни анга тюртюп кюрешеди. Алай жаш къыз таба къарап эс бурса уа, быллай биргеми жарлы боллукъ эдик. Къыз суйгенликге, жаш аны жанына къарамын бурса уа.

Бу «къызбайны» ол къылыгъына Алимат къайдан тэзерик эди. Элде хыйны этерге да уста бир эфенди бар эди. Башы сагъышха къалгъан ана эфендини юйюне кёз байланнгандан сора барды.

– Къорунг болайым, ол бизде аман кызы кыбузчубузну суйгенди да, исси чайгъа атылгъан бал тузча эрип барады, бир мадар эт, – деди Алимат, бек жалыннганын да жашырмай. – Быланы бир юйдегили этсенг, мен да игилигинги унутуп кыоймам.

Эфенди, башха отоугъа кирип, бир затлагъа кыарады да, сора келип:

– Алимат, мен санга бу шешачыкъ бла суу берейим, кызынг ингирде тепсеуледен суусап болуп кыайтыр, ол жатхан жерде сууну стаканга кыуюп, салып кыоярса. Кызы аны ичгенден сора, кыобузчу сизден айырылмай тохтар, – деди эфенди, кыолунда шешачыкыны кыоншусуна узата.

Кыууанч тыпырлы болуп юйюне кыайтхан тиширыу хар затны да эфенди айтханча этди. Алай кыайдан биллик эди былай тартыргъа суйген жашы суусабын кыандырыргъа ол сууну ичип кыоярыгъын. Хадис, суусабын эфендини сууундан кыандыргъандан сора, хар ингир сайын: «Татаркыаннга тансыкъ болуп турама. Кыалай болур? Бир кырюп келейим», – деп, кыобуз тартыула эшитилген тийреге жюрюучю болду.

Эфендини сууу жашына жарагъанына жарлы ана кыайдан ыразы боллукъ эди. Тыялмай кыалды жашыны кыобуз тартылгъан жерлеге жюрюгенин. Артда тойлада бек ариу тепсеучю Хадис болуучусун кыепле айта турдула. Алиманы кыызы бюгюн да эрге чыкымагъанлыкыгъа, жашы уа, тойладан биринде тынгылы кыыз бла танышып, ким да сукыланырча юйюр кыурады, ичгенин да кыойду. Алайды да, бирда билмезсе, игилик кыайдан келиригин...

Игилик дегенлей, Хадис суйген кыызын кыачыргъандан сора, аны ызындан келгенлени кыайын аналыкъ, бек ачыуланьп: «Ол кыамамагъанны чачындан тутуп, бери сюркеп алып келигиз. Мен ол гажайны иги эрге бардырырма, кыутургъан суууда барлыкыны», – деп, сёзню алай салгъан эди.

Кыыз кетген юйге келгенледен бири Хадисни атасы бла Орта Азиядан бери шухла болгъанларын, арт жыллада уа тюбемей тургъанлары ючюн болур эди, жангы юйюр кыайгыы этген болмады, нёгерлени былай тюбеп кыалгъанларын жууаргъа бурулду иш. Бир кесек тартханланы Хадисни жаш кыатынчыгыны чачындан тартып чыгъарыр кыайгыылы киши да туююл эди. Биле эдиле Забийдат быланы бу ишлерине ыразы болмазлыкыын. Алай Забийдат ючюн татлы тенги бла туююшюп, кыурала тургъан юйюрню да чачарыкъ телиле уа туююл эдиле.

Кыызыны жаны ол «кыамамагъан» баргъан юйге берне бла баргъан кюн биягы Забийдат кыылыгыын кыргюзтдю.

– Ары бармай болмайбыз, алай анда стол артына олтургъандан сора, жукъ ашагъан мени кёзюме да кырюнмесин, ол манга

жууукъ туйюлдо. Харам этип къоярма, жангыз билегим ёл-месин.

Жууукъла бу тиширыну ол сёзлеринден асыры къоркъ-гъандан къызыны юйюнде окъуна жукъ ичмедиле, ашамадыла. Жууукълай къалгъанны тюзге санадыла. Тойдан сора да жашау барды, бир кюнню ачлай тургъанлыкъгъа, жарсыу жокъду. Шо, артда Забийдатны къара-мор бетине къарап, аны огъурсуз сёзлерине тынгылама ансы.

Къайын аналыгъыны жаннет чыпчыкъ болмагъанын билген киеу а хыйлалыкъ бла аны шошайтды.

– Къайдады ол къамамагъан, бусагъат бетин алып къолуна тутдурайым, – Забийдат бу сёзлени кенг арбазда жыйылгъанла къайсы да эшитирча айта эди.

Ол да энди да не айтайым, ачыууму къалай сууутайым деп, бир такъыйкъагъа сагъайгъанлай, ёсюмлю чырайлы жаш, къатына келип:

– Анабыз, ачыууланмагъыз быллай бир бу жарыкъ къууанчны юсюнде, къызыгъызыны заманында тыяргъа керек эди. Киеуюнг да бек иги жашды, къоркъма, сени юсюнге кир къондурмаз, – деди киеулюк, аны ким болгъанын билирге адыргы этип тургъаннга.

– Жанымы къыйыры, сенича адепли, намыслы, жууаплы жашха барса уа, шёндючамы жарлы боллукъ эдим. Кесим къолум бла келтирип берир эдим сенича жашха уа! – деп, Забийдат киеулюгюню ызындан юйге кирди.

Артда алагъа тубеген жаш анга ким болгъанын билгенден сора уа, узун столда олтургъанлагъа: «Къоругъуз болайым, ашачыгъыз, мени телисине жаншай тургъаныма эс бурмагъыз», – дей эди.

Алиматны эфендини сууундан ичалмай къалгъан къызын жашына алып, Забийдат дерт жетдиргенди. Болсада келинин киеуюнден да бек сюеди. Туудукълары бла жан бла тёммек кибикди, асыры суйгенден ичине жутуп къоярыкъды. Аты ыннака болгъанлы уа жашнай барады ансы, къартайыргъа эсинде да жокъду.

АЯКЪ ЖОЛНУ АРИУЛАРГЪА ЧАКЪЫРАБЫЗ

Къайданса, ёзден тукъумданмыса, таулу болгъанынг бла ёхтемленемисе? Къалай жашайса, жилин кеси терисинден жийиргеннгенча, ёз адамларынга, миллетинге, ол неди, тауларынга, жеринге жау болуп? Ой, итден туугъан, бу дуниягъа жаратылмай къалгъан сен болгъу эдинг, атангы тынчлыгъын ахыратда да алып...

– Атам, к’ууллукъдан к’алай кетип к’алайым? – деп, к’ычырып, элгенип уянды Салхырат, онбеш жыл мындан алг’а ёлген атасын биринчи кере т’юшюнде к’ерген жаш. – Т’юнене эсеплеучю палатадан Москвадан б’елюннген ахчаны к’алай к’оратханыбызны тинте келгенлени Минги тауну тийресинде сыйлайбыз деп, маг’анасыз затла к’ерюне башлаг’андыла. Эй, юйюнг к’урусун, башым атылып к’алады!

Салхырат холодильникде сыра шешаны алды, аны башын буруп ачып, «баш дарманны» тамаг’ындан к’уйду. Т’юнене москвачыланы самолётха аланы биргелерине айланган милицияны майору бла к’алай сюркеп миндиргенлери эсине келип ышарды. Ненча кере тамамларг’а т’юшгенди анга бу жумушну. Алай бу жол к’онак’ла асыры мазаллыла эдиле. Энди уа бу хали бла иште барырг’а керекди. «Ол дуниядан оноу этген тынчды, хар к’юнюг былай болса уа, бир к’ерю эдим». Салхырат экинчи сыра шешаны ичеди, башына жан жаулук’ну суу этип к’ысханды. Кесин республиканы бир уллу борчдан к’утхарг’ан сунупду. Башын тап эталмаг’ан бошду, атасы ол дуниядан ачыуланганлы ахы чыг’арг’а аз к’алыпды, к’етени ок’уна т’юшюп к’алады. Былай амалсыз болуп тург’анлай, жанында жюрютген телефон зынгырдап, б’ютюн бек элгендирди. Секретарьшасы с’елешди, тау элден ак’сак’алла келип, аны сак’лап тург’анларын айтды.

– Бу к’арт тонгузла бюгюнден башха к’юн келалмаймы эдиле? Не этейим бу к’урурук’ башха? – жюрек жарсытырчады, иште тебирей, к’енчегини бухчаг’ына аяг’ы бла киралмай тург’ан таулу к’ууллук’чуг’а. – Таулулаг’а артык’ не керек болур, пенсияларына к’арап жашайдыла, ол ахчаны берип тург’ан к’ыралг’а к’ор болайым деп турур орунуна, «жерибизни к’айтарыг’ыз» дегенни айтып, майданлаг’а чыг’ып, к’олларындан келмеген зат бла не к’ореширге к’алг’андыла была. К’ара халк’г’а ак’ыл к’ачан кирлик болур?

Т’юз ол с’езлени айтыр-айтмаз, к’енчегини экинчи бухчаг’ына абынып жыг’ылды. Андан эсе к’енчегин киймей к’ойса, кесини саулуг’уна, аны сак’лаг’ан к’артлаг’а да ол иги эди. Алаг’а жук’ бла болушаллыг’ы жок’, малларын к’ютген жерлеринден к’урлай к’алг’анлы эки жыл болады. Аланы К’асполатлары к’олг’а этип, кеслерини гаммешлерин бла жылк’ыларын тутадыла, сауутланган к’алауурлары да – к’еп. Энди чыпчык’ учуп да ётмез аланы жерлерине. Бу харип халк’ны малы уа чайыр жолну жанында к’утедиле. Сора айраныбыз татыулу нек т’ююдю дейбиз да турабыз...

Салхырат онг к’олуну жингиригин да ийлей, ишине алай жетди. Ойнаг’анмы этесе, 130 килограмм ауурлук’ аяк’ларына бек жюк эди. К’артла эшигин сак’лап тург’анлай, саламкелям да бермей, кабинетине кирип кетди.

– Галя, былай кирчи! – муну ачы кыгычыргыгындан бу жаш тиширыгучукъ угъай, аны сакълагъанла да элгендиле.

– Бир кофе этип келтирчи, терк бол, маржа, кёрмеймисе быланы, бир жан дарман алыргъа тизилгенлей, эшиклериме ёшюн уруп кюрешгенлерин, – деди, муну бу этгени неди деген сагъышны этип, абызырап сюелген кыызгъа.

Салхырат кофе ичип, бир эки жерге сёлешгинчи, тюшде солугъан кезиу да жетди. Аны кабинетине кирирге кезиулерин сакълап тургъанлагъа да эс бурмай, башыны ауруун селейтир «дарман», эсе да суусап ичер жер таба кетди. Нечик кыйын болучууду кьонакъ алгъанны экинчи кюню. Аны кьалгъанла да Салхыратча ангыласала эдиле. Билмейдиле да кырал ишни кыйынлыгъын. Бу халкъ ючюн жанын-чархын да бу чекге жетдирип кюрешсенг да, ыразы эталмайса, айхай.

Ишге ингир табагъа къайтхан кьуллукъчуну сакълаялгъанла ючеулен эдиле. Аны насыбына ала барысы да бир жумушну тамамларгъа келген эдиле.

– Не жумушугъуз барды? Бизни кьолубуздан келлик зат эсе, болушайыкъ, – Салхыратны былай селешгенин биринчи эшитген аны мёлек сунуп, къанатлары къалайдан ёсгенине къарап башлар.

Алай бу ючеулен, аны къаллай былхымсыз, сылыкъ сёзлю болгъанындан хапарлары бар эди да, былай дедиле:

– Кесигиз билгенден, шёндю коммунальный жумушла ючюн ахча тёлеген тынч болмагъанын кёресиз, жашаргъа бир тюрлю онгу болмагъан мекамда баш кечиндиребиз. Аякъ жолубуз жокъду, аны ючюн а ахча алып турадыла. Кеси керегибизге терекле тюбюне чабып турмай, тап жерге жюрюрча арбазда бир аякъ жол ишлетсегиз эди. Уллу объектлени кьурулушун бардырыргъа ахча жетишмегенин да ангылайбыз. Ол биз тилеген зат аллай уллу зат да туююдю...

– Хо, сизге аякъ жол къазгъандан сора, ишибизми барды, – деп, ауругъан башын да кынгырыракъ салып, Салхырат олтургъан жеринден ачыууланып, бетин кёгерип кьопду.

– Охо, алай эсе, аякъ жолну кесибиз ишлетсек, аны тазалатыргъа сени излей келирбиз, – деп, ючюсю да Салхыратны кабинетинден чыгып кетдиле.

«ЖАШЫМЫ ТОЮНА СОЮЛЛУКЪ»

– Кюнюнг кьуругъан, юйюнг сууугъан, къан жаугъан огъесе уа сал болгъун, мыллыгынгы аман бёрюле ашарыкъ, тёшден кетип, харам боллукъ, тапхан а бир этги эдим, баугъа беклеп, жарты кюн тюерме жашымы тоюна союллукъну...

– Кимни къаргъайса, Майрусхан, тангны да бир атма къой, маржа, – ийнеклерин сюрюуге къыстап келген Налжанны ол сёзлери бу къаргъышха уста тиширыуну бир кесекге сакъайтды.

– Кена, бир-бирлеге аман танг атсын! Ийнеклени кютерге окъуна бир тынгылы адам табылмай къалгъанды. Айтханларына тынгылап турсанг, бири къалмай – бай-бий тукъумладан. Тейри, къулладанбыз деп бири да айтмаз. Сора ыйлыкъмай, элни малына сюрюучю болуп чыгъамыдыла. Орамда олтуруп ичип, не хылымыланы жаншасала, бирда айырылмайдыла кълугъа, ёзденнге, бийге. Огъесе, аллайла аракъыдан кёбюп, сойланып тургъанлай, юслерине мен барып къалайым! Билемисе, э къыз, ол участковый милиция кибикчик менден не соргъанды: «Сизни тийреде самопал аракъыны ким сатады?» – дегенни айтып, сюелсе боламыды. «Эки кёзюнгю чыккыгъанды, хар юйде тюкен болгъанны кёралмаймыса?» – дегеним бла, «Къырал ишни юсюнде тургъаннга аман айтханса, тазир салама», – алай айтып тохтайды, атамы жанына барлыкъ. Тапхан эдим, тазир бла мени кърккъутурукъ суубурунну. Аллах хакъына, ол улутхаладан къамамагъан бетин бери сыдырып алып, кълону тутдуруп эдим! Аны къабайым ансы, тюнене базарда бишлакъла сатып этген ахчачыгъымы аны тазирине асырайма. Бир юйню ач киштиклерича, студент туудукъла келселе, жол хакъны ол чыгъарып берлик болур?

– Майрусхан, эшитемисе, неден сатдынг бишлакъчыкъларынгы? Мен да тамбла базаргъа барлыкъ эдим.

Налжанны ол сорууун сакълагъанча, Майрусхан, жууапны узакъгъа созмай, былай деди:

– Базаргъа киргинчи окъуна, бизни бишлакъларыбыз бла жан кечиндирген къатынла бир бирлери бла тюйюше, автобусдан да тюшерге къоймай, алып кетдиле. Багъа саталмадым, 25 сомдан алгъандыла. Хайырын ала аладыла, биз мында ийнеклени ызларындан болуп айланганлыкъгъа. Бизни къл кълыйыныбыз бла ненча юйюр баш кечиндире болур? Ол къатын къадар, къатып чыгъарыкъла, танг атхынчы ийнеклени, ызы бла бузоуланы къыстай, тангларын атдыра, аланы юйлеринде аман тангла ата туруп эселе, ала ючюн мал ашны къайгъысын этип айлансала, кёрюр эдинг кълаллай багъаны айтырыкъларын. Жангыз билегим ёлмеси, базарны багълалары бир кюнню ичинде бек ёрге кётюрюлор эдиле. Жерлеринден кётюрюлмез ауруу тийсин алагъа сора уа.

– Къара муну айтханына, къаргъама базарчы тиширыулары, аланы хайырларындан баш кечиндире барабыз да. Къайда бизничалагъа базарлада сюелир кюнле? – деди Налжан, экисин

ден к'валг'анла кертиси бла базарчыла болуп к'валг'ан сунуп, тегерегине к'варай.

– Эки туудук'чуг'ум да аскерден к'волума алай сау к'вайт-сынла, тюз айтаса, Налжан, аланы к'урманлык'ларына союлдук' малны, ол келинледен бошайым, тюз менича семиртгенлей турурла. Сора к'айда бизничалаг'а базарлада сюелир заман. Юйюю, малымы жарты кюннге ок'уна к'ююп кеталык' туююлме, кекден ахчала жауг'ан базар ючюн да уг'ай. Мында бирле бардыла да: «Майрусхан, сен шендюго заманга башынгы келишдиралмай тураса», – дерле да. Башлары алларына тюшерикле, ол базарланы менден кеслери иги билген сунуп к'ойг'андыла. Алача башы алыннган сютден бишлак' этип, аны сатхан кюн елген этейим. Адамланы алдап, мен да байык'ланайым, ол дунямы саг'ышын этеме ансы.

Бу сезледен сора Майрусхан к'волундаг'ы таяг'ы бла жолда ташланы бир жанына тюртдю. Юйге к'айтып келе, бу экисине эрттен сайын малларын сюрюуге чыг'арыучу тиширыула к'ошулдула. Андан сора уа к'оюлуп к'айтхан бу элли тиширыуну, к'атын к'ойг'ан эр кишини, борчха к'валг'анланы, уручулук' бла тутулг'анланы, жараусуз устазланы, элге к'айг'ырмаг'ан оноучуланы юслеринден хар бири кесини оюмун айтып башлайдыла. Уллу «тегерек стол» к'урасала да, былача, хар эрттен сайын башха юйюрлени жарсыуларын «тамамлап» чыг'арг'а к'айда.

Майрусхан ийнекни сауг'аны сайын к'волларын сюртюочю, асыры кирден жылтыраг'ан чепгенини к'ыйыры бла мангылайында терлегенин сыйпайды. Сора, башхаланы сезлерин эте тург'ан тилчи жыйыннга кез жетдирип:

– Буслимат, Инжилхан, Геттяны келини, санга да айтама, эрлеригиз тынч, тезюмлю адамладыла да, аны ючюн жашап турасыз! Ол биздеги кишиге ушаш бирер эр тюшсе, барыг'ыз да бир кюн к'оюлур эдигиз. Ансыз да бек сейир этип турама, эр кибиклеригизни сизге тезюп тург'анларына.

– Да эр кибикле нек боладыла, Майрусхан, алай айтханыбызг'а келюнг кюлмесин ансы, эрлерибиз да тюз ийнеклерибизге ушашдыла, сол жанына жангылмай, юлерибизге хар ингир сайын к'айтыучудула, – дедиле тиширыула, ушак' негерлерини сезлерине ыразы болмаг'анларын бирча билдире.

– Ийнекден сют да алырса, эрлеригизден сизни юйюгюзге не хайыр. Ала билген хар ингирден ичип к'айтыу. Асыры ичгенлеринден жук' ангылаялмай турадыла. Жайыг'ып, сизни сифатыг'ызны бир эслеялсала, экинчи кюн сизни да к'оюп к'вачар эдиле.

– Кет, тели ауруу кирсин, Майрусхан, кеслери жашап турсунла ансы, иш хак'ны долларла бла келтирмейсиз деп, бы-

лагъа ким дау этеди, – Буслимат, айтхан сёзлеринден уялгъанча, баштёбен къарап тохтады.

– Ой, жанынга къор болайым, былайда уа сени жанлыма, Буслимат. Сабийле аталарына термиле жашамасынла ансы, ол тышында ичип келгенин юйде сала турурма. – Майрусхан, эрин аракъы буштодан кекиртип тургъанча, алай айтып къойду.

Тиширыула хапар айта Чеченнге да жетдиле, къырал башчыны да сёкдюле, пенсияларын жангыдан санап, бир ненча кере чыкъдыла, ахырында Инжилханны келини этген къалында кюпеслени, дарийлени, хырсыз къатапаланы, апон жаулукъланы энтта да жангыдан юлешдиле.

Эрттенликде башын багъып, тюненеча, иги да жылынып келген Къайырбек сантла айтып, тиширыуланы «юркютмесе», аланы хапарлары тюшге дери барыр эди. Алайды да, ичгичиле шёндюча аслам керек туююдюле. Болсада тиширыуланы орамдан юйлерине жыяргъа бир ненчасы къалса уа, хатасы жокъ эди.

САНАРГЪА ЖУГЪУНГ БОЛСА

Бир, эки, юч... онбир, онеки... Бири артыкъ бола ушайды да огъесе мен базаргъа кетип тургъан заманда Байчаро къызы дагъыда бир сабийми тапханды. Хар ингир сайын этиучю жумшун тамамлаялмай, Сахай бек ачыуланды, сора былай деди:

– Э, къатын, ол аш отоуда бегитилип къалмагъан эсенг, бери чыкъ да, сабийлеринги санап, жыйчы юйге. Мен санагъанма да, бири артыкъ болуп чыгъады.

– Сабийлени атасы, тюз санагъанса, бири эгечими жашчыгъыды, солуу кезиуюнде бизде турсун деп жибергенди...

– Эки сабий тапханды да, аланы юйюнде туталмаймыды? Кена уа, аллайланы аналыкъларына налат. Бютюнда хар ингир сайын сабийлерин бизнича санап жыйса уа, не кюн келир эди анга, – деп, Сахай юйюрге гитчелени чурукъларын жамауагъа киришди.

Элде быллай бир сабий болгъанла боладыла. Ол Заюководагъы юйюрге эришип бир башладыла, аланы озар умутлары окъуна болгъанды. Къыралны чачылгъаны чырмау болуп къалды да, ансы эки къатлы юй, бир гитчерек автобус къоллу болама деп, бек ышанып эди. Сахайгъа жетсе, ёмюрлени саркъып тургъан черекни сууу да таркъайыр. Энди къоншуларыны къыйматын тутхан бир юй кибикчик ишлеп да бергендиле. Аллай гытычыкъны сюерге Сахайны кеси къолундан да келлик эди. Къырал оноучула берген сёзлерине кертичи болсунла деп

сакълай эди ансы. Аны да былай тышын да сюртюп, тамам бит-дирип берселе уа, жарлылыкъ къысар эди бу къыралны. Къырал ишлеген юйге Сахай ыразы болмай, аны жанында тынгылы юй сюегенди. Алай автобус неда женгил автомашина «юзмей» къоярыкъ туююдю. Аллай бир улоуну ай сайын ичине аманал да салып атдырадыла. Ол жумушха ахча тапхан къырал Сахайны да юлюшсюз къоймаз. Автомашина алыр ючюн, сабийле азлыкъ эте эселе, энтта да ючюсюн къошар онг барды.

Сахай бу сагъышланы да эте, жамау ишин а андан ары бардырады, ауузлана тургъан сабийлеге да кёз жетдиреди. Арлакъ-да эшиуюн эте тургъан юй бийчесине былай деди:

– Кёремисе ёчюллюкню, ол шахардан келгенли сабийлери-бизни къылыкълары биле тюрленгендиле, сант сёлешедиле, хыли эте башлагъандыла. Эгизледен бири, аты да къалайды муну?

– Муратхамы айтаса? – деди юй бийчеси, эшиуюнден бёлюнмей.

– Сен ол муратына жетмезликни не айтханын эшитсенг эди. Билемисе, не айтханды?

– Да, сабий аз тюрлюле жаншай айланмайды...

– Пахан, сени чубиханг къайдады деп, юсюме сюелсе болмаймыды. Ол «пахан» дегени менме, «чубихасы» уа кимди билемисе?

– Эгечими жашчыгъы орусчагъа юйретип кюрешеди, аны не хатасы барды...

– Ой, юйюнг къурумалыкъ, «чубихасы», «пахана биксасы» да сени атларынгыдыла. Орус, кыгтай, аны къой чюйют тилде аналарына алай киши айтмайды. Сен алай айтханларына ыразы эсенг, «пахан», «биксаны ухажёру» дегенлерин жаратмайма. Была манга былай атасала, келин, киеу къошулсала, «къартчыкъ», «асыралгъан бугъа», «производитель» деселе, ариу кёрюнюрюк туююдю. Ол кюнлеге къалсам а, эгечингден туугъаннга анасы бергенин текдююрме, – Сахай, ол ишни къалай тамамларыгъын къолларын да силкиндирип, къонакъ сабий таба да терс къарай, алай кёргюзтдю.

– «Маханяны эгешчиги», бу сабий къадаргъа банкда хар бирине къырал берген ахчаны салып, «китапчыкъла» ачхан эсегиз, аз бай болмазсыз бир он-онбир жылдан. Къалай да болсун, ахчаны долларла бла алыгъыз деп юйретгенди. Алай а бек акъыллы жашчыкъды. Айып эт, бизни сабийлени ол доллар ахчадан жукъ ангылаулары бар эсе.

Эгечден туугъан, салынган ушхуурдан иги тоймай:

– Эштемисе, Азаматы паханы, къойларынг кёпдюле, пацанларынг бир жёрме ашатханлыкъгъа, жарлылыкъмы къысарыкъды? – деди.

– Иги жаш, сени атанг алай эте эсе, бек игиди. Ол семиз иригими сойсам окъуна, биришер жёрме жетерик туююлдо. Алай эсе, ала сенича жёрмеден кекираллыкъ туююлдоле, – энди уа асыры озады бу итни баласы дегенча, Сахай юй бийчесине ачылу къарады. – Энди ангыладым сахарчыланы сабийлери аз нек болгъанларын. Мунуча бир хапарны онбир сабий барысы бирге айны ичинде да айта болмазла. Быллайны бирине окъуна уллу тѳзюм керекди.

– Быллай бир жмот болма жашларынга, «видик» ал, ансы боевик не болгъанын билмейдиле, – къонакъ жашны бу сѳзлери уа жана тургъан отха чыракъ суу къуйгъанча кѳрюндюле.

Шахарчы «акъылман» сабийлени бузуп къояды депми къоркъду неда башха сылтауму чыкъды, ол белгисизди. Къалай да болсун, Сахай жашны биринчи автобуса миндирип, сахаргъа ашырды. Энди ох этдиле, видеогъа къараргъа термилген, жёрме кюсеген да жокъду. Сахайны сабийлери айраннга жылы гыржын бла бушто этип сюртедиле. Аны ала жёрме татыуун чыгъарып ашайдыла. «Пахан» бла аны «чубихасы» да шошайгъандыла. Даулашхан-туююшген да жокъ.

– Бир, эки, юч... онбир, онеки...

– Э, къатын, биягъы бири артыкъды...

– Сабийлени атасы, келир жыл санасанг, экиге да артыкъ болурла. Бу малла бла айлана, юйде болумдан хапарынг жокъду, – «Чубиха» алыкъа жукъ ангылаялмай тургъан «паханнга» кѳз къысды.

– Да, юйюнге ант жетмезлик, машина къоллу бола турама десенг а! – деди Сахай, ышара, сары тишлерин ача.

НАМЫС ИЗЛЕЙ, ТИШСИЗ КЪАЛГЪАНЛАЙ

Осман нартланы заманындан къалгъаннга ушайды. Таурухланы, халкъда жюрюген хапарланы айтып башласа, ѳмюрден бери жашап тургъан сунарс. Юйюне ант жетмезлик, бизни аппабызны къарт атасы бла боза ичип, базукъ сындырып айланган кибикиди. Ма алагъа тюнене тюбеп келгенча хапарлап къояр. Намысха талашханын а айтмай къой. Жуюукъ жетген адамны келини болуп, неках этилген кюнден сора жаулугъун къысмай, аны къатында уа бирда кѳрюнмесин. Ол кюнден сора эшиги жабыллыгъын билсин да къойсун. Ма аллайды бизни Осман, намысха бек сакъды. Шахаргъа аны бла келсенг, асыры тырмандан башынгы суугъа атарыкъ этип къояды. Жолда бара тургъан танымагъан адамлагъа этеди тырманын а. Аны ол къылыгъы ючюн бир жол сахардан къауум адам бла туююшюрге

азчыкъ къалып, алай къайтдыкъ. Орусча тынгылы билмегени да къутхарады ансы, башымы тышына къаратмазлыкъ этерик эди.

«Элибизге газ келеди, аны юйюгюзге тартдырыргъа кереклени барып базардан алыгъыз», – дейди комиссар эсе да, къалайды быланы шендюгю атлары? Ыхы, эсиме тюшдю, администрацияны галавасы.

Жарсыйма да, Османны да биргеме алама, бирда не керегин орусча айтып, ангылатып аламы биллик сунасыз. Аллах алай къурасын аны, менсиз алыкъа бир иши да тамамланган болмаз. Ол кесини, юй бийчесини, ол тели жашыны да пенсияларын алып келгенди. Ауур жюгю жокъду да, къайнайды. Мени башыма аман кюн келип турады, беш машок картоф, эки уа алма ящик сатаргъа керекме. Алай бла баш кечиндиребиз. Узун сёзню къысхасы, сатдыкъ элтгенлерибизни. Жукъ айтыргъа да къоймай, эки эмеген къатын, къолубуздан къакъгъан этгенча, алып къойдула. Мен ала бла даулаша тургъанда, Осман сёз къошмады. Да орусча сёз билмесе, неси бла къошулдукъ эди. Тынгылайды, тамагъы къургъакъсып, акъ суу излеген таулу кибик, былай бир жанында сюелип.

Базар тийресинден кетгенлей, тили ачылып къалса боламыды. Бармагъы бла да бир залим тиширыуну кёргюзтюр:

– Къарачы анга, ой сыфатынглай кёрюннжун Аллахны аллында, кёремесе, ол эринлени къызартханын. Тюз къан жалап келген итни гемхоту кибикди, таланнган! – деди да, жийиргеннген этгенча, бир жанына бурулду.

Ол залим тиширыудан, тютюн къабындырама деп, артхаракъ къалып келген «шкаф» аны эри болгъанын билсе, Осман да ауузун къысарыкъ болур эди.

– Къарт юй бийчеме тапсыз затла жаншап, былай жийиргенчли да къарагъан болур, – дейди манга, Османны кёргюзтюр, тиширыуну эри.

– Хоу бирда, не чырайлы тиширыу болгъанын айта тура эди, – дейме да, ачыуланып башлагъан кишини тынчайтыргъа кюрешеме.

– Оллахий, дейме, юй бийченг, бешайлыкъ къарыны болгъан ийнегиме ушаш, бек семизди, штукатуркасы бла эринлеринде къызыл бояуу бузады аны чырайлыгъын. Аллай сыфаты ючюн анга нек урушмайса? – Османны бу сёзлеринден сора экисини ортасына киреме деп, ма бу тишими алайда тюшюртгенме.

Къалай болса да, андан да къутулуп, жумушубузну да тындырып, энди больницада да ауруп жатхан жууукълагъа къайта кетейик деп, ары барабыз. Атлауучла бла чыгъып бара, экибизге да жууукъ жетген бир тиширыугъа тюбеп къалама. Осман а

бир чегемли танышына тюбеп, аны бла селеше къалады. Энди ол тиширыуну башында жаулугъу болмагъанын мен да кӛргенме. Алай менден уялмай-буюкъмай, хапар айтып башлады. Османны атлаучла бла энишге да ийилип, ёрлеп келгенинми кӛреди, башындан да тутуп, ушакъ нӛгерим бугъар жер излегенча, бек дыгалас этди.

– Неях этилгенине кесим да шагъатма, не жалан баш болуп айланаса? – деди Осман, алыкъа саламлашхан да этгинчи.

Тейри, экибизни да жууугъубуз алайда бир тешик болса, ары кирип кетерик эди. Османдан бек уялгъанлыкъгъа, башын халат этеги бламы жабарыкъ эди. Кӛп кечгинлик тилегенден сора, Осман да тырманын кӛйду. Больницада ишибизни да тындырып, дуагъа тюберик жерлеге тебиредик.

Жолда бара тургъанлай, ол тыш къыраллы машинадан Османни жууугъу алайда, тормозланы да аямай, улоундан кюле чыкъды. Артда ангыладым аны кӛп болмай юйдегили болгъанын.

– Охо, жангы къалпагъынг да огъурлу болсун! – деп, Осман жашны чыгыр башына узалды, ызы бла машинада олтургъан тиширыугъа кӛз жетдирди. Аны жашны юй бийчеси сунуп, бумуду алгъанынг дегенча, жууугъуна соруулу къарады.

– Келин, тукъум къартха тюбеп къалырма деген акъыл эсинге келмегенди, ансы косынкачыгъынгы сумкагъа салып чыгъар эдинг, шо башынга къысмасанг да, – деди Осман, «келинни» ышара тургъанына бютюн ачыуу келе.

– Тохта!..

– Мен да сизденме, келинигиз а юйлеринде болур, – дегенинде уа, Османни аузуу ачылып къалды.

– Осман, жарсыусуз къал, биздеги «быстырбаш» жаулукъ къысады, – дегенинден сора жаш, кӛншума жангыдан жан киргенча болду.

Тюшген тишим да аурута, Османни тырманлары жюрегиме шиш болуп кире, ол кюн шахардан сау-саламат къайтханыма тауукъ къурманлыкъ этдим. Энди Осман бла шахаргъа барыууму кӛйгъанма. Алай этмей да, къалай болайым, онсегиз тишим, аллай да бир тауугъум къалгъанды. Осман бла жолоучу болсам, аладан къурулай къаллыгъымы билеме.

АСКЕРЧИ ТЕНГИНИ КЪОНАКЪГЪА КЕЛИУЮ

Ишде жукъгъа жарамгъанлыкъгъа, Бараз къурулушчу тенглери бла этген шабашкаларына тюшюрген ахчаларына ичерик, ашарыкъ алып, исси кюн черек жагъасында жарагъандан

олтуруп, юйюне жарыкчыкъ болуп къайтды. Энди ишге баргъан-къайтхан да тынч жумуш туююлдо. Бютюнда телевизорда «Жангылыкълагъа» тынгылылагъандан сора, босагъадан атларыгъынг да келмез. «Бир ыйыкыгъа анда машинаны, мында межамны чачдырдыла. Ёлгенле бла айырылгъанланы саны туугъанладан иги да кёпдо. Жалгъан долларлары бла тутхандыла. Иесиз артмакъны кёрсегиз, милициягъа сёлешигиз». – Быллай «жангылыкъладан» сора ким да къоркъур жанына. Бараз а суймегенми сунасыз жашаргъа?

Ма аллай кюнлени биринде Бараз ахыр, «Жангылыкълагъа» тынгылагъандан сора, кеси ауанасындан къоркъа, ишге бара, андан къайта айланганда, юйюне къонакъ келир деп, эсинде да жокъ эди. Черек жагъадан жылынып къайтхан кюн тюбеп къалды арбазында аны сакълап тургъан оруслу бёкем жашха. Къарамы, кесин жюрютгени, кийиннгени, сёлешгени окъуна ол шёндюгю ракетчиклеге, эсе да рæкетлеге бир бек ушады да, юйюне ант жетмезлик.

– Боря, къайдаса, бюгюнлю сени излеген бла сакълагъандан эрикдик, – деп, бу мазаллы къучагъын да жайып, юсюне тебирегенинде, Бараз бек абызырады.

Алай, къоркыгъанын билдирмез ючюн, къучакълашды, мазаллыгъа кесинден тансыкылыгъын алмагъа къойду. Ангыламады бу танымагъан орусуну мынга этгени не болгъанын.

Мазаллы таулуну жашауун сора, ненча мал, юй къанатлы тутханына дери да жетди.

«Тейри, бу жууугъум аман теренден тинтеди да, тюз халли кёрюнмейди. Ышанырча туююлдо, былай санай кетип, эшигибизни жабып къоймасын бу мегежин сыфатлы» – сагъыш алай этгенликге, къонакъбай ышарыргъа окъуна кюрешеди.

– Абызырап тургъанынгы кёрюп турама, – дегенни айтып, ич хуржунундан бир ахча чулгъамны чыгъарды. – Ма ичергеашаргъа бир жукъ алып кел, тюбешгенибиз ючюн бир алгъыш этейим да, ахыр рейсге ашыгъыргъа керекди.

Бараз ахчаны алмаздан, мазаллы да къоймаздан бир кесек даулашдыла. Ойнагъанмы этесе, керти, ётюрюк долларла болгъанларын билмей алсанг, башынгы отха сукъдунг да къойдунг. Айхай, былай таныш, ышангылы адам болса да бир иш, ким эсе да бюгюн кёргенинге уа къалай ийнанып къалгъын. Къалай да болсун, бу ишни да ресторанда тындырыргъа тюшдо. Бир кесек тартхандан сора, мазаллы бир нёгерине тюбей барыргъа керегин айтды. Къонакъны айтханын тамамламай а къалай болсун. Бу шуёх, бир ауур сумканы да Баразгъа къоюп, нёгери жашагъан юйге кирип кетди. Иесиз къалгъан сумкала къалай атылычуларын «Жангылыкълада» айтып азмы эштгенди бу

армау болуп тургъан таулу. Аны ючюн эди сумкадан бир он атлам бир жанына кетип сакълагъаны. Ким биледи, атылып къалса, бугъарча жер да барды. Бирда билмезсе, бу жаныуар сыфатлыны эсинде не болгъанын.

Къалай да болсун, мазаллы автобусха минип, ол да жеринден тебирегенден сора, Бараз эс тапды.

Юйюне къайтып келе, гап деп, элни администрациясыны башчысына тюбеп къалды. Ол да, ышара, къонагъын къалай бла ашыргъанын сорду.

– Сен а къайдан билесе манга ким келгенин? – деп, Бараз Галавагъа соруулу къарады.

– Сени къайда жашагъанынгы сурай, конторгъа келгенди, бирге аскерде къуллукъ этгенигизни да айтхан эди, – деди комиссар, эсе да элни галавасы.

Андан сора Бараз да, ток ургъан адамча, сир къатханлай къалды. Уялды эки жылны бирге къуллукъ этген жашха акъ суу ичирмей ашыргъанына. Ол бек ачыу этди.

Алайды да, бир-бирлеге эришип, «Жангылыкълагъа» къарайбыз деп, алыннган адамлагъа ушаш бола барабыз. Телевизор бизге салгъан къыйынлыкъны айтмай къой.

СЮЙДЮМХАНЛАЙ ТЮП БОЛГЪУН!

Бу конторгъа зарфха уруучу машинкада ишлерге, бир хунери болмай, школну бошагъанлай келген эди. Азмы кюрешген эди Шемишият, быллайны юйретгенден хайыр чыкъмазлыгъын таматасына ачыкъ айтып. Айт да тур, ыйых кюнню бу къамамагъан Суйдюм бла ётдюрген таматагъа. Ишде жукъгъа жарамагъан тиширыу бу конторда кёпге къалды. Солуу кюнде жетгенни дачасында суйдюм этдире да, иштегилени уа кюйдюм этдире, кечине барды.

Кюндюз тамата, кече уа тос кишиси болгъанны хайырындан Суйдюм институтха эки телефон звонокну бла бир хант столну хайырындан кирди. Сессияны кезиуонде кезиулю тос кишиси тилеп, зачёт, экзамен салдырыучу болду. Суйдюмню бир ауукъ заманнга суйгенле ол институтда окъугъан сегиз жылны ичинде асыры кёп болгъандан биргесине ишлегенле «Къолдан-къолгъа ётген кубок» атагъан эдиле.

Биргесине окъугъан тосларындан бири – Мухаб – бу секиртмеге диплом алдыртыр ючюн, не хыйлалыкъла этмеди. Къызны саякълыгъын билген устазладан бири мынга чыртда зачёт салмазлыгъын ачыкъдан айтды. Мухаб а бир жукъ къурамай къоярмы эди. Устаз да сейирди, атеизмден зачёт салмайма

деп. Жюрегинде Аллахы болмагъанны излеп айлансанг да таба-рыкъ туююлсе, Суюдюмню жетген жангыз Ибилис кеси келип къалмаса. Мухаб юйретгенча, бууунларын, ёшюнюн чимдип, тырнап, ызла салды. Сора Аллах жокъдан юйретген кафедрада кеси къалгъан заманны марап туруп кирди. Зачёт салырыгъын тилей кетип, салмазлыгъын билгенден сора, устазны боюнуна тагъылып къалды. Эшик артында эки тенги бла сакълап тургъан Мухаб, Суюдюм, кычырыкъ этип, белги бергенлей, кирип бардыла. Жашланы бирини къолунда – фотоаппарат. Ол кюнден бери Суюдюм да сурат алыргъа бек сюеди.

– Юсюне эркек чибин къонмагъан кыызгъа артыкълыкъ этгенинг а неди? – деп, Мухаб къаны къартыкыгъа сыйынмагъанын Уллу театрны актёрундан эсе, тап кёргюзтдю. – Къарындашы да былайда сюелип тургъанлай, быллай артыкълыкыгъа тёзюм жокъ. Хаким, бар, сен милициягъа сёлеш. Асадуллах, иги къарындашча, ректоратха къууул, кимни таба эсенг да, бери келсинле, зачётланы бир-бир устазла къалай алгъанларын кёрсюнле...

– Тохтагъыз, башымы отха сукъмагъыз! Аллах кёреди, мен бу тиширыугъа бармагъым бла да тиймегенме...

– Сора биз ючюбюз да сокъурла болупму сюелебиз былайда? – деп, Мухаб жумдуругъу бла столну урду.

– Сиз айтханны этейим, зачётун салайым. Мени юйюрюмю чачып, не табарыкъсыз? – деди устаз, Суюдюмню зачёткасында чапыракъланы аудура.

– Аман тюш кёрмегенсе, быллай артыкълыкъдан бир зачёт салып къутуллукъ эдинг, – Мухаб битеу тёзюмю тауусулгъанын айтмай билдирди. – Энди Суюдюм окъууну бошагъынчы, зачётларыны, экзаменлерини да къайгысынын кесинг кёрлюксе! Ангыладынгмы?

– Хо, сиз айтханлай болсун! Алай фотоаппаратыгъызда плёнканы мен кёре чыгъарыгъыз, – деп жалынды кандидат диссертациясын кёп болмай къоруулагъан эр киши.

– Суюдюм, эрге чыкъмагъанлыкыгъа, эр кишилени хайырларын, аланы юй бийчелеринден эсе, кёп кере кёргенди. Анга окъугъан, жукъ билмей ишлеген да бек тынч эди. Аны кылыгъын билгенле атына Суюдюмхам деп кёйдула. Кезиулю «эринден» хайыр тюшмей башласа, Суюдюмхам андан айырылып, арадан кюн оздурмай башхасын таба эди. Аны ол жумушуна чырмаулукъ этген тиширыу болса, ишинден терк чачырай эди. Ичи кирден толугъа, тыш къабугъу да жылтырауукъду десек, ётюрюк айтырыкъбыз. Ангыларча туююл эди бу эр кишиле муну не затына алданганларын.

Башы – орталыкъ чоюннга саулай сыйынмагъан хыяр кибик, бети да – жарты кюйген таба гыржынча, юслерине тушь

сюртюлген хымилли кирпичлери, чыккырда бишлакълары алыннгандан сора, тегюлмей кълалгъан хупшеги тузлукъча – аман ийис этген ауузу, андан чыккыгъан кир сёзле, тюплери кирден толу – ёсдюрюлген, боялгъан тырнакълары. Хомпук биширилген жумуртханы да, жийиргенмей, бир киши да ашарыкъ тюйюлдю аны кълолундан.

Мунучала кишилени башларын хайран этген бла чекленип кълалмайдыла, кёплеге аманлыкъ этерге кюрешедиле. Кеслери да: «Битеу дунияны кълахмелери бирлешигиз!» деген чакъыругъа сыйыннганга ушайдыла. Сюйдюмхан эм анычаланы бир бирлерине кълалай сакъ болгъанларына къларай кетип, Архар былай деп кълйду: «Бир бирибизни кълахмелеча жюрюте билсек, нечик иги миллет боллукъ эдик»!

Тюз айтханды, миллетни тутуругъу, таулу тиширыуну юлгюсю да Сюйдюмханчала болгъан сунарса. Шо андан эсе тюр болуп кълалгъан кёпге да игиди! Юйю кълуругъан а, кълырал иш хакъ тегеген жерде бу кълылыкъсызладан ючюсю-тёртюсю чыккымай кълалмайды. Кълуру Сюйдюмханнга тёзюп да кълалыр эдик. Алай арт элли жылда мунучала асыры кёп жайылгъандыла. Ёсюп келген тёлюню бузгъандан сора ишлери жокъду бу къламамагъанланы. Быллайланы кёре кетип, 108 жылы толгъан Бахтияр, элде тюрбегенинде, халкъны да тынгылатып, менден былай сорду:

– Сюйдюмхан, аны кимилдиле таба айланнган тенглери да сени кълолунгда ишлейдиле деп эшитгенме, ол алаймыды?

– Ай, сау кълалыгъыз, нечик билип турасыз, бизден огъларыда олтургъан кълуллукъчулагъа улутха бергенлери бла турадыла, ансы эртте ишден кълыстарыкъ эдим, – дедим, акълсакълалны, алай айтып, кёлюн алыргъа кюреше.

– Былай этесиз да, интеллигенция деген сёз манга кълахме, саякъ дегенча эшитиледи. Былай барса, Темрюкню кълызы Марияны эсгертмеси болгъан жерде сатылгъанла, миллетни аллында баргъан интеллигенциясы болуп кълалыргъа ушашчады. Кена уа, сизни жашауугъузгъа, ишигизге да кълелейим, – Бахтияр андан сора сёз кълошмады, таягълына таянып, тынгылагъанлай турду.

Кеси жашагъан ёмюрде кълахмеле шёндюча кёп болгъан заманны билмегенин акълсакълал эки-юч кюн ётгенден сора айтхан эди. Андан сора кёп да жашамады. «Жаннет да керек тюрюлдю, андагълы хур кълызла Сюйдюмханча эселе», – деп, жан алгъан хапары битеу элге белгили болду.

Общежитияда бир отоуда жашагъан Салим ингир сайын кълыз бла тюрберге кет да кълал. Жыл чакълы тёздюк, келинлик бла бизни да танышдырыргъа керегин айтдыкъ. Тамбла, бирси

кюн дей, узакъгъа созаргъа къалды. Алай кюнлени биринде экисин да шахарны къыйыр орамларыны биринде кёрюп къойдум. Бу ингир сайын махтап тургъан а эл кёпюрю Сюйдюмхан болуп чыкъды.

– Огъесе уа, сайлауунга налат, табы бла юй къурай тураса, жашладан бирибиз да тоюгъузгъа барлыкъ туююлбюз! – дегенни айтдыкъ, муну жангылыч иш эте тургъанына жарсыгъан төрт-беш жаш.

– Шуёхларым, не телиге санадыгъыз мен харипни, бир ауукъ заманнга кечине тургъанлыгъымды, ансы анычаланы анама къалай келин этейим? – деди прокурор тенгибиз Къа-наMAT.

– Сюйдюмхан, къартлыгъына къарындашлары, эгечлери, аладан туугъанла бла да туююшюп, юйде кеси жангызды, кирпичик къуюучу жерлени къозгъаудады. Не излегени белгисизди. Къахмеликни жолуна чыкъгъынчы заманынмы огъесе адамлагъа этген аманлыгъы ючюн хакъынмы излейди. Не десек да, къартлыгъына бек жийиргенчли болгъанды. Ол бомж дегенлери уа муну къатында иги да чырайлы, субай, таза да адамладыла. Ёлюгю бир-эки ыйыкъдан табылып асыраллыгъы шёндюдөн окъуна белгилиди, нек дегенде бу малгъуннга жарсыгъан жангыз бир адам жокъду.

ГАДИЙЛАНЫ ИБРАГИМ

Жазыучу, журналист Гадийланы Ибрагим 1934 жылда Малкъар ауузунда Шауурдат элде туугъанды. Кёчгюнчюлюкге дери Хасанияда жашагъанды. 1953 жылда орта школну Къазахстанда бошап, ызы бла Актюбинскде пединститутха киргенди. Ата журтуна къайтханда, Къабарты-Малкъар къырал университетни орус тил бла литература бёлюмюн бошайды. 1957 жылдан башлап, журналист иш бла кюрешгенди: «Советская молодёжь» (1957–1961) эм «Коммунизмге жол» газетледе литсотрудник, кёчюрюучю да болуп ишлегенди.

1962–1963 жыллада Гадийланы Ибрагимни СССР-ни журналистлерини, 1981 жылда уа СССР-ни жазыучуларыны Союзуна аладыла. 1978 жылда анга «Отличник печати СССР» деген сыйлы ат аталады.

Ибрагим Нальчикни телестудиясында (1961–1968) баш редактор болуп ишлегенди, 1970 жылда Бийик партия школну журналистика бёлюмюн бошагъанды. Партияны область комитетинде ишлеп, 1971–1988 жыллада «Эльбрус» китап басманы баш редактору, ызы бла 1989–1995 жылгъа дери аны директору болуп тургъанды.

Гадийланы Ибрагимни 1963 жылда «Шуёхлукъ» альманахда «Сурат» деген хапары басмаланганды. 1958–1961 жыллада жазылгъан «Санга айтама» деген биринчи повести, тюрлю-тюрлю сылтаулагъа кёре, жаланда 1973 жылда энчи китап болуп чыкыгъанды. Повесть урушха, сюргюннге, урушдан сора заманга, жангы жашауну къураугъа – 20-чы ёмюрню 60–70-чи жылларында жаш тёлюню уруннганына – аталыпды. Бу чыгъармада жаш адамны къадарыны юсю бла къыралда болгъан тарых эм политика тюрлениуле, окъуулу жаш тёлюню халкъны келлик кюнюне къайгъыргъаны, суймеклик да суратланады.

«Бекболатны хапарлары» (1972) деген хапар циклде къарт Бекболат халкъны тарыхын, ата-бабадан келген сынамны, адет-тёренни билген чынтты таулу адамды. Аны сейирлик, таурухладан толу хапарларына элчиле бек суйюп тынгылайдыла. Артда Ибрагим «Эртте жашагъанны тою» деген хапарны кенгертип, къошуп, «Дыфчы киеу» деген повестин «Минги-Тау» журналда 2002 жылда басмалагъанды. Анда Бекболат жаш тёлю, тынч жашауну излеп, туугъан жеринден кетип баргъаны-

на жарсыйды: кесини тамырларын унутурукъду, ата-бабалары бла байламлылыкъны тас этерикди деп.

«Къанатлыда жел улуйду» (1988) деген повесть малкъар халкъны къадарында бушуулу кезиуге – кёчгюнчюлюкге жораланады. Кёчгюнчюлюк таулуну жашауунда эм ачы, эм кюйсюз сынамыды.

«Нарт уя» (1982) деген романында жазыучу Уллу Ата журт урушну заманын, таулу элни къадарын суратлайды. Элни уллу-су-гитчеси да кеслерини миллет, адамлыкъ даражаларын къоруулай, фашистле бла бетден бетге тубейдиле. Автор: «Заман экиге юлешингенди, – дейди, – урушха дери бла бусагъатха... Жашау заманнга бойсунганды». Нарт уя деген жерни адамларыны тинлери кючлюдю, ала жерлерини намысын бийикге саладыла, кишиликлерин тас этмейдиле. Романда Ата журтха суймеклик, ууучлаучулагъа жаулукъ толу ачыкъланады.

Ибрагимни «Туугъан ташдан кенгде» деген повестини кесеги «Минги-Тау» журналда 1984 жылда «Урланган жашлыкъ» деген аты бла, 1987 жылда уа «Эсимдеди» деген хапарла эм повестьле жыйымдыгъында басмаланады. Анда урушдан сора жылла, ётген урушну бир-бир кезиулери да суратланадыла.

1994 жылда Гадийланы Ибрагимни «Сайламалары» чыкъгъандыла. Ары романы, повестьлери эм хапарлары киргендиле.

Гадийланы Ибрагимни чыгъармалары орус, украин, къабарты тиллеге кёчюрюлгендиле. Жазыучу кеси да белгили жазыучуланы чыгъармаларын малкъар тилге кёчюргенди: Б. Брехтни, А. Чаковскийни, Ч. Айтматовну, Д. Деречни, Н. Рябойну, Х. Шекихачевни, К. Эльгаровну эм башхаланы.

Жазыучуну жашауу халкъыны жашауу, къадары, игиликге ышаныуу бла къаты байламлыды. Аны чыгъармаларында төлөлени бирлешдирген затла кёрюнедиле: жашау сынам, адамла жашауда нени багъалагъанлары. Адамла жашауда нени сынаса да – урушну, кёчгюнчюлюкню, ёксюзлюкню, суймекликни д.а.к. затланы, – ол аланы кеслерин жюрютюуде, оюм этиулеринде кесини ызын къояды. Хар затны эсинде тутууну хайырындан халкъ кесин сакълаялгъанды. Къыйын жашау таулуну къатдыргъанды, акъылманлыкъ бергенди. Гадийланы Ибрагим озгъан заманда болгъан ишлени бусагъат заман бла тенглешдиреди, халкъыны келлик кюнуне къайгъырады. Жазыучу жигитлерини ич дунияларына, жаш төлюню тюз жолда барыууна уллу эс бурады, жашауда тубеген адамларыны къадарларын, заманны, жашауу хар тюрлю жанын суратлайды.

Гадийланы Ибрагимни малкъар адабиятта уллу къыйыны барды, аны чыгъармалары энчи жерни аладыла. Аны бир къауум хапары бла сизни шагъырей этебиз.

АНАЛАНЫ Хули мат

ГАДИЙЛАНЫ Ибрагим

БЕКБОЛАТНЫ ХАПАРЛАРЫ

Заманадан жашагъанны тою

Мени эрттегили шуёхум Бекболат кесини жыл санын санаучусун, къачан эригип тохтагъанын окъуна унутханды. Терк озуп баргъан жылланы хар бири адамны бетине энчи белгисин салыргъа да, жашауну кеси оноуу бла тюрлендирирге да бек ёчдюле. Бекболат а ёмюрюнде да жашауну чексиз суйген адам болуучуду. Шёндю да алайды. Заман бла аны арасында бир бирге бой салмазгъа кюрешген къажаулукъ да андан болур.

Бекболат чачы замансыз агъаргъан арыкъсуу жаш кишиге ушайды. Ол чынтты таулуча гиртчиди, чынтты таулу учу кибик женгилди, кёзлери жютюдюле. Болсада къайтмаздан кетген жылла арт кезиуде аны бетине иги эсленирча ызлыкъла салып оза башлагъандыла. Ол оюмгъа шагъатха дагъыда бир шарт кёшулады – мени шуёхум ушакъгъа ачылгъанча кёрюнеди. Аны Сарыбийча нёгерлери бу оюмну жаратмазгъа да болурла, алай мени да Бекболат жаншакъды, керексиз сёлеширге сюеди дерге тилим айланмаз! Болунган затны юсюнден оюмун ныгъышда биргесине олтургъан къартлагъа, ишлерин этип бошап, анга тынгыларгъа келиучю жашлагъа да билдирирге, озгъан ёмюрледен шёндюгю тёлуге да насийхат болурча хапарланы айтыргъа да алгъындан чомартыракъды дегенлигимди ансы, алай а – хоу бирда!

Мен тау элибизге асыры терк келиучюме деп махтаналлыкъ туюлме. Бюгюн а бир къарындашыбыздан туугъанны къууанчына кётюрюле келген эдим да, тюз бери жетгенимлей, Бекболат шуёхуму юйюне бардым. Саламлашыргъа тамбла кирсем да, той бошалгъандан сора къайта кетсем да, ол кёлкълалды этерик туююл эди. Не десенг да, мен къоншу элден тигелеменге, Нальчикден келгенме, ол а алай къысха жол туююлдю. Келин келлик юйде да болжалгъа салыргъа жарамагъан жумуш аз болмайды. Керти, айтхан жукъ этмез эди, кёлюне уа экибиз да айырылалмазлыкъ шуёхлугъубузгъа шупха сёз келирге боллукъ эди. Ишни алайгъа жетдирирге уа арталда жарарыкъ туююлдю!

Кёпню кёрген сабыр акъыллы таулуну кёлюне ушар деген сахар жангылыкъланы барын да айтдым. Ол, сёзюмю бёлмей,

башын аз-аз кымылдата, бирде манга, кёбюсюнде уа тау ауузу бла узакъгъа, кёзкёрмезге къарай тынгылады. Сора къалай эсе да бирда этмеучюсоча ахтынды. Мен а Бекболат ол мен келген тойну юсюнден сагъыш этген сундум. Кенгден келтирирге кюрешип, арсар бола, алайда хазна келишмеген зат сордум:

– Кёп тойлада тепсеген болурса сен а, акъсакъал? – дедим, кесими бош андан сёлешгенча кёргюзторге кюреше.

Бекболат, манга соруулу къарап, ышарды, кёзлери жарыдыла, сютден да акъ мыйыкъларын сылады. Алай таулу кишиле жаланда кеслери айтыучу эрттегили жырладан бирин эшитирге суйгенлерин билдирселе, жырларны аллында этиучюдоле. Аны эр бетин халал ышарыуну нюрю жарытды. Черек боюнунда кёзкёрмезге дагъыда къарады.

Не айтырса: ол ишни, сёзню да терен багъалай билген чынтты таулуну жууабы эди. Таулу тынгылауу бла берген жууапдан къаты жууап дунияда болмайды.

Бекболат, аны эсине да келмезлик затны соргъаныма сейир этип, манга жууапмы хазырлайды? Биринчи кере аякъ бюкгенними эсгереги огъесе ахыр кере тепсегеними? Тау ауузда ол кёрген, ол билген кёп магъаналы ишледен бек магъаналысыны юсюнден мени бла ушакъ этерге хазырлана эсе уа? Ол соруу кеси аллына ачыкъланмаз, Бекболатха сорургъа мен да базыналмам.

– Ма ол сизни хуна бурууну аргъы мюйюшюнде бауланы сени аппанг ишлеген эди, – деди Бекболат, иги кесек тынгылагъандан сора. – Заманында ол бек тынгылы ишленген эркин жербаш юйледен бири болуучу эди. Ишлей билген къол устасы, къара акъылы бла ауузгъа белгили эржюрек киши болуучу эди Таубий. Кимни неден къутхармагъанды, кимге къайда болушмагъанды ол! – деп, ёхтем сёлешди Бекболат. – Аны атасы Таусолтан а аты айтылгъан абирек болгъанды. Кишилиги бла анга жетген адам бу таулада аз туугъан болур!

Тау арты бла тау аллында да аны аягъы басмагъан гитче эл, уллу сахар да кълалмагъанды. Кесини юйюрюнеча ышанган къонакълары болмагъан халкъ а ахыры да жокъ эди! Артыгъыракъ да Эбизеге кёп аугъанды. Таусолтанны ары жылкы сюрюрге жюрюмегени бир къауум жылдан сора ачыкъланды. Ол анда бир кызычыккыны суйген эди... Кюз артындан жаз башына дери адам жюксюз окъуна ауаргъа базынмагъан ыфчык бла кыш кыямада Эбизеден ол кызы къачыргъан эди.

Бекболат, мени таба хыны бурулуп, манга тюрслеп къарады. Таулуну кыйын жашау чыныкълары келген сынаулу терен акъылыча, таза жюрек жумушакълыгъы, чомартлыгъы

да бет сыфатында, къарамында ёмюрге сакъланадыла. Аланы жылла тюгендиралмайдыла. Жюрек жумушакълыгына, чомартлыгына да акъыл къошадыла, сабырлыкъ бередила. Ол манга къарагъан такъыйкъада къалай тюрленди Бекболат – белинден ёргеси тюзелди, кёкюреги кётюрюлдю, кёзлери жылтырадыла, бети жарыды!

– Ол тойгъа битеу аууз жыйылгъан эди деп ант этсем, къарыным аурумаз! – деди ол. – Халкъны аллында тепсерге базынып, биринчи кере ма анда чыкългъан эдим, къарындашым!..

Бекболатланы эркин арбазларында уллу къоз терекни тюрбюнде аркъангы да таяндырып олтурурча тап ишленген шинтик мен алагъа биринчи келгенimde да алайда эди. Артдаракъ ол къоз терекни алайгъа битерми, кълалырма дей, арсар бола орнатханлары уа бюгюн кибик эсимдеди. Энди аланы да кесими бир кесек тынчайтыргъа эсима тюршюрюрге кюрешеме ансы, Бекболатны билдиргенлеринден сора, кесими жюрегими салта тауушундан башха жукъл эшитмей эдим. Бир затла айтыргъамы тийишли эди?

Бекболат айтханнга кёре, ол таулагъа аты айтылгъан абирекни жашы, жукълдан кюрккъа билмеген, адамла ючюн не зат этерге да хазыр, керти да таулу киши болгъанды! Кеси да заманында бу ауузну бек тынгылы, эркин юй ишлей билгенлеринден бири эди.

Хау, сорургъа неда жукъл айтыргъа керек да болур эди. Мен а нек эсе да, соргъанны къой, анга башымы кётюрюп да къараялмадым. Ол ууахтыда тилим айланмаймы тохтады огъесе ахырда тилим тутулупму кълалды, билмейме. Тукълумуму юсюнден аны ол аз-маз билдиргенчиклеринден окълуна башым хайран болгъан эди. Да, ойнагъанмы этесе, манга аппанг эбизе кълыздан туугъанды деп, ары дери киши айтмагъанды, кесими эсима уа кълайдан келлик эди? Аны атасы уа таулада аты айтыла келген абирек болгъанды деб а – бютюнда!..

Бекболат ауузундан сёз чыгълармайды. Кълымылдамай, сейир этерча кълалай ырахат олтурады! Сабыр сагълышха кетген жукъл бети нечик ариуду! Мен ол адамдан къларамымы айгълалмай иги кесек мычыдым. Сора аллайгъа базыным да, кълалай эталгъланымы шёндю да ангълалаймайма: «Кесинги кълалай кълатын алгъланынгы хапарын айтсанг а», – деп тиледим.

Мен аллай жанган, абызыраулу, сейирсинген кёзлени ёмюрюмде кёрмегенме! Ол манга кёпге дери къларап турду. Кенг кълал аязлары бла тобукъларын таууш этдирип, жеринден женгил турду, эртгеден солуу айландырмай тургъланча, ох-тух этди.

– Турчу, жаш, бир боза къуй, – деди.

Сора Бекболат – алда, мен – ызындан, экибиз да буруу таба кетдик. Къалын къыды¹ чалыныр кезиуюн сакълайды. Терек орталары бла суу боюнуна дери созулгъан жолчукъ аз эсленеди. Тизгинни къыйырында кенг бутакълы уллу алма терекни тубюнде тохтадыкъ. Ол кёпге сакъланган, кеси ашалгъандан сора да, ийиси кетмеучю, алма терек эди. Алмалары алыкъа ууакъ болгъанлыкъгъа, ала асыры кёпден, бутакълары сынар-гъа жете, бюгюлюп эдиле.

Биз тынгылашханлай келдик, тынгылашханлай олтурдукъ. Алайдан Бекболатланы кенг арбазлары толу кёрюне эди. Тюз аллыбызда уа – жаратылгъан заманларыны ариулукъларын тас этмеген жашил этекли чалбаш таула! Бекболат шинтикге таяндыргъан мужурасын алып, анга таянды да, хапарын башлады. Жумушакъ ауазы ачыкъ эшитиле, хапарын а тюз жомакъча айтады.

– Адамла бери, бу тийреле жаратылып, тохташып, кырдык да, терек да битгенден сора, тийише келгендиле. Тюзлеге, тёшлеге да, ёзенлеге, къоллагъа да, агъачлагъа, суулагъа да, ауузлагъа, ауушлагъа да ол адамла атла атагъандыла. Къар тёппели бийиклеге уа ала таула деп атагъандыла. Айтылгъанда, тёзюмлюкге чакъыргъанча зынгырдагъан, ол ариу кючлю сёзю асыры жаратхандан, кеслерине да таулула деп къойгъандыла. Жашауларыны ал кюнлеринден окъуна башлап, тауланы таулула жаратханча, таулуланы да таула жаратхандыла. Ол сен шёндю айт деп тилеген жомакъдача, той а андан кечирек болгъанды, десем да, андан иги да кеч болгъанды.

Кесим да билмей, хапарымы заманадан башлап къойдум дейме, алан. Да ол кесим алай эрттеден жашагъанымданды. Болсада айтырыгъын аллай узакъдан келтирген арыгъан ач жолоучуну этден тойдуруп, шорпа берирни орунуна дагъыда шишлик бла сыйларгъа кюрешгенчады. Экиси да адамны кёлюн чыгъарадыла, эрикдирген этедиле. Мени бир кесек тынчайтхан а сен кесинги къарт къарындашынга аллай ууакъ затчыкъланы кече билмеген таулу болмазса деген акъылды.

Мен акъыл этгенден, сени кесингча, бюгюнню жаш адамла, жууугъуракъдан башласам, иги ангыларыкъдыла. Алайды да, къарындашым, тынгыла – муну мен биринчи кере айтханча, биринчи кере эшитген адам да сенсе. Не медет, ол ишни кёзлери бла кёргенле хазна къалмагъандыла. Аны себепли хар затны да хапарымда айтылгъаныча болгъанына, сормай, ийнаныр-

¹ Къыды – алыкъа чалыргъа жарамагъан алысын.

гъа тюшериксе. Ийнансанг а, ол тойну жомакъдача болгъанын ангыларса.

Андан бери жюз жылдан атлагъанды. Энди он жылмы, он-беш жылмы артыкъ озгъан болур деп санай кетсем, ётюрюк айтыргъа боллукъма. Ётюрюк айтхан адамгъа уа ёмюрде ушакъ нёгери окъуна болмагъанма.

Мен кеси ыразылыгъы бла тауланы къоюп кетген таулу кёрмегенме. Тейри, айтсала да, ийнаналмам. Аны таудан къачаргъа бир чыдатмагъан сылтауу барды неда тюзлеге жер къытлыкъ сюреди.

Бизни уллу юйюрге бёрк кийгенлени таматасы мен эдим. Атам, харип, жаннет ахлусу болсун, иги къармашхан киши болуучу эди. Туура, сыйыннгысыз эди деп айталмам, алай ол юйюрге кёре, малыбыз кёп, жерибиз а жокъну орунунда эди. Аллай бир сабийни уа жангыз айран бла эт бла кёпге кечиндиралмазса! Эсимдеди ол жыл, тау эллени барысы да этиучюлей, малыбызны мирзеуге алышалмадыкъ. Мирзеусюз къалгъан жангыз биз туюл эдик. Бу мудах соруу да ол жылмы туугъан болур эди:

*Айт, айт, алан, бу къаргъыш бизге къайдан жетгенди,
Тауланы мирзеусюз ким этгенди?
Айт, айт, алан, сабийинг гыржынны нек кюсейди,
Тюзледе мирзеу къалай битмейди?*

Мен ангылагъандан, атабыз мени тау этегине жашауу асыры игиден жибермеген эди... Былайда, шуёхум, санга бираз затны ангылата кетерге керекди. Хар тау ауузу ёмюр-ёмюрледен да таулада жолоучу тохтаучу жерлеге къараучу адам тутуп болгъанды. Халкъда уа аны атына дыфчы дегендиле.

Дыфчы къарагъан жерни бек аздан бир жолгъа тогъуз-он жолоучу къалырча тап жарашдырылгъан юйю бла аны къатында иги кесек мал сыйынырча баулары болгъанды. Дыфчы кеси уа энчи юйде жашагъанды, малчыкъ тутар онгу да болгъанды. Алайда таугъа баргъан, андан энип келген кеч къалгъан, жаун жетген жолоучу да къалыргъа эркин эдиле. Аны ючюн бир тюрюк хакъ алынмай эди. Дыфчы анда тохтагъанланы, керек эсе, отун бла, малларын бичен бла жалчыта эди. Кесини юйю да ол тийреде болгъанды, эки жараулу ат, бир сауулгъан ийнек, жыйырмагъа жууукъ къой тутханды. Жаз айлада тау ауузну жамауаты алайгъа къышха боллукъ отун бла бичен хазырларгъа къармашхан жашланы жиберип тургъанды. Жамауатны кесинден сора «тау этекни бийине» оноу этерге бир кишини да

эркинлиги болмагъанды. Башха ишлери не кёп болса да, «бий-ни» баш борчу уа дыфланы заманында жандырыу эди. Гитче дыфны арба тюзледен ёрге тебиресе, башындан бирси энмез ючюн жандыргъанды. Тигелеген а, тюрюнде дыф кёрюмесе, башында кеси неда аны ашыргъанла жандырып, жолгъа алай чыгъа болгъанды. Черекни бирси жагъасында жилин сюркелген киби кызланы кесинг да эслеген болурса – эски жол, жингирик бурулуп, суу боюнуна тюше да, жар эринине илине, созулгъанды.

Уллу дыфны уа, душман кёрюмсе, жамауатны келечилери сайлагъан жерде жандырыргъа керек эди. Дыфлагъа отунну нарат агъачдан хазырлагъандыла, от тийгенлей къабынып къалырча, къургъакълай тутхандыла. Мылы тартмаз жерде кючлю чакъгыч бла къуу да букъдурулгъанды. Алагъа тиерге бир кишини эркинлиги болмагъанды!

Дыфдан отун алгъан адам не битеу тау ауузну душманына, неда жолоучуланы жардан къуяр мурат бла келген мурдаргъа саналгъанды!.. Эсимдеди, мен сабий заманда, бир жол, аппам тургъанлай, кимле эселе да бир жарлы кишини къойчукъларын урлап кетген хапар айтдыла. Ол сабыр адамны алай ачыуланып, бир киши кёрген болмаз эди, айтханын а бютюрюнде унутмайма. «Ай, юйюнге, да аны малын а къалай соре эдиле, дыфдан отун алгъанлай!» – деген эди аппам, харип. Дыф – ол халкъны къутхарыу амалы болгъанды.

Кёрдюнгюмю къарт къарындашынг энтта да къайры бурулуп баргъанын – бир кере, кечгинлик да тилеп, хапарын къысхартып айтыргъа сёз да берип, кеси уа дагъыда таурухха кирип кетди да! Ол алай бу айтылгъанны шёндю жашагъан тёлюле менден башха бир кишини ауузундан да эшиталмазлыкълары ючюн да, мен да кесими бизни тарыхыбыз башланганлы жашай келгениме ийнанганым ючюн да болса жарайды. Аллай ёрюмде адамгъа уа къайсы таулу да хапарыны узунлугъун окъуна кечерикди.

Мында, тау этегинде, мен ары дери да бола тургъан эдим. Мени аппам тюзлеге – Къабартыгъа, Дюгерге, къазакълагъа да жюрюй болгъанды. Бир-бирде ол мени да биргесине элтиучю эди. Алай къачан эсе да бирде мен «тау этегини бийи» боллукъма деп эсеме да келмей эди.

Жамауат манга жарагъан иери бла алапат жюрюштю да, бир таулу ушкок да берди. Къалгъан халкъны уа мени ючюн юйде аллыкъларын айтдыла. Атам бир къунажин бла бир къочхар, эки ана къой, токълу бла бир ит кючюк берди. Мен бек ыразы болдум!

Мени «бийлик жериме» биз кюн бата жетдик. Биз дегеним – «жашчыкъ къалайда, къалай жашарыгъын кеси кёзю бла кёрюрге суйген» атам, жетгенибизлей окъуна, къалайда жашарыгъымы, ишлеригими да кёргюзтген жамауатны келечиси, сора мен кесим. Къатым бла жамауатны келечисини ызындан кетип бара, атам къулагъыма: «Токълуну сой!» – деп шыбырдады. Тюздю – къатын аллыкъ жаш къонакълбай бола билирге керекди! Ол мен эте келмеген къыйын иш туююл эди – ала тегерекге къарап къайтхынчы, токълуну терисин сыдырып бошадым.

Тюз кёз байланганлай, тынчайдыкъ, танг атаргъа уа ала акиси да жолгъа атландыла.

– Кеси къыйынынг бла жаша, жаланда къол къыйынынг бла тапхандан аша, жууугъунга, тыш адамгъа да юлюшню кесингикиден чыгъар, къонагъынгы, жолоучуну да кесингики бла сыйла, – деди кете туруп атам. – Киши къыйынына будай бюртюк тенгли, ийне багъасы сугъанакълыкъ этсенг, мен къабырымда да тапмам тынчлыкъл!.. Ол мени санга этген осуятым болсун! – Биз ёмюрге айырылгъанча, кёзюме тюрслеп къарай, мужурасын къолума тутдурду...

«Тау этекни иеси» болуп, мен алайда беш жыл жашадым. Кёп ахшы адам бла жолукъдум, бек кёп ахшы адам бла. Башха тюрлю жолугъуула да бола турдула, алай ол биз экибизге керекли хапар туююлду. Эрттенликден ингирге, бир-бирде уа ингирден эрттенликге дери да дыфны жандыра турургъа тюшгенди. Аллахха шукур – уллу дыфны бирда тиргизмедим!

Бери элибизге алгъа терк-терк, артдарагъ а аздан-аз кётюрюле турдум, мал къошула, иш да кёп бола барды, бош заманым – аз, болушур адамым жокъл. Анамы кёрмей тёзалмагъан кюнлеримде, малланы отларгъа къууалап, таугъа кетип да къалыучу эдим. Анда-санда къарындашларымдан бирлери келип, мени ючюн къалып, тойлагъа, дууалагъа да жете тургъанма.

Атам ауушду... Андан сора хар затны къоюп, кетип къалыргъа да бир болдум, анам къоймады: «Болмай эсе да, жамауат сени орунунга адам хазырлагъынчы, бир-эки жылчыкъл тёз!» – деди, мен унамай тохтагъанда. Ол жол да къайтдым: анангы айтханын этмей не амал! Болсада манга бир-эки жылчыкъл тёзерге тюшмеди, орунума адам табыгъыз деп, жамауат бла да кесим сёлешмедим. Андан сора болгъан иш... Андан сора кёп да турмай болгъан иш: къарт къарындашынгы элге... бирси тау ауузну киеую этип къайтарды.

Бирде мен элден тигелей келе эдим. Агъач табадан къулагъыма къозу макълыргъан таууш чалынды. Тохтап тынгы-

ладым, атым да сагъайды. Макъыргъан асыры къарыусуздан, суу таууш кючден эшитдире эди. Алай кёп излерге уа тышме-ди – энди бир макъыргъанлай, юсюне чыкъдым. Ол къозу эсе, къой эсе да айыргъан кыйын эди: жеринден тебалмай, эки ал аякъчыгъы да сынып эдиле. Баям, агъач ичине отлау излей сюркелгенди, алай ол бу чекге жетгинчи, жанлы жыртмай кыалай къойгъанды! Тамаша!

Къозуну юйге келтирдим. Юсюн къургъакъсытып, тазаладым, аякъчыкъларын, къойчула этиучюлей, байладым. Эрттен-ингир да къолдан ашатып турдум, гыржын бла, мирзеу бла да багъаргъа кюрешдим. Бир айдан аякъларын баса башлады, дагъыда бир ыйыкъдан а мени къойларым бла отларгъа кетди. Кюз артына аны меникиледен башхалыгъы кеси кётюралмагъан къуйругъу эди. Бир кесекден къуйрукълу къоюм отларгъа баралмай тохтады.

Мен атамы осуятын унутмагъан эдим – къайтарып мурат бла къозуну иесин биринчи кюнден окъуна излеп башладым. Алай бизни аууздан, бирси къоншу тау аууздан тигелегенлени, таугъа кётюрюлгенлени арасында да къозу меникиди деген адам чыкъмады. Мен къозуну тапхан ыйыкъда алайлада кимле айланганларын тохташдырыргъа да кюрешдим, болмады. Болсада къозуну иеси табылыргъына ийнанып сакъладым.

Кюз иште бошалгъандан сора, тегерекге-башха къарап къайтханымда, юйюмде бизни аууздан беш-алты жаш тапханчыкълары бла жубана олтура эдиле. Атла жамауатны бауларында тагъылмагъанларын кергенимлей окъуна, мени кеслерине санагъан адамла болгъанларын билген эдим.

Аллах кергенден, бек къууандым. Бирси ауузгъа келечиге атланганларын, бери уа мени да биргелерине элте барыргъа деп къайтханларын айтдыла. Жырчы Аллахберди къайры ахшы жолгъа чыкъгъанларын билдиргенде, мен бек сейирге къалдым. Тау бла аууп кетмей, былай тегерек айланыргъа да нек къалгъандыла?! Жолну ауурлугъундан, жауундан-желден къоркъур къауум да туююдюле. Мен, ол нени да тынгылы этерге сыйюучю Аллахберди, узакъ болса да – жол ахшы, аман жууукъдан – тенг ахшы дегенлей, келинлигини юйюне тап келир ючюн, кюнюн къызгъанмагъан сундум. Ала уа алгъаракъдан да сёз жюрютюп тургъандыла, энди биз а элтир кюнню тохташдырыргъа барлыкъбыз. Биз келечиликде оздурур кюнлерибизге мени орунума къаллыкъ жаш а кесими да жууугъум бола эди.

Быллай иште бир тюрлю сылтау болургъа амалы жокъду. Къатын аллыкъ жашны кесини да, юйюрюню да, тукъумуну

да намысларын кётюрюрю ючюн, белгили тойчула, жырчыла да кьолдан келген кьадар хунерлерин аямайдыла. Быланы уа мен таныйма – таматаны айтханындан чыгъарыкъ туююлдюле, хар неде да марданы билген адепли жашладыла. Мени биргелерине элтирге тийишлиге санагъанларына бек ыразы болдум. Ойнагъанмы этесе, башха ауузгъа баргъанны кьой, келечини, киеу нёгерни да кьоншу элге жибергенде окъуна, игилени ичинде эм игилени сайлаучудула.

Жолгъа чыкъгъандан сора, тенг боллукъбуз ансы, мында уа мен алыкъа кьонакъбайма, жашланы сыйларгъа керекме.

Мени терслигимден жашланы ол ингирде жангылгъанлары... жашаууму алай тюрлендирир деп, кьайдан биллик эдим!

Ол мени орунума келген жашха, кесинге нёгер ала барып, сайлап бир иги кьой тут да, жолоучулары сыйла деп буюрдум, кесим биргелерине чыкъмадым. Жашла буйрукъну кьарап кьарагъынчы толтурдула.

Жолгъа бек эртте чыгъарыкъ эдик да, ауузданып бошагъандан сора, кёп да турмай тынчайдыкъ. Тамбла ингир алагъа бизни бирси ауузда сакълай эдиле. Жашла бла бирге махтап, шишликлени да ашагъан эдим, жалбауурну алай аз болгъанына да жарсый, алапат шорпа бла зауукъланган эдим. Эрттенликде кьой башны бла кьой терини кёргенimde уа, асыры ачыу этгенден, не этеригими билмей, башым-кёзюм тегерек айланды: ала сойгъан кьой ол мен жылны кёзюнде иесин излеп айланган кьой эди...

Жырчыны кёзю жютю болады – мени халими тюрленгеннин Аллахберди алгъа эследи. Алыкъа не болгъанын да билгинчи, ол жарыкъ адам, лакъырда этип, кёлюмю кётюрюрге кюрешди. «Нек мудахса, эшеги ёлген таулу кибик?» – деп сорду. Алай киши ышаргъан окъуна этмеди. Манга тюнене ингирде биз шорпасын махтагъан кьойну хапарын айтхандан башха жукъ кьалмагъан эди. Аны эшитгенлей а, жашланы кючлю жарыкъ ауазлары агъачны-ташны зынгырдатдыла. Ол кьойдан эсе, кесимикиледен онусун сойдуругъа нек ыразы болгъанымы ангыламагъанлары бютюнда ачыу тийди. Атамы осуятын айтдым. Алайда алгъындан да бек кюлгенле болдула. «Таза ниет бла ачыкъ жүрек адамгъа айтып багъасын чыгъаралмаз байлыкъды!» – деди жырчы Аллахберди, жашла кюлкюден, лакъырдадан да кьанып бошагъандан сора...

Биз барлыкъ элден эки-юч кыгчырым узакълыкъда аллыбызгъа ууакъ сабийле чыкъдыла. Атладан тюшюп, эрттеден таныш тенглерибиз бла тюбегенча, саламлашып, хапарлашдыкъ. Ушакъдан а бизни анда суйюп сакълагъанларын ангыладыкъ.

Кёллюбюз кётюрюлдю. Бирин кьалдырмай, кьоюнубузгъа алдыкъ, ат боюнларыбызгъа миндирдик.

Жюз жыл мындан алгъа болгъанны эсгерген манга бек зауукъду, алай узун хапар бла сени башынгы аурута да турмай, къысха айтып кьояйым: не уллу бий да ханны келечилерин ала бизни кёргенча кёралгъан болурла деп айталмайма, халкъ кёзбау эте билмейди: жауласа – жаулагъан, кьууанса – кьууаннган этеди!

Бизни ауузда намысы жюрюген тукъумну жумушун алапат иги толтурдукъ. Жашла бери тебирегенде, алагъа эркин этилгенича, анда юч кюн бла юч кече турдукъ. Анда бир жууугъу болмагъаныбыз жокъ эди. Сора, танг атхынчы келечиликте олтуруп, эрттенликде ат белинден саламлашып кетип кьалыргъа жарамгъанын билмезча сабий жашла кесиби да туююл эдик. Бизни жибергенле да аллай бирни ангылай болур эдиле. Анда уа, тау элдеде ёмюрледе бола келгенича, хар кьонакъбай кесини кьонагъын, нёгерлеринден айырмай, барысын да бирге чакъырыргъа кюрешди. Биз олсагъатчыкъда аланы кьоншуларында сыйланып чыкъмагъан кибик, узакъ жолоучулукъдан келгенлегеча кьурманлыкъ этдиле, бал сыра бла сыйладыла.

Бир ингирде юйге тизгинли кийинген эки тап жаш кирип келип, кьонагъыгъызны чакъырыргъа жибергендиле дедиле. Мен жукъ ангыламадым, сакълап тургъан кимди? Жашла атын нек айтмайдыла?

Манга элни Сохта атлы абайлы адамы алагъа кире кетерингинги тилейди дедиле. Кесини бери келир онгу жокъду, былтырдан бери бутларындан тохтагъанды деп.

Жашау ортасына келген суюдюмлю адам манга жарыкъ болду. Ол кьонакъбайым айтхан Сохта болгъанын сормай ангыладым. Кётюрюлюрге да кюрешмей, олтургъанлай саламлашды. Кьургъакъ кьолу бла кьолуму кьаты кьысып жибермей, кёзюме, сынагъан этгенча, кьарады. Таза таулу кийимлери юсюне тап жараша эди. Акъ ургъан мыйыкълары тап ишленип, сакъалы уа ариу жюлюнюп эди. Кенгжауурун, жукъабет, жютюкёз таулу, излеген адамы бла жолукъгъанына ыразы болгъанча, аз ышара кьарайды. Гитче гуппурчугъу болгъан жукъа бурунуна тер кьакъгъанды. Эрттеден да кюннге чыкъмагъаны акъ бетинден билинеди.

Биз саламлашып бошаргъа, кьонакъ отоугъа ючаякъны кийирдиле. Ашарыкъ, ичерик салдыла. Ол мени чакъыра келгенледен бири шапалыкъ эте эди.

– Кертиди, мен кесим таныгъан этмейме, алай кьарт аппангы юсюнден кёп махтау сёз эшитгенме. Бизни ауузда аны

унутмагъандыла, – деди Сохта, – атанг бла уа, харип, жаннетли болсун, шуёхлукъ жюрютгенбиз... Аллайда адам келгенлени тергеуге алып да туралмайды, алай мындан бир къауум адам дууасы тохтагъынчы да сизде тургъан эдик, – Сохта, терен кючсуюп, тынгылауну ийди. – Аллай аспагъа бла атагъа тийишли болгъан да къыйынды, алай... сизни кёрген аланы урлукъларындан болгъаныгъызны сормай танырыкъды. Аланы да махтау бла эсгерирча жашауну Аллах берсин!

Сохта, айтханы толуп къаллыкъча, алгъышны тынгылы эте эди. Таматаларыбызгъа аллай бийик багъа берилгени, не айтырса, мени бек къууандырды, Сохта да эрттеден танышымча кёрюндю.

Мен ары дери танымасам да, жүрегим жарата башлагъан Сохтаны махтау сёзлерине ёретинлей тынгыладым. Айтыргъын бошагъанлай, олтур деген белги берди. Сора, сен да алай эт деп кёргюзтгенча, ётмек гыржынны къыйырындан сындырып, къапды.

Жаш аш келтиреди, биз а тийген да этмейбиз. Анангы сютоу бла сингнген таулу адет – ашарыкъны игисин неда нёгеринге, неда биргенге олтургъан адамгъа къапдырыргъа кюрешиудю. Адет а буйрукъдан кючлюдю.

Шапа агъач аякъла бла къайнай тургъан айран келтирди. Экибиз да бек суююп ичдик. Алайда Сохта, эсде да болмай тургъанлай, ол ал аякълары сыннган къозуну къалайда тапханым сорду. Мен айтдым. Толуракъ айтырыгъымы тиледи. Мен ол ингирде ашап къойгъаныбыздан къалгъанын сагъаты, кюноу бла санагъанча этдим. Хапарымы бошагъандан сора, Сохтагъа къарадым. Ол мени сёзюму тохтагъанын тюз ангылады – кесини юсюнден айтды.

– Малкъарда къоркъакъ уруп къачар деп сёз барды, – деди Сохта, – ол ким эсе да, барып тохтагъан къоркъакъ болгъанына бир тюрлю ишеклик жокъду! Этгени уа дагъыда аны бетсизлигин да кёргюзтеди... Эр кишини бир суюмегени, къанлы жауу да болургъа болады, алай, бугъуп туруп, бир таш артындан атып, къачып къутулгъан а... Мен тюзледе бир танышымдан ана къойла алгъан эдим да, бу аман жаш бла аланы суюп келе эдик, – деди Сохта, бир кесекге сагъышлы тынгылагъандан сора, башы бла шапалыкъ этген жашны кёргюзтюп. – Ол сиз бери атланырны аллында... сойгъан къозуну мен къоюнума алып келе эдим. Аны бир къабартылы шуёхум бу жашны эгечине саугъагъа жиберген эди. Терк сууну кёпюрюне дери суюуу бла келе келген эди, алайда уа ал аякъчыгъы тешикке туюшдю да, ызындан келген къойла алгъа тюртдюле – къозугъа уа кёпмю керекди...

Жолда бу жашны ансыз да иши аз туйюл эди да, дыфчыгъа жетсек, аягъын байларбыз деп, къозуну мен ат боюнунда келтирдим. Алайда уа ушкок атылды да... Атым, юркюп, алгъа секирди. Къозу, баям, узакъ чартлагъан болур эди, – жаш аны табалмады огъесе мени тынчайтыр ючюн къарагъан кибик этипми къойду, ким биледи. Алайда кесим, ачыгъаннга тѣзалмай, эс ташладым...

Жарам а... ай, къой-къой, жара болуб а ол, аны огъундан эсе, агъачда чырпы бегирек тырнайды. – Алай бир тапсыз жыгъылдым жол жанында ташла юсюне... андан бери уа кѣресе да... Озгъан байрым кюн жыл болду мен былай тебалмай, тѣшек болуп тохтагъанлы. Мени санларыма энди киши да болушаллыкъ туйюлдо. Сиз а ол жыл толгъан ингирде...

Сохтаны ахыр сѣзлери жаягъыма ургъанча тийдиле, къайнар суу болуп, юсюме тѣгюлдоле. Амалсызгъа къалып, кѣзюм илинир зат тапмай, тѣгерекге къарадым. Ол а, жалаугъа энерик кийиклени алларын сакълагъан уучуча, сакъ тынгылайды. Энди бу бизни ол тѣшек болгъаныны жыллыкъ кюнюнде къозусун ашагъаныбызны айтып, аны манга тѣлетиргеми чакъыргъанды? Бу таулада аллай къызгъанч жашаргъа амалы жокъду! Угъай, ол мени атамы шуѣху болгъанды, – дейме кесиме. – Сохта ѳлген нѣгерини жашындан былтыр тас болгъан къозуну, жыл багъып, кенеу¹ этгенсе деп, аны багъасын алыргъа амалы жокъду!

– Мен бек кѣп излегенме... тохтамай соруп айланганма... аны иесин... къозу сизники болгъанын билсем... Аркъама кѣтюрюп, кече бла жетдирир эдим, – дедим мен. – Жолоучула окъуна кюлюп башлагъан эдиле, саламлашырны орунуна ол былтыргъы къозуну иесин табалмадынгмы деп, лакъырда эте эдиле. Мени танымагъан жашла, ол къозуну иесин излеп айланган дыфчы олмуду деп сора эдиле... Манга атам осуят этген эди...

- Билеме! – деп, сѣзюмю бѣлдоу Сохта.
- Багъасын берирме... Тѣлерме...
- Къолунгдан келмез!
- Беш... Он къой берирме... Сайлап!
- Кесибизни къойларыбыз да боллукъдула!
- Атымы берейим!
- Мен энди атха иер салалмам...
- Жалчынг болайым... къол къыйыным бла къайтарайым!

¹ Кенеу – сыйлау. Жуукъ адамына: «Сен а жау кенеу этерсе, мен да бек къоркъама!» – деп, лакъырда этиучюдоле.

– Угъай!.. Биз жалчы жегерге юйренмегенбиз... кеси малыбызгъа кесибиз къараучубуз. Сени уа мен жалчыдан эсе, кеп ишлетирикме – сен мени киеуюм боллукъса! «Эшегинг жокъ эсе, киеуюнг дамы жокъду?» деп, бош айтмайдыла. Сен бизге ахыр кюнюнге дери ишлериксе, бу юйге киеу боллукъса!

Ёмюрледе эшитилмеген, таулада болмагъан иш: атасы къызын танымагъан адамына кюч бла эрге береди! Мен абызырадым. Тилим тутулду. Кёзлерими терк къагъа, жукъ ангыламай, Сохтагъа къарадым.

– Алай, жигит, эсингде болсун, – деди ол, – мени къызым сакъат тиширыуду, сангырауду, сокъурду...

– Не этериксе, Аллах адамны абындырырдан бир къалса, эки кьолу бла да уруучуду! – дерге кюрешдим, сёзлерини магъанасын жарты-къурту ангылай.

– Билеклери къысхадыла, эки аягъына да акъсайды!

– Мангылайымда алай жазылгъан болур эди, – деп кючсюндюм мен. – Атамы осуятын бузмаз ючюн, шо къаллай болса да!..

– Сизни тукъум бла жууукълашыргъа эртгеден окъуна иш этип тургъан эдим, – деди Сохта, ол такъыйкъада мени жюрегими жаргъан ариу ышарыуун да бетинден кетермей, – алай сен эгечлеринги эрге берип бошагъанса, мени уа къызым жангызды, харип...

– Келечиле къачан келсинле? – деп, таматаны сёзюн бёлюп, секирип ёрге турдум. Сора, таулугъа келишмеген женгиллик этгениме уялып, жангыдан жериме олтурдум.

– Келечиле уа неге керекдиле?! – Сохта керти кёлю бла сейир этди. – Экибизни тауусумубузгъа ала неле кьошаллыкъдыла? Былайда ишни ол чекге жетдиралгъан эсек, бошап кьояргъа кьолубуздан келир... Тойну къачан эталырса?

– Бир айдан! – деп, ол соруп да бошагъынчы, бердим жууабын. – Да ортада келечиле да жюрюрюк туююл эселе, не созыргъы барды да муну?

– Ахшы!.. Не айтырыкъса? Не излериксе?

– Бир жукъ да угъай. Хар зат да сен айтханлай болсун!

Сохта энди жууап берирге ашыкъмады. Баям, къарамы бла башымдан аягъыма ёнчелей, манга багъа биче, тынгылай болур эди. Мен а, башымы кётюрюп, кёзюне къараялмайма. Къонакъ отоуда экибизден сора адам болмагъаны да насып эди манга – къызын атасы бла киеулюкню, келечиле жюрютмей, сёз тауусханларын киши эшитмеди, Сохта къызын неге сатханын кёрмедиле, Бекболатны къалай къатын алгъанын а биллик да туююлдуле!

– Къыз ючюн берлик къалынынг тау элге кёчгенинг боллукъду, – деди Сохта, оноуу эртте этилип бошалгъан затны юсюнден айтханча, – кесигизни элге, – деп, ышарып къошду ол. – Сизни элигизде тукъумубузну бир кесек жерчиги барды да... Къызны бернеси уа ол боллукъду. Ыразымыса?

– Башха амал болмаса, не этериксе?..

– Жаш, мен аллай жууапны жаратмайма: келишалмадыкъ эсек, бусагъатчыкъда айт, алыкъа кеч туююлдо, бу аурууну юсюне «къоюлгъан къызны атасы» деген масхараны да кётюраллыкъ туююлме!

– Сен айтханлай болсун, Сохта. Мен ыразыма!

– Эй, ким барды анда? – деп къычырды Сохта.

Ол бизге шапалыкъ этип айланнган жаш, босагъа туюбунден чыкыгъанча, кирди.

– Сыра келтир бизге!.. Нек эсе да тамагъыбыз къургъакъ-сыгъанды.

Жаш мычымай эки аякъны ариу бал сырадан толтуруп къайтды. Аякъланы къолубузгъа тутдуруп, чыгып кетди.

– Жашауугъуз мен суйгенлей башлансын! – деп алгыш этди Сохта, бал сырадан толу аякъны ёрге кётюрюп. – Бирге жашагъан насыплы ёмюрюгюз а экигиз да суйгенча болсун, балаларым...

Ма алай бла этдиле мени юйдегили, шуёхум. Тойгъа дери уа алыкъа заман бар эди. Кёп заман! Алыкъа манга кёзге жукъу жанлатмагъан адыргылыкъда бла тели этер чекге жетдирген сагъышда толу ай жашаргъа керек эди.

Артда узакъ ёмюрню ырахат жашар ючюн, келечиле барып, тауда тургъан кюнлерим ючюн кесими ичимден къаргъай, аллай юй бийчени Аллах манга кесим да билмеген терслигим ючюн азап чекдирирге берген суна, тынгысызлыкъда толу ай ётдюрюрге керек эдим.

Хар зат, эсеме да келмей тургъанлай, алай терк къуралып къалды да, сагъыш этер заман да болмады. Къонакъбайыма къалай къайтханымы, мени ары ким ашыргъанын, къалай жатханымы, тангнга къалай чыкыгъанымы да билмей эдим. Жангы жууукъларымы элинден кетип къалгъынчын да, арбазларында куудушун табалмай, тюртюле айланнган сылхыр танадан бир тюрлю бир башхалыгъым жокъ эди. Кишиден Сохтаны не тюрлю юйюрю, къаллай къызы болгъанын сорургъа акъылым жетмегени да ол тели абызыраудан туююлмюдо! Артха къайтып келе уа, бирда селешир къарыуум жокъ эди, ушакъгъа къошулургъа да суймей эдим. Жашланы къайгъылары да мени къадарым туююл эди. Бир бирге ал бермей, биз келиширге бар-

гъан юйню асыры махтагъандан, атлары башха ауузгъа алып бара эселе да, ала ангылагъан жокъ эди. Бир-бирле уа мындан къатын элтирик нёгерибизге да сукълана эдиле. Сукъланмай а – аллай тукъумгъа жууукъ болгъан, аллай атасы, аллай къарындашлары болгъан, аты айтылгъан ариу къызны алгъан! Тепсегенде жолукъгъан адамларын махтадыла, мында къызланы тепсегенлерин, жашла кеслерин къалай жюрютгенлерин сюздюле. Да азмы эди айтыр зат: жашла, жумушларын иги толтуруп, эллерине къууанып къайтып келе эдиле.

Юйюмде кесим жангыз къалгъандан сора, бютюнда терен сагъышха кирдим, кесими аллай тиширыу бла жашарыгъым кёзюме кёрюндю. Ёмюрюмде биринчи кере жюрегим къалтырады! Алай... керти окъуна этер амалым жокъ эди.

Кюгле оздула. Заман жууукълашды. Сагъышдан башым атыла эди. Жолоучуланы да ашырып, дыфны да ёчюрюп, къайтып келе, муслийман китапда бир жазылгъан, чыкъырт деп, эсиме тюшдю. Ол заманда мен кесим арапча окъуй билмей эдим. Эфендини ууаз бергени эсиме тюшдю дегенлигимди. Эфенди айтханны, кесим тюшген ишни да бирге алай келишгенлери болмагъанча сейирди!

Эфендини ууазын да, Сохта бла сёзюбюзню да башдан-аякъ тенглеширип чыкъдым, экисинде да бирге келишмеген шарт хазна табалмадым. Эфендини таурухунда бир адам суу келтирген алманы (башха хапарда уа – бахчада терекден жолгъа тюшген алманы – *ред.*) ашагъанды, биз а былтыр тас болгъан къозуну сойгъанбыз, – битеу башхалыкъ олду. Андан арысында уа экилеринде да – къызла акъсакъла, чолакъла, сокъурла, сангыраула. Керти, арап таурухда къыз ахырында дуниягъа ары дери жаратылмагъан ариу болуп тохтайды. «Сора не эди да? – деп, кёл кенгирдим кесиме. – Анда араплыла адамны сынар мурат бла этгендиле! Мында уа манга азап чекдирир ючюн этедиле! Араплыла, кертисин жашырып, сынаргъа деп, адамларына жаз тил бла айтхандыла, мында уа... къаллай жаз тили боллукъ эди Сохтаны? Араплылада чолакъды дегенлери – кеси къолу бла этмегеннге къол жетдирмез, киши ырысхысына сугъанакълыкъ этмез дегенликлериди; акъсакълыгъы – юйюнден тышында керексиз айланмайды; тилсизлиги – жаншакъ туююлдю, кесине жетмеген жерде сёзге къошулмайды; сангыраулугъу – керексиз хапарланы эшитмейди... Араплыны жаз тили букъдургъан олду».

Менде да алай болса эди деп сукъландым, алай, хоу бирда, бизнича жарлылагъа къайда аллай насып!.. Алай жаланда жомакъда болуучуду. Араплыла керти болгъан ишди дейди-

ле. Эфенди да кертиди дерге кюрешеди. Ол алма ашап, төлеуге тышген жаш бла артда аты айтылгъан ариу болуп къалгъан тиширыгудан Абу Ханифа туугъанды дейдиле, ол муслийман динде төрт масхабны бирин жарашдыргъан Абу Ханифа. Хау, алай да болур дейме кеси кесиме, Аллах суйюп жаратхан дин ахлусу адамладыла, бизде уа – сакъат къыз бла мен. Мен ёмюрюмде диннге жангы масхаб къошпалмазлыгъымча, Сохтаны къызы да сыфаты таурухлада ёмюрге сакъланырча ариу болалмаз.

Жюз жыл мындан алгъа болгъан затланы юслеринден мен аллай оюм эте эдим. Оюм этгенде да, ма шёндю биз экибиз тургъан жерде эл таныгъан жараулу юй ишлениригин, насыплы юйюр къураллыгъын да билмей, ичимден жилий, олтура эдим. Бир айдан а жомакъдагъыла бла бизни къадарларыбызны бирге ушагъанларын кеси кёзюм бла кёрдюм. Сейир а Сохтаны чексиз акъыллылыгъы этдирген эди, жаннетли болсун, къартдан жашха ёте, адам эсинден кетмесин!

Андан бери мен боллукъ ишни болмай къалмазлыгъына толу ышанганма. Эки шуёхну муратларыны толуругъуна бир чурум эди ансы, шёндю акъыл этгенден, ол къоркъакъ атхан окъну да, союлгъан къозуну да бизни юйюрюбюзню къуралыуу бла байламлыгъы болмагъанды. Экисини да аллай муратлары болуп, атам ауушхандан сора уа, аны толтурургъа Сохта аллай къужур амалны сайлагъан болур эди. Эгечлеринги эрге берип бошагъанса деп, бош айтмагъан эди, баям!

Узун сёзню къысхасы – той болду. Жалан эки тукъумну угъай, эки тау ауузну жууукъ этген, эки тау ауузда жаш тёлню шуёхлукъгъа байлай тепсетген, таматаланы къараларын тешидрип, жыр айтдыргъан той! Сен а, къарындашым, шёндю халкъда ол таурух, арапча, суу келтирген алма бла угъай, шуёхла сойгъан къозу бла байламлы айтылгъанына артыкъ сейир этме. Болунган иш жомакъгъа не бек ушай эсе да, жомакъдан эсе, ангылашыныулу болады, жашагъан да андан кёбюрек этеди.

Андан бери жюзден артыкъ жыл озду, биз экибиз а ата-бабаларыбызгъа, аланы бузулмаз шуёхлукъларына, таза ниетли адамлыкъгъа салынган эсгертмеча турабыз.

Былайда шёндю төртюнчю тёлю ёседи. Биз мындан кёплени кёп жумушха ашыргъанбыз. Революцияны, Советлени къорууларгъа да кетгендиле, артха уа бек азы къайтханды. Адам улу сынарыкъ ахыр уруш ол болсун, бу ахыр урушха бютюнда кёп адам ашырдыкъ, бир экисинден бирсилери да анда къалдыла...

Да не этгин! Урушда жойгъан, жоюлгъан да этедиле, алай душман чапхан сагъатда эр киши атына иер салмай жарамай-

ды!.. Аллахва минг шукур – Сохта кызы битеу кыйынлыклагъа да чыдаялгъанды. Шендю уа ол, туудукъларындан туугъанла бла жолукъса, къалай кыуанады!..

Керти... келгенлени кёбюсю бизни тукъумдан тыйюлдюле, кызыладандыла, болсада биз бурунгулулагъа не башхалыгъы барды, – ала да бизни жүрек тамырларыбыздыла... Бу былайда ючюсю уа бизни тукъумну жүрютедиле. Сен аланы кесинг да таныйса – къарт келининги туудукъларыны юйдегилеридиле. Алгъаракъда юч тойну да бу арбазда этип кюояргъа эркинлик тилей, манга келечиле келген эдиле. Эркин этгенме. Бек ыразы болуп этгенме... Ма, алайды, къарындашчыгъым, аскер борчларын толтуруп, юч киши къайтханды, тауда юч жангы юйю кыуралады!..

Бекболатны мен кесим туугъанлы таныйма, бу хапарны уа биринчи кере эшитеме. Айтыргъа уялгъан окъуна этеме: былай уста хапарчы болгъанын да билмегенме. Энди терк-терк жолугъа турлугъубузгъа уа не сёз барды!..

КЪАЛЫН КЪАРАНГЫ

Бекболат ныгъышдан бюгюнча эртте бир заманда да кетменди. Бу жол аны ушагъына сыйюп тынгылаучу тенглерин да сейирсиндиргенди. Барысы бир кибик тыйюл эселе да, къартны нек кетгенин тюз ангылагъанла да болдула: эртте, солургъа чыккынгыны, Нальчикде уллу кыуллукъда ишлеучю жашы келгенди.

– Къой, къой, – жангыз бюгюн болса уа... Ол Мажитни жашындан туугъан Фаризатчык элге къайтханлы да алгъын Бекболат тыйюлдю!

– Юйде аны болжалгъа салыргъа жараматгъан жумуш саклагъан кибик, кёрдюнгю сен аны, саламы-келямы да болмай, жёбелеп кетгенин!

– Да аллай заты болса, ауузунда кыуутуму бар эди, айтса, барыбыз да жыйылыр эдик огъесе къартлыгъыбызда энди керегибизни бир бирден букъдурупму башлагъанбыз... – дегенин айтды Сарый да. Бекболатдан кълалса, элде андан таматаракъ жокъду, эркинирек селешгени да аны ючюндю.

Быланы арасында Бекболатдан бир онбеш-жыйырма жыл кичи болмагъаны хазна жокъду. Андан азыракъ кичи эселе да, Бекболатдан аналарын келтирген заманны хапарын къайтарып сормагъанма дерик чыкмаз. Была Бекболатсыз жаланда жаз ишге чыгаргъа кюрешиучюдюле.

Аны кеслеринден аллай бирге тамата болгъанын да ол заманда эсгериучюдюле. Андан кълалгъанла тенгшидиле. Шендю

уа не тюрлю тырман этерге кюрешселе да, битеу айтханлары аны ушагына тынгыларгъа суйгенликденди. Была чалгъыда бла къой къыркъгъанда болмаса, хар заманда бирге олтуруучу эрттегили шуёхладыла да, бирлери келмей къалса, бек керекли затлары жетишмегенча кёрюнчючюдо. Жыйын бла алай кетселе уа, кеси юйдегилеринден эсе, Бекболатха бегирек тансыкъ боладыла.

Ишни сагъындыкъ эсе, къой къыркъгъанда, Бекболатны «жаш шуёхларыны» бири бла да эриширге базынган адам болмаучусун да айтыргъа керекди. Чалгъыда да была кеслери энчи жыйын къураучу эдиле. Жыйынла бирге къошулуп зат чыкъсала уа, табанларына къоркъуп, мычымай дурудан чартлагъан жашла да аз болмагъандыла.

Энди ол адыргы ишлегенлерин къойгъанлы уа заманларын ныгышда оздурадыла. Юйлеринде: «Тёшеклеригизни да ары чыгъарсагъыз, иги болмазмы эди?» – деп, тырман да этиучюдоле. Алай узун ёмюр, бичен тишнича къалай, жашау а ариу сюрмелей хазырлагъан хапарла, кече узуну жукъу бермей, тил къыйырына жетип турсала, тиширыу тырманны да ким истесин!

Ныгышда не кёп олтурса да, Бекболатны къолу бир заманда да ишсиз турмаучуду. Озгъан элли жылны ичинде аны къылкыяры агъызгъан жоннгурчха кёп мытыр къатынны сыгын отуна тамызыкъ болгъан эди. Къоншулада ол ишлеген урчукъ сап, агъач аякъ, къашыкъ кёрюнмеген юйге кирмезсе.

Отунга баргъан жашла, Бекболат ишсиз тура болур деп, аладан тамата тёлю этиучюлей, чынар терек къабыргъалада бокъур къайнагъан аякълыкъланы къобара келиучюдоле. Ол къартны эрикдирмезге кюрешгенлени кёбюсю сабийликлеринде Бекболат ишлеген аякъдан бушто ашап ёсгендиле, къайнагъан сютча тёгюле, быжылдагъан айрандан толтуруп бюгюн да къолларына аладыла. Шёндю учхан къушдан тюк ала айланган жигитлени, аны да не букъдурлугъу барды, Бекболат жарашдыргъан сыппала тынчайтхандыла. Тойлада боза гоппанны хар къолуна алгъан ол огъурлу къартха ненча алгъыш этгенди! Аны аты тауда алгъышчыланы ауузларындан кетмейди.

Сарыбий Бекболат сыйдамлагъан сыппа салыннганын бла къалгъанын билмейди, алай къолгъа алгъыш гоппан алгъан кюню болуп, ол аны атын бир айтмай къойгъан кезиуню эсине тюшюралмаз.

Жылла оза баргъанлы уа тамата биле-биле тырманчы болуп башлагъанды. Бекболат ныгышда кёрюнмесе, биргесине олтургъанлагъа да тынчлыкъ бермейди. Биреулен хапар айта тургъанлай окъуна, кесини къарт шуёхун сагъынып башлар.

– Ол Фаризатчыкъ андан Бекболатны кёреми келгенди огъесе?.. – деп сорду Сарыбий, сакъалын таякъ къыйырына салгъан къолларыны юсюне жарашдыра.

– Къайсы туудугъунга тилерик эдинг ол Фаризатчыкъны уа аланы?

– Да, Аллах ыразы боллукъ, Сарыбийни туудукъларында кеси бир юйор къурамагъаны жокъ ушайды да? – деп сейирсинди бирси жанындан къоншусу.

– Шендю былайны озгъан «гачипертни» уа жокъмуду юйдегили болмагъаны?

– Къой-къой, неси да болсун ол антсызны! – деди Сарыбий. – Керти Алийпаша... Болур – бёркден белгили дегенлей, адам аталгъан атына тийишли болмай къалмайды... Билгичи болур эди, ол анга Алийпаша деп атагъанны.

Киеуюню «гачиперт» деп чам атын айтханлары Сарыбийни кёлуне тиймеди. Ол аны бек гитче къызыны эриди. Сюрюю къыйырында танг атдырмагъанды, эрттенликде чалгъы тутмагъанды, дырында кюн батдырмагъанды, тутхучсуз жанды, жашауну ёнкюч алгъан кибики. Къартладан да уялмай, бир жол ол айтханны уа адам эсине да келтиралмаз эди, тејри! Анга Сарыбий бюгюн да уялады.

Алийпаша бир кюн председателден бир-эки эшек жюгю биченчик тиледи. Ол а, шо сен келтиралгъан эт ансы, битеу элни эшеклери бла эндирагъанынг сеникиди деп, эркинлик берди. Алай заманда хаух эшек тапхан да къыйынды, тапхан адыргыларын да болалгъаныча жюклеп, жолда да бир эшеги жыгъыла, бирини да жюгю ауа, иш къылыгъын билмеген ит ылыгъын кёрю дегенлей, аманны кебинден элге тигеледи. Тюз ныгъышха жетгенлей а, жиплери, биреу бичакъ бла кесгенча, къыркъылып, алда келген эшекни жюгю ауду. Къартла бла бирге анга Сарыбий да кюлдю, кюлмей а! Алийпаша алгъа абызырап, не этерге бла не айтыргъа билмеди. Ачыуун алып зат излей, тегерегине къарады, тапмагъандан сора, ауур къайын таякъ бла керилип, эшекни эки-юч кере да сермеди. Къартла бютюнда бек кюлдюле.

– Сен а неге кюлесе, къынгырбурун, къызынгы ёшюню да сюрмеленнген къанга кибики! – деп, къайын атасына кезлерин жандырды.

Къартла, юслерине сууукъ суу къуйгъанлай болдула, кюл-кюлерин бир жолгъа тохтатдыла. Ала эшитип, Сарыбийге Бекболатдан башха адам къынгырбурун деп бирда айтмагъанды! Ол кёп ауазлы жарыкъ кюлкюню шошлукъ алай терк тунчукъдуруп къойгъаны Алийпашаны бютюнда бек абызыратды.

«Гачиперт» деп анга чалгъы тута билмегени кючюн жаш заманында атагъан эдиле. Туудукъларыны бетин иш этген болур-

ла, ол жол жангы ат атамадыла. Бюгюн а не эсе да эшикге да бир чыкьмайды деп келди Сарыбийни эсине, бу аман кьыз а, орамны халкь жюрюген жеринде тохтап, ётген-сётген бла не заманлы жаншайды! Арбазы толу туудугьу барды, ол бетсиз эрин сылхыр эте болурла да. Сарыбий аны сагьышын этип да бошагьынчы, киеую юйден чартлап чыкьды. Кьатыны Букьминатны алайда кергенден сора, сабырыракь болду.

Сарыбий бек гитчесин, ийнагьын, кеси тенгли кишиге кьалай берирге унады деп, кёпле сейир этген эдиле. Болсада, Бекболат айтханлай, кьадарны буйругьу алай болур эди. Артда жашаулары уа ишни тюзлюгюн кергюзтдю. Шёндю элде: «Алийпаша бла Букьминат бу дуняда болмаса да, ол дуняда уа тюбемей кьалмаз эдиле» деп сёз барды.

Сылтау Алийпашаны алай кеч юйдегили болгьанындады дегенле да бардыла, ким биледи, алай болургьа да болур, кеслери бла тенгleshдиргенде, аны Букьминатдан сабийи азды. Туудукьларын а санап да бошайламайдыла, кьайсысы кьайсысындан болгьанларын хазна айыралмайдыла. «Мени эшигими жапхан эди ансы, ол «жараусузгьа» уа Аллах киеулени сайламаларын бергенди», – деучюдю Сарыбий. Ол адамны багьасын биче билген кишиди, – даулашыр кереклиси жокьду, тюз окьуна айта болур.

Сарыбийни кьызы бла киеую ара мюлкню ишинде артыкь кёп ёпге урмагьандыла, алай кеслерине бир тюк тюшер жерде уа алларына жан ётдюрмезле. Аны юсюне дагьыда – эл таныгьан кьысыкькьолладыла. Кьатыауузлукьларына кьарасанг а, сабий заманларындан шёндюге дери бир устаздан юйренип туруп, энди уа тохтамай жаншашыуда эришип айланган сунарса. Ауузлары от чагьады.

Юйден чартлап чыгьып, Букьминатны арлакьда тенг кьатыны бла тауусула билмеучю терен ушагьына кетип тургьанын кергенлей, сабыр болургьа кюрешгени, баям, атышыуну аллында кьарыу жыйышдыргьанлыгьыды. Алай, не кюрешсе да, сёз бла ол Букьминатны хорлаяллыкь киши тьойюлдю.

Жыгьылгьан тутушхандан тоймаз дегенлей, не кёп хорлатса да, ачыуланган кезиуюнде дагьыда бир сынашмай кьоялмайды. Не заманда да айтырыгьын артха салмаучю эди. Бу жол а сабийле дыгьылына иги кьатылгьан болурла ансы, арлакьда ныгьышда олтургьанла аланы сёзлерин эшитирге боллукьларын эслеп, ауузун тыймайды.

– Кьатын! – деп кьычырды Алийпаша. – Сабийле кеслери кьалгьандыла, болгьанны башын тюбюне эте болурла, юйюнге бар. Хайда, терк бол, маржа!

– Башын тюбюне этиб а, ненги этерикдиле была? – деп сейирсинди Букьминат, артха бурулуп, эри таба кьарагьан да

этмей. – Къутургъан бугъа юйюнге кирсе, мюйюзюне илинир затынг жокъду! Сени эски тонунгу жыртсала уа, тѳезербиз, бизден къорарыкъ ол болсун...

– Ай, къоранч болгъун сен огъесе! – деп, бютюнда бек къызды Алийпаша. – Эрттенли жаншагъанынг да боллукъду, энди юйюнге да бир бар.

– Охо, сѳюзюмю бошама къой, барырма.

– Бусагъат бар дейме да мен санга!

– Дауму этесе, алан, бармайма! – энди Букъминат да ачыуланды.

– Бу уа, мырхык кибик, бир илинсе, жарлылыгъынгы айтыргъамы къоярыкъды! – деп тарыкъды ол тенг къатынына.

– Да сора атамы жанына бар! – деди ол, бютюнда бек чамлана.

– Къой-къой, сени атанг манга ёмюрюнде да артыкъ онг кѳзю бла къарамагъанды, – деди Букъминат, кѳп сагъыш эте да турмай, – кесинг бар, жашчыгъым келгенди дер да къууаныр.

Ныгъышдагъыла пырх-чырх болдула, айып этерге уа бирини да эсине келмеди: Алийпаша бла Букъминатны аллай «ууакъ сермешчиклерине» ала эртте юйренгендиле, адам эшитеди деп, айтырыкъларын артха аяп къоймаучуларын биледиле. Сарыбий а, асыры уялгъандан, артха таянып, кичиу тийген адамча, аркъасын хунагъа ышыды.

– Намыс болмагъан жерге къарангылыкъ да къошулса, алайды да... – Сарыбий, башын кѳтюрмай, таякъ буруну бла ташчыкъны кесине тартыргъа кюреши.

– Экинчи Бекболат болуб а сен олтургъанса былайгъа! – деди бир къарт, кесин сейир этгенча кѳргюзте, ушакъны башхагъа бурур муратда.

– Бекболат былайда болса уа, «гачипертни» «оюнларынамы» тынгыларыкъ эдик, не уа сени «сырыйна сокъгъанынга»! – деди бирси къоншусу анга, таурух айтыла тургъанлай къалкъып къалыучусу ючюн къакъды эсе, Сарыбийни ол эрттеден кѳрмегенча жунчугъанына жан аурутду эсе да.

– Угъай, ол къарангылыкъ дегени ючюн ансы... – деп, биринчи къоншу да уялды, тобагъа къайтханча сѳлешди. – Бекболат а айтыр эди... Бекболат а айтмай!..

Бекболат къатларында болмаса, аны айтханларын, кесин да ол кѳп заманга узакъ жары кетген кибик эсгердиле. Алай жаланда была этмейдиле. Сарыбий кеси уа Бекболатсыз ныгъышда тынчлыкъ тапмаучуду. Шѳндю да акъылы аны блады.

...Ишден арып келгенле ныгъышда Бекболатха жомакъ айтдырып, солуй, юйлерине алай къайтыучудула. Адамны тапсыз ишин эслесе, урушхан зат этмей, терслигин кеси ангыларча, жомакъ жарашдырыучусун неда къачан эсе да бурун заманда

болунган хапарныча айтыучусун Бекболатны таныгъанланы бары да биледиле. Биринчи къардан эсе, акъ сакъалын бла мыйыкъларын, тюгюн тюшюрюрге къркыгъанча, акъырын сылай, кёзлерин аз кысаракъ этип, жомагъын неда хапарын башласа, сёз кимни юсюнден болгъанын кыйналмай ангылаучудула.

Бир жол Бекболатны эрттегили шуёху – аты айтылгъан жырчы Аллахбердини туудукъларындан бири, эл таныгъан бригадир Малик – кенгден окъуна жарыкчыкъ ышара келип, кишиге да къол зат узатмай, ач бузоулагъа батан атханлай: «Салам алейкум, къарт къауум!» – деп, кыйырыракъда чёкдю. Къарт болуп Бекболат бла Сарыбийден башха киши жокъ эди. Къалгъанла къой кырккыргъа кетип, ныгъышха тансыкъ болуп, къайтып келген жашла эдиле. Аны саламын алгъанла-алмагъанла да болдула. Бекболат а, ары дери айта тургъан хапарын жангыртмай, бригадирге да артыкъ уллу эс бурмай, олсагъатчыкъда аны кёргенлей, эсине тюшюп къалгъан хапарын айтды.

– Эртте бир элде бир жашны бир тенги болгъанды...

– Хазна жаш туйюл кёре эдим бирден сора тенги болмагъан, хы-хы... – деди бригадир Малик, къартны аузуна чапханына да уялмай, кюльорге кюрешди, алай, аланы терс къарагъанларына тезалмай, башын жулур сёз тапмай, тынгылауну басып тохтады.

– Кёп жашланы кёп нёгерлери болгъан болур, ахшы улан, – дегенни айтды Бекболат, – алай бизни эсибизде нек эсе да ол жаш къалгъанды. Кеси да, тюз санга ушаш, шешаны «кёрюп болмагъанды» деп эшитгенме, керти айта эселе.

Тангны атханы ючюн, кюнню тийгени, мутхуз болгъаны, батханы ючюн, элде къартла беш ууахты намазларын, кишиден чырмау болмай, этгенлери ючюн, суйгенине, суймегенине да тюбегени ючюн, ол кюн аягъын ташха ургъаны, урмай жюрюгени ючюн да, юйюнден чыкыгъанында, къуру челеклери бла тиширыу тюбемегени ючюн, тюнене къайсы дылгамлыкъ эсе да жолун кесгени ючюн, бюгюн а къоншусуну хурметли жашчыгъы ол ётгюнчю сакълап тургъаны ючюн, кече ортадан кеч болмай адам болушлукъсуз юйюне къайтып, ырахат жукълагъаны, кече иги тюш кёргени, эрттенликде нёхюню жилип сызгырыуу элгендирмей, кеси жукъудан тойгъандан сора уянганы ючюн, бюгюн ол аман къатын бла «ит бла киштик болгъаны» ючюн – кысхасы, не ючюн да болсун, ичгини тауусур мадар табып, артха салмагъанды. Бир адамны ызындан болса уа, аны кёрюп болмауу бла ичгини суйюююн базманны эки табагъына салсанг, ол эки сезимни бири да хорлаялмаз эдиле.

Бирде аны таматасы болуп биргесине ишлеп тургъан нёгери къайры эсе да кетип, жаш аны орунуна къалады. Бир къауум кюнден а экилерини да таматалары ишни къалай баргъанын сорургъа аны кесине чакъырады.

– Барыб а... башымы элтип жаннган отха салгъанса да, юйютюлюп бошай турады! – деп тарыгъып башлайды жаш.

– Эй а, таланмагъан, ол айтханынг а неди?! – тамата сейирге къалады.

– Ай, юйю къуруп къалмагъан, бу мени боюнума къаланган ишни бир оюлмагъан жерчиги болса уа! Алгъын да битеу ауурлукъну кесиме алыучу эдим, энди уа – арталлыда тындым, – дей, жаш сабанда арыгъан ёгюзча ынчхады.

Жашны былай сынсый туруучусун билгенми эте болур эди огъесе аны бла сёлеширге заманымы болмаз эди, – жашха тамата ушакъ нёгер болмады. Ол кюн сёз аны бла бошалды, тауусулуб а къалмады. Ол жашны бир иги иши да болгъанды, гюняхын алмайкъ: ол тутханын ычхындырыучуладан тюйюл эди... Экинчи кере чакъыргъанында уа, хапарны узакъдан келтирирге да кюрешди, биягъы тынгыламай кетип къалыр деп къоркыгъандан, таматаны кесине жакъ басды.

– Менден бир жукъ букъдура турма деп, хар заманда айтычунгу унутмагъанма, алай не этейим... Айтама да, жанданжаннга бир татлы адамды, кеси болмагъан жерде сындырыгъа кюрешесе деп, кёлюнге келирге да боллукъду. Алай... Букъдуруп да, не заманнга дери турлукъма, гяуурду билген...

– Неге жанынг къыйналады, жарлы, айт, тынгылайма, – дейди тамата.

– Къой, оллахий, жашыргъандан хайыр жокъду, – дейди жаш, эрттеден къыйналгъан затын билдирирге таукел болгъанча. – Айтханымча, бек сюйген адамды. Биз бир бирибизни сатар адамла да тюйюлбюз – ол мени жууугъум болады... Ишни бу чекге жетдирип кетгенине тюз кёзюм кёре тургъанлай окъуна ийнаналмайма. Ай, юйю къурумазлыкъ, тууарылгъан болмаса, бир ёрге сюелген жери болса уа! Алчыладыла деп, ол саугъала бердирип тургъанланы уа кимле болгъанларын сен бир билсенг эди!..

– Къайгъырмаз, жашла бир бирине болушхан адетди. Кете туруп, кеси да орунуна сени салырыгъыбызны тилей кетгенди. Жетишдирмей къойгъан жери бар эсе, тюзет. Болушлукъ зат керек эсе, уялма, айт, болушурбуз. Сора кесинг да биргесине ишлеген ушайса да, къарындашым. Сен айтханча, болгъанны башын тюбуне этген эсе, бусагъатха дери билмей тургъанынг сейирди!.. – деп, тамата башын чайкъады. – Экигизни да мен уста танийма, ишлеген эт.

Ол акъылсыз жаш туйюл эди – тамата аны керексиз тарыкъгъанын жаратмай къатыракъ селешгенин ангылады. Бир кесек абызырагъан окъуна этди. Сора кесин ариулар мадарны терк табалмай, муну аллында антлы тенгине санап айланычу адамыны юсюне ётюрюклени къуйду.

– Да алай айтырыгъынгы биле эдим, тамата, – деди, бетине жалгъан ышарыу келтире, этиучюсоча, жумдуругъу бла мыйыкъларын энишге, бурунун ёрге сылай. – Сен аны таныгъан эт деп айтханлыгъымды ансы, кесинг билгенликден, мен а ишлерге ол мындан кетгенли юйренип башламагъанма... Уста таныйма деп да бош айтдың, сен алыкъа мени шуёхуму таныгъан да этмейсе, гынтыларын а бютюнда билмейме... Ол менден бир зат букъдурмаучу эди, мен да букъдурмайым сенден. «Бери къайтмай къалмам, къайтсам а... – Ол айтханны эшитгенимде, кесими сангырау болмагъаныма ийнанмагъан эдим, кёлю бла айтхан сунмагъан эдим!.. – Къайтсам а, акъ-сакъал аякъларын къаты тиресин!» – дегенди. Аны умуту сени шинтигинге олтурургъады...

– Аны уа бирда билмезсе, жарлы... Бу жангы ишди, адамлагъа анга тийишли жангы билим керекди... Сени нёгеринги уа окъургъа жибергендиле... алай болуп къалыргъа да тюшер... – Тамата сансыз селеширге кюрешди, алай, академик болуп къайтырыкъ ол эсе да, баям, эшитгенин а жаратмады.

– Да окъургъа жибериб а муну... анда бизден артыкъ бирэки статья окъуп къайтырыкъ болур да... Бизни ишибизде аланы да башына урсун!..

Мен айтырыгъымы айтдым, энди кесинги сагъышынгы кесинг эт дегенча, башын да бир жанлы этип, инбашларын жыйыра, жаш артха сабыр бурулду. Орталарына сууукъ суу къуйгъанына ичинден къууана эсе да, тышындан а кесин, юйюне бир осал хапар эшитген адамча, мудах кёргюзте кетди.

Артха чакъырып сорса, айтыргъа бир затла табарыкъ болур эди, не медет, чакъырмады. Ол жолдан сора таматагъа нёгерини юсюнден ачыкъ жукъ айтмагъанды, элде осал хапар жаяргъа да эринмегенди, сатып алмаучу ётюрюклерин нёгеринден къызгъанмагъанды, налат! Жакъ басхан адам чыкъса уа: «Ол аман ичгичини несин къоруулайса! – деп ачыуланычу эди. Атын жамауатха айтдырып ючюн, эртте келин кезлеуге чынгайтып кетгенлей, ол да иште атын иги бла айтдырыргъа кюреше, дунияны кирип нёгерине тёкгенди дейдиле.

Жашла, хар замандача, Бекболатны айтханына кёз къакъмай тынгыладыла. Ахырында аланы кеслери алларына сагъыш этерге къоюп, ала олсагъатда эшитгенни юсюнден оюмун айттыгучуду. Ол энтта да алай этерик сундула. Бекболат а, тюзмю айтдым деп соргъанча, бурулуп, Сарыбийге къарады да, бича-

гъын чыгъарып, таягъыны бармакъгъа илиннген жерин излей, сылап кёрдю.

Бу шёндю ишден къайтып келе ныгъышха бурулгъан жашланы арасында Маликни танымагъан жокъ эди. Бир бирге къарадыла. Ышаргъанларын букъдурмагъанла да Маликге, кёл кенгдиргенча, кёз жетдиргенле да болдула. Аны ол кеси да сезди. Барысы да, абызырагъан этгенча, иги кесекге дери тынгылап турдула.

– Тейри, акъсакъал, туура ол сен айтхан дылгамлыкъ тенгли болмаса да, къолума стакан алыргъа угъай демеучюме, алай...

Бригадир Малик терен сагъышланды. Терк окъуна кефи аязды. Мудах бет алды. Нек эсе да айтыргъа башлагъанын а бошайлмады, тюп эрини чюйюп, башын чайкъады. Ёрге къарады да, тау тёпеге илинип жюнча тарала тургъан акъсыл жукъа булутчукъну сууугъун сезгенча, къашларын тюйдю.

– Кеси айтханлай, уртлагъанчыкъ да этер, шёндю бизге салам бергендеча, атдым да сёлешир, алай, нёгерин къой, танымагъан адамына окъуна Малик жалгъан айтырыккъды деп, бир кишини эсине да келмез, оллахий!

– Бир биригизге алай ышаннганыгъыз бек игиди, жашла, бек иги! – Бекболат эшитгенин неда кёргенин жаратса, ыразы болгъанымы ангыладыгъызмы деп соргъанча, тынгылай кетип, сёзюн шёндюча къатлагъан этиучюдю. – Ышаннгылы нёгер адамны уллу байлыгъыды! Нёгерни ангылай, нёгерликни багъалай билирге керекди...

Жамауат магъанасы болгъан ишни жылла озгъан къадар даражасы кётюрюле барады. Жамауат керексизге санап, жаратмай тохтагъан зат жылла озгъан къадар бютюн эриши кёрюнеди. Айтылгъан сёз да этилген ишчады.

Жашла тенглери алай къоруулагъанда, Бекболат бла Сарыбий ышардыла. Экисини да эслерине бир зат тюшдю. Бир бири ауузларына тюкюре айланмасала да, тубегенде, бетлери кюн тийгенлей жарыучу тенгле жашайдыла. Кеслерин да алайдагъыла барысы да таныйдыла.

Эсде да болмай тургъанлай, аладан бирлери Идрис къыйын ауруйду, бакъдырыргъа ара сахаргъа кетеди. Анда уа жашны ауруууна тынгылы къарайдыла да, билген устала жармай жарамазлыгъын тохташдырадыла. Танымагъанларыны арасына тюшгенде, кёлю такъыр болуп, келгенинеми сокъуранды, бичакъданмы къорккъду, жашауданмы тюнгулдо – аны тюзюн билген къыйынды – Идрис Саматха къагъыт жиберди. Ачыкъ айтып къоймаса да, ол жазгъан осуятха ушай эди. Самат аны тюз ангылады, бек жарсыды. Кесича къайгъырлыкъ сунуп, Алийге сёлешди да, Идрис анга салам айтдыргъанын билдирди.

Алий Индрисни саламын алмады. Аны кесин угъай, саламын бере айланган Саматны окъуна кѣлюне тиерча сылыкъ сѣлешди. Индрисни уа бек аман сындырды.

Заман озду. Эки айдан юйдегиси да, Самат да къоркыгъанча болмай, Индрис сау-саламат къайтды. Алий а, тюз биринчи жолукыгъанлай, дуняда жюрюген алгышланы къалдырмай, Индрисни юсюне айландырды. Сѣзюне кѣре, ол Саматча бош айланмайды, иши асыры кѣпден ара шахаргъа барыргъа онг тапмагъанды ансы, кѣзюне жукъу да кирмегенди, аны бирда кѣлюнден кетермегенди, бек жарсып тургъанды.

– Сенден болсам, эки ай жукъусуз тургъандан эсе, эки сагъат заманымы харам этер эдим! – деди кесин кючден тыя сюелген Самат.

– Ма алайды бу аман, кесин мѣлекчик сундуруучуду.

Самат жууап къайтармады. Кир ниетли бла къоркыакъ бирге бек ушайдыла – бурунунг бла кирирле да ауузунг бла чыгъарла, кѣзбау этерле, кеслери жаратмагъан ушакъны лакъырдагъа бурургъа кюреширле. Индрис а дуняда бир тюрю харамлыкъ жокъ сунады...

– Жалгъан сѣз жара салады, – деди Бекболат, къарт шуѣхун да, кесин да бийлеген сагъышладан айырыла. – Сен аладан болмагъанынг бек игиди, эгечден туугъан!.. Айтхан жерден керил болсун, – деп ырыслады Бекболат, – алай кеслерини къара бетлерин бир кесек агъартыр ючюн, туугъан къарындашларыны окъуна намысларын аякъ тюбюне малтаргъа хазырла бизни аууздан тышында да жолугъа келгендиле. Аны кибиклери болгъан элни, жигит, Аллах ургъаннга сана да къой. Аллайла сау къадар а ол эл бир тирилмез, къалын къарангы басханлай туруп.

Хау, Бекболатны жомагъына, хапарына да ныгъышха келгенле суююп тынгылаучудула, сѣз кимни юсюнден баргъанын да сормай ангылаучудула.

...Акъылы нѣгерине кетип тургъан Сарыбий ныгъышда андан кѣп олтуралмады. Аллахды билген ѳзге, иш жаланда жашыны туудугъунда туююлдо. Аны къарт шуѣхун бери жибермеген дагъыда бир сылтау барды.

– Олтуругъуз олтур, мен Бекболатны бир кѣрюп къайтайым...

Сарыбийге киши жукъ айтмады.

ЭРИШМЕГЕН ЭР БОЛМАЗ

Озгъан ёмюрню 30-чу жылларында къыралны аягъы юсюне бола тургъан сагъатында, спортха энчи эс бёлгенлери хакъды. Алгъын физкультура дерсге тийишли багъа бермегенликге, арт жыллада ол дерс школлада эм биринчи сатыргъа турады. Ленин атлы окъуу городокда (1924–1936) окъуучула бла студентле, волейболдан, баскетболдан командалагъа юлешинип, спорт бла кюрешип тургъандыла. Анга да къарамай, бирси оюнга да кеслерини даражаларын тутхандыла.

Нальчикде футболдан команда бар эди. Ол 1935 жылда кзуралгъанды. Анда Сотталаны Адилгерий, Мусукаланы Ибрагим, аны къарындашы журналист Мусукаланы Алий эм баишхала ойнагъандыла.

1 майда, 7 ноябрьде, 23 февральда, 8 мартда шахарны бир къыйырындан республиканы баишчылары трибунадан жыйылгъан халкъны байрам бла алгъышлагъан этиучю эдиле. Ма аллай жыйылыулада таулу спортчула кеслерини хунерлерин кёргюзтюп тургъандыла, аланы санында – Асанланы Хажимурат, Гуталаны Рамазан, Мисирланы Элияс, Зокъаланы Хасан, Ксаналаны Эрменбий, Сарбаишланы Мажид, Этезланы Зулкъай, Болатланы Саламгерий, Къочхарланы Тахир, Гюзюланы Сарыйбий, Мокъаланы Матчи эм баишхала.

Аллахны ахшылыгъандан, бюгюнлюкде профессионал спортчуларыбызны саны ёсе баргъаны хакъды. Ала кеслерини жетишимлери бла кзуру Къабарты-Малкъарны угъай, саулай Россейни да атын айтдырадыла.

Бу статьяда мен элемеи неда эшитмей кзалгъан спортчуларыбыз болурла, алай бизни чынтты таулу жашланы юслеринден акъыртын-акъыртын жаза барлыкъбыз. Барыгъыз бла да ёхтемленебиз, ишигизден кзууаныгъыз!

АЖОЛАНЫ АСАДУЛЛАХ

Ажоланы Абдул-Керимни жашы Асадуллах – СССР-ни спортуну устасы, СССР-ни эркин тутушууну устасы, битеусоюз эм республикалы турнирлени чемпиону – 1955 жылда Къыргызстанда туугъанды. Хасания элде ёсенди. Самарканд сатыу институтну Узбекистанда бошагъанды. Анда спорт бла къаты кюрешип баишлагъанды.

Нальчикге кёчгенден сора, эркин тутушуу бла кюрешеди. Республикалы эм кырал даражалы эришиуледе алчылыкъны алып тургъанды. Ахыр майдалын 42 жылында хорлагъанды. Ол заманда кюмюш майдалгъа тийишли кёргюзтюлген эди. Андан сора тренерлик иш бла кюрешип башлайды.

Бюгюнлюкде Асадуллах республикада эм кючлю тренерлеге саналады. Ол усталыгъын Нальчик шахарда кёргюзтеди. Жашагъан элин да унутмайды. Хасания элни спортзалын терк-терк жокълаучуду.

АЖОЛАНЫ ЮСЮП

Ажоланы Абдул-Керимни жашы Юсюп – КЪМР-ни физкультураны сыйлы кыуллукъчусу, Россей Федерацияны билим бериуюню сыйлы ишчиси, СССР-ни спортуну устасы – Юсюп 1957 жылда Хасания элде туугъанды. Самарканд сатыу институтун Узбекистанда тауусханды. 1978 жылда анда Спартакиаданы хорлайды.

Биринчи эркин тутушууну секциясына 1973 жылда белгили тренер Дмитрий Журавлёвха келгенди. Юсюпню спорт карьерасы жаш заманында окъуна башланган эди.

ЦС «Динамоу» хорлагъанды таулу жаш. Эркин тутушуудан кёп эришиулени алчысы болгъанды. Ажо улу кыркъ жыл спортну ол тюрлюсю бла кюрешеди. Кёп жылланы баш тренер болуп Нальчикде ишлейди.

АККАЙЛАНЫ ХАЖИ-МУРАТ

Аккайланы Магомедни жашы Хажии-Мурат – Россейни спорт устасыны сыйлы кыуллукъчусу, Россейни, КЪМР-ни да къара кючден культурасыны сыйлы ишчиси, жай Олимпиада оюнланы 2004 жылыны кюмюш призёру, жай Олимпиада оюнланы доммакъ призёру (2008), дунияны юниорларыны араларында чемпиону (2004), Европаны юниорларыны араларында эки керели чемпиону – Россейни чемпиону атха тогъуз кере тий-

ишли болгъанды, Россейни Кубогуна бир ненча кере тийишли кёргюзтюлгенди. Хаж-Мурат 1985 жылда Тырнаууз шахарда туугъанды. Аны эки бийик билими барды.

Хаж-Мурат таулуланы араларында биринчи болуп Олимпиададан эки кере хорлам бла къайтханды. 2004 жылда Афиньде кюмюш алгъанды. 2008 жылда уа тийишли даражада Пекинде эришиулеге къатышханды.

Спорт жетишимлерини тышындан да, ол «За заслуги перед Отечеством» деген орденни биринчи эм экинчи даражалы майдалларына тийишли болгъанды. Хаж-Мурат Дондагы Ростовда жашайды, тренерлик ишин жетишимли бардырады.

2016 жылда Ростов областъны ауур атлетиканы Федерациясыны президентине айырылгъанды.

АНАХАЛАНЫ МУСТАФА

Анахаланы Назирни жашы Мустафа – СССР-ни спортуну самбодан устасы, самбону сыйлы устасы, халкъла аралы класслы самбону устасы – 1948 жылда Къазахстанда туугъанды. Школгъа ата-бабаларыны туугъан эллери Яникой элде баргъанды. Студент жылларында окъуна самбо бла кюрешип тургъанды. Эришиуледе самбодан чемпион атха төрт кере, дзюдодан эки кере тийишли болгъанды. 1968 жылда ол «СССР-ни спортуну устасы» деген сыйлы атха тийишли болгъанды.

1993 жылда Мустафа Назирович дуния чемпионатны кюмюш призёру болады.

АТАБИЙЛАНЫ ЖАМИЛЯ

Атабийланы Асланны кызы Жамиля – халкъла аралы класслы карате-до спорну устасы, дунияны чемпионкасы, дуния Кубокну иеси – бир ненча кере Россейни чемпионатлары хорлагъанды. Ол Тырнаууз шахарда туугъанды. Москвада И.М. Сеченов атлы медицина академияны тауусханды. Профессионал акушер-гинекологка саналады.

Спорт бла сабийлигинден бери кюре-шеди. Биринчи тренери аны атасы Аслан болгъанды. Жамиля биринчи эришиулерин 1997 жылда хорлагъан эди. 1998 жылда Россейни чемпионатыны кюмюш призёру болады. Ызы бла башха эришиуледе хорламлары чыгъадыла: дуняны чемпионаты (2003), Токиода дуняны чемпионаты, Москвада дуняны Кубогу. 2003 жылда Жамиля дуня чемпионатны кюмюш призёру болады.

Жамиля Ингушетияны культурасыны сыйлы кьуллукъчусу.

АТАБИЙЛАНЫ НАЗИЛЯ

Атабийланы Асланны кызы Назиля – Россейни чемпионкасы, Россейни каратеден спортуну устасы, дуня Кубокну иеси, экономика илмуланы кандидаты, РФ-ни культурасыны сыйлы кьуллукъчусу – Тырныауз шахарда туугъанды.

Ол кесини иш жолун РФ-ни экономика айнытыу министрвосунда бёлюмню башчысы болуп башлагъанды. Ызы бла Назиля Аслановна РФ-ни экономика айнытыу министрвосуну башчысыны экинчисини секретариатыны башчысы болады.

2018 жылдан бери ол Ненец автоном округну Москва шахарда представительствосуну башчысы болуп урунады.

БЕККИЛАНЫ АЗРЕТ

Беккиланы Иссаны жашы Азрет – СССР-ни спортуну сыйлы устасы, Шимал Кавказны алты кере чемпиону, Россейни миллет тюрлюлери спортуну устасы – Азрет Тёбен Чегем элде 1942 жылда туугъанды. Бекки улугъа жети жыл болгъанда, ол миллети бла бирге Къыргъызгъа зор бла кёчюрюлген эди.

Эркин тутушуудан биринчи дерслерин ол тамата къарындашы Ильясдан алгъанды. Онжети жылында СССР-ни жаш тёллю сборныйине киреди.

Биринчи уллуланы арасында турнирге Бекки улу Россейни чемпионатына 1960 жылда къатышханды. Анда Азрет кюмюш алады.

1961 жылда Азрет СССР-ни спортуну устасы болады. 1967 жылда ол СССР-ни самбодан чемпионатын хорлайды.

Азрет онбеш спортну устасын чыгъаргъанды, кёбюсюню атлары белгилидиле.

БЁЗЮЛАНЫ ИСМАЙЫЛ

Бёзюланы Хакимни жашы Исмайыл – халкъла аралы класслы спортну устасы, дуняны эркин тутушуудан устасы, жаш тёллюю арасында Дуняны чемпиону, Къазахстанны эркин тутушуудан төрт кере чемпиону – 1973 жылда Хасанияда туугъанды. Исмайыл эркин тутушуудан КЪМР-де дуняны биринчи чемпионуду.

Спорт бла тогъуз жылындан бери кюрешип башлагъанды. Аны тренери Чапаланы Алик болгъанды. Дуняны чемпионатын хорлагъанда, Исмайылгъа жыйырма жыл бола эди.

БЁЗЮЛАНЫ ИСХАКЪ

Бёзюланы Хакимни жашы Исхакъ – спортну халкъла аралы класслы устасы, Россейни эркин тутушуудан чемпиону – 1976 жылда Хасания элде туугъанды. Стамбулда бардырылгъан дуня чемпионатда 1-чи жерни алып, спортну устасы болады. Ызы бла Россейни юниорларыны араларында биринчи жерни алады. Ызы бла кёп эришиуледе хорламладан сора аны къыралны баш командасына кёшадыла.

Исхакъ Россейни эркин тутушуудан чемпиону болгъанды. Бюгюнлюкде ол Бабуген элде тренер болуп ишлейди.

БЁЗЮЛАНЫ РАСУЛ

Бёзюланы Хакимни жашы Расул – Россейни спортуну устасы – 1990 жылда Хасания элде туугъанды.

2006 жылда битеуроссей эришиуледе эркин тутушуудан биринчи болады. 2007 жылда уа Тюркден Расул биринчи даражалы сертификат бла къайтады. Ол жыл Брест шахарда бардырылгъан эришиуледе биринчи жерни алады. Пермден битеуроссей эришиуледе кюмюш призёр болуп къайтады.

Ол Россейни Билим бериу, илму министрствосуну диплому бла саугъаланганды.

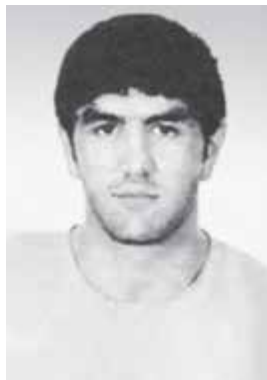

ГАЗАЛАНЫ АЛИМ

Газаланы Залимни жашы Алим – Тхэквондодан спортну устасы – кёп халкъла аралы турнирлени хорлагъанды. 1989 жылда Янкой элде туугъанды.

Кесини ишин Чегем районну адамларын жалчытхан жерде башлагъанды. Бюгюнлюкде ол анда директоруну къуллугъун толтурады.

Алим гитчеликден бери кюрешеди спорт бла. Дзюдодан спортну устасыны кандидатыды.

ГЕЛЯЛАНЫ БОРИС

Геляланы Ахматны жашы Борис – къара кючден бла спортдан КъМР-ни сыйлы ишчиси, СССР-ни ауур атлетикадан спортну устасы, РСФСР-ни халкъ жарыкъландырыууну отличниги – 1949 жылда Къазахстанда туугъанды, Хасания элде жашайды.

Борис спорт бла гитчеликден бери кюрешеди. Отуз жылны ичинде Сабий спорт школгъа башчылыкъ этип тургъанды.

Бюгюнлюкде анда методист болуп урунады.

ГЕЛЯЛАНЫ МАЛИК

Геляланы Исмайылны жашы Малик – КъМР-ни къара кючден культурасыны сыйлы къуллукъчусу, СССР-ни боксдан спортуну устасы, бийик категориалы тренер – 1959 жылда Нальчик шахарда туугъанды.

1982 жылдан бери ючюнчю номерли ДЮСШ-да сабийлени юйретеди.

Малик Нальчик шахарны жер-жерли самоуправлениясыны депутатына да айырылгъан эди. КъМР-ни Парламентини сыйлы грамотасына да тийишли болгъанды.

ГУЗЕЛАНЫ АЗРЕТ

Гузеланы Махмутну жашы Азрет – КъМР-ни къара кючден культурасыны сыйлы къуллукъчусу – 1955 жылда Къыргъызстанда туугъанды.

Обкомну ДОСААФ-да инструктору болуп ишлегенди. 1983 жылдан 1985 жылгъа дери Махмутну жашы Азрет КъМР-ни финансла Министерствода бѐлумню таматасы болуп урунады.

1985 жылдан бери спортда 33 жыл ишлегенди. Оналты жыл Чегем районну спорт биригиуюню башчысы болгъанды. Онбеш жыл боксну суйгенлени Федерациясыны жууаплы секретарыны къуллугъунда урунады. Азрет дагъыда сегиз жыл спорт школда тренер болуп ишлегенди.

Кѐп махтау, сыйлы грамоталагъа да тийишли болгъанды.

ДОТТУЛАНЫ АХМАТ

Доттуланы Жамалны жашы Ахмат – КъМР-ни къара кючден культурасыны сыйлы къуллукъчусу, Россейни тѐрт кере чемпиону, Восток Европаны эки кере чемпиону, дуня интерконтиненталь чемпиону – 1970 жылда Кѐнделен элде туугъанды.

1999 жылда «Геолог» деген спорт-комплексни Тырныаууз шахарда директору болады. 2003 жылда Ахмат КъМР-ни Парламентини депутатына айырылады.

2009 жылда Ахмат Сбербанкны Тырныауузда бѐлюмюне башчылыкъ этгенди. Жарсыугъа, мурдарланы къолларындан 2010 жылда ауушханды.

ЖАБОЛАНЫ СЕРГО

Жаболаны Хажини жашы Серго – РФ-ни сыйлы тренери, КъМР-ни культурасыны сыйлы къуллукъчусу, Владимир областьны къара къарыууну сыйлы ишчиси – 1941 жылда Кѐнделен элде туугъанды.

Сабийлиги Алма-Атада ѳтгенди. Ата журтларына къайтхандан сора, Акъ-Суу элде орналгъанды. 1958 жылда республиканы биринчилигин мхорлайды. СССР-ни спортуну устасы деген атха тийишли болгъанды Серго. Ол таулуланы арасында биринчи болгъанды ол атха тийишли.

1968 жылдан бери тренер болуп ишлейди. Серго биринчи болуп белгили боксдан школну республикада ачады. Жыл санына кѐре, солуугъа кетген эди, алай 2013 жылда аны ол школгъа тренер этип чакъырадыла.

Ол АІВА-ны халкъла аралы категориялы судьясыды, ЮФО-ну боксдан Федерациясыны вице-президенти, академик.

ЖАБОЛАНЫ МАРИНА

Жаболаны Музафарны къызы Марина – тхэквондодан Россейни спортуну устасы, Россейни кѐп чемпионатларыны устасы, дунияны Кубогуну кюмюш призѐру – 1982 жылда Акъ-Суу элде туугъанды.

2000 жылда Европада эришиуледе экинчи жерни алады. Ызы бла Россейни кюмюш, доммакъ призѐру болады. 2006

жылда Россейни чемпионатыны алтын майдалын алады. Дунияны Кубогунда 2008 жылда кюмюш майдалгъа тийишли болады.

2000 жылдан бери тренерлик иш бла кюрешеди. Аны сохталарыны арасында спорт устала, кандидатла да бардыла.

ЖАППУЛАНЫ МАГОМЕД

Жаппуланы Мажидни жашы Магомед – КЪМР-ни къара кючден культурасыны сыйлы ишчиси, Россейни сыйлы тренери – 1961 жылда Лашкутада туугъанды.

1988 жылда Эльбрус районну къара кюч эм спортдан комитетини председатели болады. Магомед КЪМР-ни ауур атлетикадан тренириди.

Магомед «За заслуги перед Отечеством» орденни экинчи даражалы майдалы бла эм башха грамотала, майдалла бла саугъаланнганды.

ЗАНКИШИЛАНЫ КАЗБЕК

Занкишиланы Кубадийни жашы Казбек – Европаны чемпионатыны доммакъ призёру, Россейни спортуну халкъла аралы классыны устасы, кёп чемпионатланы призёру.

2014 жылда Казбек Россейни чемпионатыны кюмюш призёруду. 2015 жылда Россейни дзюдодан чемпиону болгъанды.

Польшада, Къытайда, Германияда, Тюркде бардырылгъан кёп эришиулени хорлагъанды.

Казбек Тюмень шахарда жашайды. «Динамо» ючюн сермешеди.

КЪАРАЛАНЫ АСЛАН

Къараланы Шарабудинни жашы Аслан – СССР-ни эркин тутушуудан спортуну устасы – Нальчик шахарда туугъанды.

Хасания элде тренер болуп тургъанды. Ызы бла каратеге кѣчгенди. Арт жыллада баш устаз болуп КЪМКЪУ-де ишлейди. Аны хайырындан студентле алчыла болуп тургъандыла.

Кѣп саугъалагъа, сыйлы грамоталагъа, ыспас къагъытлагъа да тийишли болгъанды.

Аслан КЪМР-ни каратесини Федерациясыны президенти.

КЪАРТЛЫКЪЛАНЫ МУЗАФАР

Къартлыкъланы Хызырни жашы Музафар – СССР-ни спортуну устасы – КБАССР-ни, РСФСР-ни эм СССР-ни биринчилигин хорлагъанды. Ол 1942 жылда Лашкута элде туугъанды.

Миллети бла бирге Музафарны юйюрю Къыргъызда жашагъанды. Спорт бла 5-чи классдан бери кюрешеди. 1942 жылда Лашкутада туугъанды. Сюргонден къайтхандан сора, Тырнауузда ФЗО-дан курслагъа киреди. Ол заманда белгили тренер Владимир Казгашевни къолуна тюшеди.

РСФСР-ни Союзуну чемпиону да болгъанды Музафар. Арт жыллада Къартлыкълу Тырнауузда ѳтмек чыгъаргъан заводну башчысы болады. Шѣндю солуудады.

КСАНАЛАНЫ ЭРМЕНБИЙ

Ксаналаны Ахматны жашы Эрменбий 1913 жылда Къашхатау элде туугъанды. Урушха дери колхозну председатели болуп ишлегенди. Урушда миномет ротаны башчысы болгъанды.

Урушдан сора 1946 жылда Эрменбий Къыргъызстанда жууукъларын табады. Ксана улу Къыргъызстанны тутушудан чемпиону болады.

1952 жылда Фрунзеде чемпионатны хорлайды. 1953 жылда биягъы алчы бо-

лады. Аны юйюрю туугъан жерлерине биринчиледен болуп 1956 жылда къайтханды. Эрменбий кёп къуллукълада ишлей келгенди: райпону заведущийи, РК КПСС-ни инструктору эм башха жерледе. Эрменбий 1983 жылда дуниясын алышханды.

ЛОКИЯЛАНЫ ЖАМБОЛАТ

Локияланы Сафарны жашы Жамболат – грек-рим тутушуудан таулуланы арасында Европаны биринчи чемпиону, Россейни халкъла аралы класслы устасы, Россейни кёп чемпионатланы хорлагъанды. Дуния Кубокну призёруду. Ол 1994 жылда Тырныаууз шахарда туугъанды.

Дуния Кубокда таулу жаш кюмюш майдалны алгъанды. Бек белгили жетешими Македонияда дуния чемпионатны хорлагъаны болгъанды. Анда спорну халкъла аралы класслы устасы деген атха тийишли болады.

2016 жылда дуния Кубокну кюмюш призёру болады.

Озгъан жыл Жамболат грек-рим тутушудан Европаны чемпиону болгъанды.

ЛОКИЯЛАНЫ ЮРИЙ

Локияланы Хамидни жашы Юрий – РФ-ни, КъМР-ни да къара кючден бла спортдан сыйлы къуллукъчусу, СССР-ни спортуну устасы – 1969 жылда Тырныаууз шахарда туугъанды.

Гитчелигинден Сабанчыланы Расулда спортха юйренип тургъанды. КъМР-ни, Россейни да аты ючюн эришиулеге къатышып тургъанды.

2008 жылда Парламентни сыйлы грамотасына тийишли болгъанды.

Локияланы Юрий «За заслуги перед Отечеством» деген орденни II даражалы майдалы бла саугъаланнганды.

МАККАЛАНЫ МАХТИ

Маккаланы Хасанны жашы Махти – Россейни сыйлы тренери, КъМР-ни къара кючден культурасыны сыйлы ишчиси – 1972 жылда Тырныаузда туугъанды.

1998 жылда ауур атлетикадан тренер болуп ишлегенди. 2003 жылдан Россейни сборныйини баш тренери болуп ишлейди.

Махти Тырныаузну жер-жерли самоуправлениясыны депутатына, ызы бла уа КъМР-ни Парламентине айырылады.

Маккаланы Махти РФ-ни Федерал жыйылыууну, КъМР-ни Парламентни сыйлы грамоталары бла да саугъаланганды.

МЫРЗАЛАНЫ ХЫЗИР

Мырзаланы Тогланни жашы Хызир – СССР-ни спортуну сыйлы устасы, къара кючден культурасыны отличниги – Къазахстандан къайтхандан сора, Быллым элде жашайды. Анда школну да бошагъанды. 1970 жылдан 1972 жылгъа дери Совет аскерде къуллукъ этгенди.

Спортта уллу жетишимле этгени ючюн, 1978 жылда Тырныаузда спорт комитетни председателине саладыла.

1998 жылдан бери Тырныаузда аны хурметине жоралап, битеуроссей турнир бардырылады.

МУСУКАЛАНЫ ИСМАЙЫЛ

Мусукаланы Тимурну жашы Исмайыл – Россейни чемпионатыны кюмюш призёру, дуния чемпионатны доммакъ призёру – 1993 жылда Нальчикде туугъанды.

Онтьрт жылында Исмайыл Россейни биринчилигини доммакъ майдалын хорлагъанды.

2019 жылда Исмайыл Къазахстанда доммакъ майдалны алгъанды.

ТУМЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТ

Туменланы Хусейинни жашы Альберт – къатыш тутушууну искусстволарыны келечиси – UFC-ни атындан тутушуп тургъанды. Ызы бла ACB лиганы чемпиону болгъанды. Россейни APB-ны чемпионуду. Тумен улу 1991 жылда Бабугент элде туугъанды.

Альберт къатыш тутушну тюрлюлеринде жыйырма сегиз тюбешиу бардырып, аладан жыйырма төртюсюнде хорлагъанды, ол санда онбешисин нокаут бла бошагъанды. Ол Россейни APB-ни чемпионуду, Америкада UFC клубда жетишимле кёргюзтгенди, АСА лигада юч тюбешиу бардырып, барысында да хорлагъанды.

БЕЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил

НАРТИЯ

(Б а р з ь а н ы)

ТАЛАУУР ИЗЛЕЙ

Эрлик жолгъа тебретиле нартла, боран этдирип,
Тулпарланы туякълары тауну, тюзню тепдирип.

Къара-Шауай, бек акъырын бара, артха къалады,
Миннген аты бирде тулпар, бирде маштакъ болады.

Нарт батырла жоргъа салып, бары жол кёл алалла,
Жашны къысха келе кёрюп, тамашагъа къалалла.

Келе эди, букъу басып уланны юсю-башын,
Алашасы кёмюк терлеп, тирилталмай атлашын.

Аны ючюн ол жыйындан къалмай келе турады.
Нарт Ёрюзмек, сейирсинип, жашха былай сорады:

– Жыйыныбыз баралгъанын бир тохтамай барады,
Маштагъынг а ызыбыздан къалмай келип турады.

Алашангы, ура, сюре, сен ёпкесиз этгенсе,
Ай, хариб а, нарт жыйынны ёле-къала жетгенсе.

Охо, жашчыкъ, ызыбыздан жетгенинг иги болду,
Бир кесекден, къонуш къуруп, солуюкъ – ингир болду, –

Дейд Ёрюзмек, сора андан нартла жортуп кетелле,
Тарпанлары къызыу бара, дейд, акъ кёмюк этелле.

Чаба-жорта, агъач ичи талагъа жолукъдула,
Къонуш къуруп, нарт батырла алайда сорукудула.

Жатар аллы батыр жыйын къысха оноу этеди,
Танг ала уа, бир арсарсыз, къапхынлагъа кетеди.

– Биз келирге, къургъакъ отун жыйып тур, – делле жашха.
– Жарсымагъыз! – деди Шауай. – Келирсиз хазыр ашха.

Нарт батырла, кюлюмсюреп, чам-самаркъау этелле,
Бачаманы алгъа салып, къапхынлыкъгъа кетелле,

Алауганны батыр жашы аслан кибиб тебиннгенд,
Жигит уллу тереклени бирге ташып тебрегенд.

Ол мычымай кьош этгенди, от да, дейд, агъач жарып,
Беш марал да агъыгъанды нарт улан, уугъа барып.

Марал этни, жарашдырып, дейди, къазаннга ургъанд,
Нарт батырла келирге уа, шишликле да къууургъанд.

Нартла, жукъ да мадаралмай, бир тап кьошха келдиле:
– Алан, айтчы бу алаамат кьош кимниди? – дедице. –

Бу къадар марал этни да къалай мадаргъанса сен,
Шишликле да чыр-чыр эте, сюрюумю къыргъанса сен?

– Эй, бийлерим, тынгылагъыз сейир-аламат ишге,
Бир кьош кибик сюер эдим дейме, тириле тюшге.

Сора ма бу хазыр кьошха тюртюлюп къалама мен,
Он уучугъа салам берип, жаш кьонакъ болама мен.

Ала, манга жарыкъ тюбеп, кийик шишлик бердиле,
Не айтырса, сыйлы кьонакъ кибик, ариу кёрдюле.

«Мен кьош салыр мурат бла келе, сизни эслейме, –
Дейме, – батыр нартларыма кьош салыр жер излейме».

«Ала къайсы нартлалла?» – деп сордула да уучула,
Атыгъызны эшитгенлей, къоянлача учдула.

Мен, олтуруп, кийик этден арыгъынчы татханма,
Бу алаамат хантны сизни кючюгюзден тапханма.

Нарт батырла къууаналла, ышарып, кюлюмсюреп:
– Тергейдиле кючюбюзню, деберибиз барды! – деп.

Къушла кибик, базгын къарай, менсинмекден кёбелле,
Жюреклери ёхтем-ёхтем, батыр-батыр тебелле.

Ол хапаргъа нарт жигитле сюйсюнюп ийнандыла,
Бар махтауну кеслерине бир шексинмей алдыла.

Хазыр ашха нарт батырла лахор эте баталла,
Ол ашашлы нартла кийик этден зауукъ таталла.

Танг атханлай, нарт жыйыны башха жерге кьонады,
Биягъынлай, нарт Шауайны шапалыкъгъа кьояды.

Нарт Шауай а терк окъуна тюненеча этгенди,
Кюн тауладан аугъанды да, кеч-къарангы жетгенди.

Жукъ да тапмай, угулары тюшноп, жыйын келгенди,
Жангы жерде жангы кьошну сейир эте кёргенди.

– Бу да – сизни кючюгюзден! – дегеннге онгсундула:
Биягъынлай, шапа жашны керти айтхан сундула.

СЫНАУ

Алай эте, жортуулда юч кюн ётдю,
Нарт Шауайны сынау этер чагъы жетди.

«Ёхтемлелле!» – деп, ол сагъыш эте кетди,
Ючгюл садакъ окъну алып, тилек этди:

– Уллу Тейри, кёкню, жерни сен жаратдынг,
Тыпыр отха, май къазаннга сен къаратдынг.

Жети къышны ангкъытлыгъын ийсенг а сен,
Ёхтемлеге сынау болуп тийсенг а сен!

Минги тауну минг да кючлю салымчысы,
Бери жетсин сууукъланы бек ачысы!

Тёгерекни жел, бузлауукъ алып кибик,
Оспар нартла тебалмайын къалыр кибик!

Къошха сокъмакъ табалмазча эт быланы,
Оспар, ёхтем-зат болмазча эт быланы!

Шауай огъун, кёкге буруп, къызыу атханд,
Огъ а къара булутлагъа терен батханд.

Къара-Шауай жан чыдамаз сууукъ тилейд,
Тилейди да, тилегине къысха тюбейд.

Олсагъатдан бир къыяма жел жетеди,
Жашнап тургъан жерни юсюн буз этгенди.

Тёгерек да кёз кёрмезча тул-туманды,
Тейри шагъат, къыямадан бу аманды.

Нарт Шауай а ол къыртчинни сан этмейди,
Буз бешикде ёсген жашха жел ётмейди.

Къош салады жангы жерде, от жагъады,
Шишликледен шыхыр отха жау агъады.

Таууш келип, къолунда да уллу чонкур,
Шауай чыкъса – сюеледи къауум сокъур:

– Эй, кимлесиз, сормай бери сугъулгъанла,
Ёлноргеми къутургъансыз, аман жанла?!

Мында нартла турадыла, къорагъыз терк,
Кетмесегиз, тейри шагъат, ачырсыз бек.

Нартла бѐлек атчыкъ сюрюп келгендиле,
От жарыкъны кючден-бутдан кѐргендиле.

Къырпакъ басып, дейди, къонгур сакъалларын,
Сууукъ, къысхач кибик, къысып деу санларын,

Буз сюммекле болуп узун мыйыкълары,
Къабырчакъланыб а , дейди, жаякълары.

Боран урса, ары-бери сюрюшелле,
Жол ыз кѐрмей, малла кибик тюртюшелле.

Нарт сынауун Шауай былай тындырады –
Танымагъан кибик этип, сындырады,

– Уй, мен башсыз, телисине юреме да,
Дейди, – бу ат Ёрюзмекни кѐреме да!

Ёрюзмег а ат юсюнден тюшалмайды,
Ахырзаман къар боран а бошалмайды.

Тулпарланы айылларын бошлайды ол,
Батырланы атдан алып башлайды ол.

Иер бла бирем-бирем кѐтюреди,
Оспарланы от жагъагъа келтиреди.

Атларын а, дейд, тогъайгъа элтип урад,
Нарт жашлагъа эс тапдырад ол, тойдурад:

– Уой, бийлерим, былай осал нек болдугъуз,
Бу сууукъдан алай да нек жунчудугъуз?

Нарт хорлатмайд не иссиге, не сууукъгъа,
Бу халигиз ушаймыды, нартла, жукъгъа?

Иймендиле, тынгылалла нарт уланла,
Жер жюзюнде кеслерича жокъ суннганла.

Къарашдыла бири – бери, бири – ары,
Жер жарылса, кетер кибик кирип ары.

Айхай, разы тюйюл элле кеслерине,
Быллай палах аз да келмей эслерине.

Мудах болуп къарай элле жаш шапагъа,
Юслеринден буз сюммекле эрип агъа.

Шапа: – Кесим барыр эдим жигитликге, –
Деп айтады эрттенбла Ёрюзбекге.

– Да бар, – дейди, – эрикдиргенд бу от жагъа,
Алай сакъ бол, къалма сен да бир хатагъа.

Узакъ барыр мурат этип батыш таба,
Гемудагъа иерчигин салат шапа.

Абын-сюрюн эте жарлы ат кибиги,
Чалишеди тёрт аягъы, тутмай иги.

– Бу ат бла ол ызына къайтырмы? – дейд
Нарт Сосурукъ. Ёрюзбекге былай тилейд:

– Къоланынгы берсенг эди сен уланнга,
Ол нёгерлик этер эди, тейри, анга.

Бу ат узакъ баралмазын кёреди бий,
Генжетайын шапасына береди бий.

Къая жухха, учуп келип, къуш къоннганлай,
Олтургъанды Генжетайгъа Къара-Шауай.

Маштакъны да жүгенинден тутханды ол,
Кетип тебрей, биргесине тартханды ол.

– Не этесе, шапа, муну: жолда чырмар, –
Дегенди бий, – атлыкъ этер санга тулпар.

– Бу харипни ат ызындан атлатайым,
Бир тап жерде, эркин къоюп, отлатайым.

КЪАРА-ШАУАЙНЫ ЧАМЛАННГАНЫ

Узайгъанлай, Ёрюзбекни атын бошлайд,
Гемудагъа минеди да, учуп башлайд.

Жюрегинде жер къоймайды ол жунчуугъа,
Боран этип жетеди ол Эдил суугъа.

Ол жанында мингсан жылкы отлай кёред.
Аты суугъа ыргъай балыкъ кибик киред.

Генжетай да ала бла келип тургъанд,
Кёкде жулдуз учхан кибик, алай баргъанд.

– Сен къоланнга минсенг эди, – дегенди ат, –
Эркин этип ийсенг эди, – дегенди ат, –

Ол жылкыны ётдююрме уллу суудан,
Сен а былай сақла мени, батыр улан!

Ачы кишнеп, ат жылкыгъа жортады да,
Жылкы, къоркъуп, жанын суугъа атады да,

Суудан ётюп, нарт журтуна ал буралла,
Атла, желча, букъу этип, терк баралла.

Тулпар аты мажалларын жетеди да,
Къабып-къабып бош жаралы этеди да,

Нарт батыргъа былай айтад сора, келип:
– Ёхтем нартла тургъандыла санга кюлюп,

Жара тюшген ат бёлеги санга жетер,
Сыйдамларын нарт жыйыны сюрюп кетер.

Алай болур ючюн, амал тапханма мен,
Мажалланы сыртларындан къапханма мен.

Жукъ сорсала, жанлы чапхан эди дерсе,
Нарт жыйынны юлюшлерин тенг этерсе.

Жылкы сюрюп ашыгъады Шауай къошха,
Жигитликге чыкъмагъанды батыр бошха.

Танг алада къошларына жетеди, дейд,
Нарт жыйын а теке къалкъыу этеди, дейд.

Ат тауушну чериу аскер келген сунуп,
Нартла къошдан чыгъадыла, батырсынып.

Къара-Шауай: – Менме, мен! – деп тынчайтады, –
Ат отлата тургъанымлай, – деп айтады, –

Жанлы жыйын сюрюп келе бу атланы,
Къолан чач-тюк этип ийди налатланы.

Къауум атны жаралы уа этген элле,
Алай, мени насыбыма, кетген элле.

Мингсан жылкы къошулгъанды къауум атха,
Къуру къоллу къайтмазсыз сиз энди артха.

Ол жылкыны жаш сургенин сезмей нартла
Къууаналла, менсинирге бек чомартла.

Ол аламат тарпанланы кѳредиле,
Тейри-Ханнга уллу махтау бередице:

– Бу уа уллу рысхыд бизде! – дейле нартла. –
Атла десенг – бир биринден аламатла!

Мындан артыкь керекмиди, уой, талауур,
Къурлайсыз деп, киши сѳзю тиймез ауур!

Эртенликде, умут этип Ёрюзмекден:
– Юлюш чыгъар, – дейди шапа, – ат бѳлекден.

Батырлагъа – мен бир жарлы шапа жашчыкь,
Жугъугъузгъа жарагъанма биразмазчыкь.

Алай бла бир муратым тамам толур,
Къарт анама ашыгъама: къалай болур?

Ат башындан, ёзенгиден тутханма мен,
Жата туруп, чабыр-чарыкь тартханма мен.

Тилемейме учханланы, тартханланы:
Къызгъанмагъыз ол жаралы тарпанланы.

Къупша-къуру ашырмагъыз мени артха.
Юлюш берсенг, кѳлюм къалмаз сибил нартха.

– Угъай, – дейди Шырдан, уллу къаба этден, –
Тюзде къапхын юлешмейле нарт адетде.

Аны билсенг керек эди, жаш эсенг да,
Бизни бла тенг тѳююлсе, не десенг да.

Шапа эсенг, нек кетесе, этмей хатер?
Бѳлюшню уа, элге жетсек, жыйын этер.

Биз Талауур Юлешгеннге бир барайыкь,
Ол Тѳбеде шапа юлюш чыгъарайыкь.

Шауай аны жууабына бек чамланды:
– Эуюл нартла, алай эсе, – деп чамланды, –

Бу жылкъыны, уруп, кесим юлешейим,
Сизни бла башха тѳрюлю сѳлешейим!

Башыгъызны асыры кѳп сылагъанма,
Ётѳюгъюзню, бетигизни сынагъанма!

Сизден осал киши эсем, бир келчигиз,
Тыябыз деп, аллыма бир сюелчигиз!

Акъсакъ аты тулпар сыфат алгъанды да,
Ал туягъы жер тюерге къалгъанды да,

Уллу къара кёзлери да, уой, от чагъа, –
Кишнегенди, эшитдирип дюн-дуньягъа.

Акъсакълыгъы, арыкълыгъы, унутулду,
Атны керти тулпарлыгъы баям болду.

Къара-Шауай мычымайын минди атха.
Тёзе-тёзе, ахырында ётдю нартха.

Тереклени къаура кибик ууатады,
Дагъыда бир агъач буруу орнатады.

Къозуланы кибик, сора тарпанланы
Буруууна атып башлайд, кызып къаны.

Нарт батырла къарайдыла, сейир этип,
Къара-Шауай ёхтемлени симсиретип:

– Эр кишича, женглерими къайыргъанма,
Айтханымча, жаралысын айыргъанма.

Юлешгенме, бу бёлюону санап тюзге,
Башха дауум, айтырым да жокъду сизге!

Ат бёлекни, дейд, аллына этди батыр,
Аны журту таба сюрюп кетди батыр.

ЁРЮЗМЕКНИ КЪАРА-ШАУАЙ БЛА ТАНЫШХАНЫ

Жукъ да айтмай, нартла къарап кёп турдула,
Бир бирине: – Бу ким болур? – деп сордула. –

Сынар ючюн, ызыбыздан келгенди ол,
Кёрюп, къарап, ичибизни билгенди ол.

Жангыз болуп, юч кере къош салгъанды ол,
Къошда бизге аш-суу этип болгъанды ол.

Нарт Ёрюзмек: – Айтхан эдим кёзюгюзге –
Ёхтем болуп жарамайды аз да бизге.

Оспарлыкъдан, ёхтемликден толгъанбыз да!
Нарт элlege биз кюлкюлюк болгъанбыз да!

Жууулмазлыкъ айып болсун, – дейди, – манга,
Ашап-ичип, жылы къошда жашагъаннга.

Атын-затын сормай, «шапа» деп тургъанма,
Сизде айып жокъду, кесим терс болгъанма.

Къалай жарар алай ийип къойсакъ аны,
Ким болгъанын билейик биз ол уланны.

Нарт чариште хорлагъан да бу болгъанды.
Аны кёрмез эсибиз да къуу болгъанды.

Къара-Шауай эринлерин къапдыргъанды,
Сосурукъну, дейд, ызындан чапдырады.

Сосурукъну миннген агы хорамыды,
Нартны жетип: – Эй, кимсе, – деп сорамады?

Къара-Шауай: – Эй, Сосурукъ, нарт батырса,
Атым сизге керек туююл деп айтырса.

Эште билген эслиликни жан тенгиди,
Андан ары къадалмасанг, бек игиди!

Къайтып келди нарт Сосурукъ, жууап алмай,
Уялгъандан, бир кишиге къараялмай.

Жолгъа Ачы Тилли Шырдан тебрегенди:
– Ит болайым, къуру къайтсам мен! – дегенди.

Жете барып, къычыргъанды ол алайлай:
– Эй, жаш жигит, эй, къайрыса, тохта алай!

Нартда мени билмеген, уой, ит да жокъду,
Сёзюм – ачы, кёзюм эсе – дайым окъду!

Кимлигинги билмей къалай къалырма! – дейд, –
Танышмасақъ, бек айыплы болурма! – дейд. –

Ачыуланып, Шауай атын бурады, дейд,
Къамчи бла Фук улуну урады, дейд:

– Къайт ызынга, сау къалыргъа суюе эсенг,
Сосурукъдан сыйлы адам туююлсе сен!

Къайтад Ачы Тилли, бурнун салындырып,
Жарлы чубур атын туююп, алындырып.

Ахырында нарт Ёрюзмек кеси кетед,
Ийем жашны танымай деп, ол ант этед.

– Эй, жигит! – деп, ариу айта, жетеди ол.
Жетеди да, ат аллына ётеди ол. –

Танытмайын, бизден кетип бараса сен,
Сыртыбызгъа айып къамчи ураса сен.

Батыр, сенден къайда-къайда таматама,
Хурметими эт былайда деп айтама.

Ким эсенг да, айтмай кетме сен атынгы,
Тукъумунгу айт, жашырма бир затынгы.

Намысынгы, сыйынгы да кёрюрме мен,
Къызымы да, къалын сормай, берирме мен.

Келтирмезсе бир жесирден сора жукъ да,
Жигит батыр, къалыныг ма ол боллукъду.

– Нарт бачама, Тейри-Ханны бир къулума,
Сени кибик, – дегенди алп, – нарт улума.

Алтын Дебет, нарт Дебетди мени апшам,
Аликланы Алауганды туугъан атам.

Тапхан анам нартла жауу – эмегенди,
Къара-Шауай – атым алайд, хау, – дегенди. –

Сен берирге айтдынг ариу Агунданы,
Алай, – деди, – къалынсыз а алмам аны.

Эй, къалынсыз барса, къызны сыйы болмаз,
Жаш – деберсиз, къыз – а сыйсыз, умут толмаз.

Къалын болсун ат бёлегим, разы эсенг,
Къууанырма, къол узатып, «охо» десенг.–

Нарт Ёрюзмек атла сюрюп къайтхан эди,
Болгъан ишни нарт жыйыннга айтхан эди.

КЪАРА-ШАУАЙ БЛА РАЧЫКЪАУ

Эй, Усхуртук тайпасында уллу чариш болгъанед,
Ол чариште алчылыкъны Къара-Шауай алгъанед.

Рачыкъау а ол кюнледе узакъгъа кетип эди,
Тутхан-тутхан жесирлерин сатаргъа элтип эди.

Къайтханында, Рачыкъаугъа нартла хапар айталла,
Бир тохтамай ол уланны эрлигине къайталла.

Кююгеди Рачыкъау а, анга ачыу тиеди,
Шауай бла бетлеширге Рачыкъау бек сюеди.

Бабугентни кёпюрюне сауут-сабалы келед,
Жолну аллын сакълап, батыр иги кесек сюелед.

Къымылдагъан кёрюнмейин, жамчысына чулгъанып
Къалкъыгъанды нарт Рачыкъау, Шауайгъа ачыуланып.

Нарт Шауай да эшитгенди ол оспарны хапарын,
Кючлюдо да, тийиргенлей турады деп хатасын.

Рачыкъауну тангы жолда, жортууулда атад деп,
Тутхан-утхан адамын да жесирликге сатад деп.

«Маржама, мен ол батырны кючюн бир сынамасам,
Тутуп, иегилерин да бир иги санамасам», –

Дегенди да, Къара-Шауай Гемудагъа мингенди,
Жоргъа салып, тар ичинден жагъа тюзге эннгенди.

Ат айтханды: – Ол тайпаны батырдыла жашлары,
Тулпарлагъа жер жюзю да – тар, уллуд да башлары.

Ёхтем, оспар Рачыкъауду кичилери аланы,
Жортууулду, талауурду залим батырны жаны.

Тюбегенден салам алмаз, тергеп, салам да бермез,
Бугъоу салыр, тюпге уруп, аны итча да кёрмез.

Сора билгич Гемудасы кесин маштакъ этеди,
Нарт Рачыкъау жатып тургъан суу боюнуна жетеди.

Алп уланны зыккыл, жарлы, хузум болад сыфаты,
Уой, андан да хуттур болад ташсына келген аты.

Жерге дери салындырып сюелгенди ол жухун,
Жалкъасы да чыгыр болуп, мырхык басып къуйругъун.

Оспар бирде, жамчы къаплап, сабыр олтура эди,
Бирде: – Шауай, къайдаса?! – деп, ол хыны тура эди.

Къара-Шауай салам берди, атдан тюшдю да, анга,
Рачыкъау а бурулуп да нек къарасын уланнга!

– Эй-хей, жигит, сен Аллахха ассы фасыкъ болгъанса:
Аны сыйлы саламын сен алмай къалай къойгъанса?

Шауай алай айтханында, оспар: – Сау кел, – дегенди, –
Юсюнг – хузум, атынг – осал, сёзюнг – таукел! – дегенди. –

Иги болду жолукъгъанынг, бирге сыра тартайыкъ,
Юйдегими жол азыгъын жайып, рахат татайыкъ.

Менден кичи бол да, жигит, ол артмакны бери ал,
Бир кёрейик юйдегими чомартлыгын, былай сал.

Къара-Шауай тыкъ артмакны атдан ала тебрейди,
Алалмагъан кибик этип: – Эй, болуш! – деп тилейди.

Нарт Рачыкъау, кюле, къамчи сабы бла узалад,
Ат юсюнден аш артмагын тюкге кёрмейин алад.

Къара-Шауай жол азыкны эки тенгнге юлешед,
Ол артмакны къакъгъанлай а, зынгырдап, бугъоу тюшед.

Ашай-иче олтуралла, ушакълары – жигитлик:
Ким батырлыкъ этди Нартда, къайсы дос этди итлик.

Сора Шауай ол бугъоуну буруп-буруп къарайды:
– Эй, нарт батыр, бу затынг а неди, неге жарайды?

Нарт Рачыкъау ышарад да, къурч бугъоуну алады,
Сора, тутуп, жаш уланни къолларына салады.

– Эй-хей, муну не болгъанын сабийчик да биледи,
Билмей эсенг, энди кёрдюнг! – деп, харх этип кюледи. –

Муну сени кибик тели жашчыкълагъа салалла,
Этип, узакъ базарлада малланыча саталла!

Нарт Шауай а олтурады, жеринден да тепмейин,
Ачыуланмай не къозумай, гузаба да этмейин.

– Чомарт жигит, сау бол, – дейди, – бир жангы зат билдирдинг,
Кёлтенлигинг бла, тейри, атымы да кюлдюрдюнг!

Къара-Шауай сынжырына къарап ышарды да хош,
Юзюп атды бек бугъоуну, халыны юзгенча, бош.

Секиришип къобадыла сора базгын батырла,
Хазыр болуп бир бирлерин отунлай ууатыргъа.

– Эй, мен тюзню батырыма! – дейди оспар, къутуруп.
– Мен а тауну! – дейди Шауай, къонгур мыйыгын буруп.

– Эй, атышмы, эй, тутушму? Сайла! – дейди Рачыкъау.
– Тутуш керек болур бизге, сюеле эсек жаяу! –

Деди Шауай, сора ала, сауут затларын тешип,
Эки доммай бугъа кибик, башлайдыла демлешип.

Рачыкъауну Къара-Шауай, кётюрюп, жерге атад,
Менсинилюк оспар этген базгын батыр хорлатад.

Къолларына къадамасын , зынгырдатып, салады,
Эси аугъан Рачыкъауну жерден ёрге алады.

Алады да, ат кёпчекге бауурундан къаплайды,
Жыгъылмазча, жыжым бла байлайды да, таплайды.

Сора, атны адеж тутуп, Усхуртукга келгенди,
Обур, билгич Мичиуанны арбазына киргенди.

Рачыкъауну, элтип, юйде бир бёлмеге атханды,
Къара-Шауай юфгюргенлей, юйню къырпакъ басханды.

Чыгъып бара, Къара-Шауай Мичиуаннга тюбегенд:
– Эй, ыннака, бу нарт жигит сизге саугъамды, – дегенд. –

Жесир борчум бар эди да айтхылыкъ Ёрюзмекге,
Аны ючюн жайылгъанем, сынчыкълай, тегерекге.

Къойгъа, малгъа, халжаргъа да бёкем жаш иги къарар,
Хуна къалар, отун этер, ёзге затлагъа жарар! –

Алай айтып, Гемудагъа минип, Шауай учханды,
Озгъур, базгъын Рачыкъау а кёзюн кючден ачханды.

Къарт Мичиуан, аны кёрюп, ой, къычырыкъдан къыргъанд,
Ёрюзмекни, нартланы да арбазына чакъыргъанд.

Бек бугъоуун аладыла. Рачыкъау а, утулуп,
Тура эди уялгъандан, оспар тили тутулуп.

– Ол не тукъум адам эди, – деп сорады Ёрюзмек, –
Сени къалай эталгъанды ол адам былай халек?

– Бош, бир зыккыл байгуш кибик эди аны сыфаты,
Мырхык басхан маштакъ кибик кёрюне эди аты.

Билалмайма, анга къалай бла былай хорлатдым,
Андан кёп да кючлюлени тутуп сатдым, къоратдым! –

Алай айтып, нарт Рачыкъау ёрге хыны къобады:
– Ол аманны жоймай къоймам! – деп, атына чабады.

– Уой, къой, жанма, – дейд Ёрюзмек, – ол бизге этгенди бет,
Жашым, алай къалгъанынга Тейри-Ханнга табу эт.

Ма ол эди, ол зыккылчыкъ, нарт чариште хорлагъан,
Бизни жигитлерибизни кёп эриште хорлагъан.

Сени кибик он жигит да бирге аны зорламаз,
Хан-Тейриден сора аны бир киши да хорламаз!

КЪАРА-ШАУАЙ БЛА МИЧИУАН

Нарт Ёрюзмек, жортууудан юйге кьайтып,
Сатанайгъа сѣлешгенед, былай айтып:

– Алауганны батыр улун кѣрген эдим,
Эрлигине уллу хурмет берген эдим.

Нарт чаришде атын желча чапдыргъанды.
Жортууудла бизге жылкы тапдыргъанды,

Бизге киеу болурун мен бек суюгенме,
Ариу кызым – Агунданы ал дегенме.

Сатанай да ол оноугъа разы болду,
Агунданы акъылын да барып сорду.

Агунда уа жукъ да айтмай тынгылады,
Ол кызыны разылыгъын ангылады.

– Къара-Шауай бизге къачан, къалай келсин,
Уой, бачама, аны адам къалай билсин?

– Къара-Шауай былай этер деп сунама,
Бизни кьоймаз, бери келип, бир сынамай.

Келгенде да, кеси келир, бир хашкенча,
Не да элде садакъа-зат тилегенча.

Аллай адам кѣрсенг, ийме, сыйламайын,
Жукъ да айтма зыккыл жашха, ойламайын.

Нарт Ёрюзмек бир жюз токьлу къакълатханды,
Уллу юйюн, кенг арбазын таплатханды.

Сатанай а биширгенди бал бозасын,
Сыраны да биширгенди бек тазасын.

Аш-суу эте, иги къатыкъ сайладыла,
Жарлы келсе, жарыкъ болуп, сыйладыла.

Ёрюзмекни айтханына суююнелле,
Экиси да омакъ-омакъ кийинелле.

Нарт Шауай а кѣрюнюрге ашыкъмайды,
Келдим деб а, менме деб а танытмайды.

Тюнгюлдюле, киеулюкню сакълай-сакълай,
Эрикдиле, хар ѳтгеннге къарай-къарай.

Юч ай озуп, Шауай-батыр атланганды,
Гемуданы жалкъасына къапланганды.

Усхуртукну тайпасына терк жетгенди,
Мичиуаннга келгенин да тюз этгенди.

Шауай бла нарт Рачыкъау жау эдиле,
Нарт Элинде эки уллу тау эдиле.

Мичиуанны арбазына киргенди жаш,
Ол обурну кеси жангыз кёргенди жаш.

Мичиуан а семиз ирик сойдургъанды,
Нарт Шауайны бек жараулу тойдургъанды.

– Шауай, – дейди сора обур, – ойламайса,
Ариуаны ариуун да сайламайса.

Сыйы жокъду къатынсызны нарт эрледе,
Тойгъа барса, олтурмайды ол тёрледе.

Ёрюзмекни Агундасын алырмединг,
Бачамагъа киеу болуп къалырмединг?

Батыр жокъду Агунданы тилемеген,
Ёрюзмекни жууукълугъун излемеген.

Агунда уа бирине да къарамайды.
Жылыннг жетгенд, къатынсызлай жарамайды.

– Агундагъа мени жокъду бир угъайым, –
Дейди Шауай, – «хау» дей эсе, мен унайым.

– Алай эсе, бек ахшыды, ётсюн сёзюм:
Хар иште да керек болад, – дейди, – тёзюм.

Алай бизни Рачыкъаугъа жау болгъанса,
Нартлыгъына, намысына дау болгъанса.

Ол а мени киеуюмдю, биле эсенг,
Былай этсек иги эди, сую эсенг.

Къажаулукъну унутурсуз, балам бол да,
Алай этсек, дау эталмаз, Шауай, ол да.

Шауай-батыр, угъайламай, разы болду,
Мичиуанны, къууаннгандан, кёлю толду.

Къоншуладан эки шагъат чакъыргъанды,
Обур ана бир эмчегин чыгъаргъанды.

Нарт батырны, дейд, аузуна ёшюн салып,
Арамгъа да Хан-Тейрини кесин алып:

– Сен баламса, мен анангма, – дегенди ол,
Кеси тапхан баласынча суйгенди ол.

Рачыкъау да ол заманда келген эди,
Мичиуанны этгенлерин билген эди.

Нарт Шауайгъа, суймесе да, къол узатды,
Жюрегинде дерт умутун кери атды.

Былай айтды Шауай сора къонакъбайгъа:
– Игиликле тегюлсюнле ма былайгъа!

Мелхум болсун ашауугъуз, таза болсун
Умутугъуз, муратыгъыз бирден толсун!

Мен а энди бир керейим Агунданы, –
Ариулугъу кибики эсе халы аны.

КЪАРА-ШАУАЙ БЛА АГУНДА

Андан Шауай, бара-бара, элден чыкъды,
Хапарладан, ушакъладан, дейд, талчыкъды.

Сыфатын а жарлы жашча, алай этди,
Жыргыкъкелек, тешикчабыр болуп кетди.

Нарт тайпаны эркин эди тюз жерлери,
Иги кесек бола эди нарт эллери.

Бара-бара, Шауай къыйыр элге жетед,
Сыбызгъысын булбул кибики кирпилдетед.

Пил сюекден бир алаамат сыбызгъысы,
Чий кюмюшден аны накъыш, оюу ызы.

Ол саугъаны Алауганед анга берген,
Шауай эди сыбызгъыны артыкъ керген.

Сыбызгъыдан шорхалана макъамлары,
Шум болгъанды нарт эллени орамлары.

Тегюлгенди Тейри берген суймеклиги,
Жюрегини халаллыгъы, хурметлиги.

Бири кълмай, кьулакъ салып, тынгылайла,
Макъамланы магъанасын ангылайла.

Сыбызгыдан нюр тауушла чыгъадыла,
Бар терекле акъ булутлай чагъадыла.

Тынгылайла жерге кьонуп кьанатлыла,
Тынгылайла, уюп, чърчек нарт атлыла.

Жашил тюзде гокка хансла кызыл чагъа,
Гёбелекле ол макъамгъа кьанат кягъа,

Жаныуарла жерлеринден тепмейдиле,
Бал чибинле ары-бери ётмейдиле.

Зыккыл жашха нарт элдеде кьууаналла,
Ол келгенлей, ныгъышлагъа кьуюлалла.

Ол устаны ким болгъанын билмейдиле,
Согъа туруп сёлешмейле, кюлмейдиле.

Солуу алмай тынгылайла макъамяна,
Санайдыла Хан-Тейри адамяна.

Жукъ берселе, сыбызгычы алмай эди,
Бизни элде къл деселе, кълмай эди.

Алмай эди кызыла берген саугъаланы,
Жашла берген кюмюш-алтын кьамаланы.

Жырлай-согъа, ол кёп элден ётген эди,
Бара-бара, Уллу элге жетген эди.

Сора, барып, бир тёбеге олтургъанды,
Уллу элни нюр макъамдан толтургъанды.

Къартны, жашны кёлюн кёкге кётюргенди,
Жюрекледде кёлсюзлюкню ёлтюргенди.

Батырлагъа ёт, таукеллик берсе керек,
Кызылагъа уа – сейир умут, ариу жюрек.

Агунда уа кьарауашын чакъыргъанды:
– Ол кьонакьны алып кел, – деп чапдыргъанды.

Ёрюзмекни аш юйюне келгенди жаш,
Сатанайны тылы баса кёргенди жаш:

– Кьууанч, насып келтириучю болсун да жол,
Берекетден толсун юйюнг! – дегенди ол. –

Мен ёксюзге къарасанг а – жаланнгачма,
Кёп жарлыны тойдургъанса, мен да ачма.

Сатанай а чамланьргъа уялмады,
Акъ-бийчени, дейд, хыйнысын тыялмады:

– Мен сизден да, жанымдан да таза тойдум,
Сизни сыйлай, юйюрюмю ашсыз къойдум!

Ариу бийче кёргюзтеди жашха жерин:
– Барчы, ай къыз, аш бар эсе, келтир бери! –

Агунда уа къонакъ таба къарай кетди,
Гумусунда чыккырланы къармай кетди.

Бир баш жарты, гоппан боза алгъан эди, –
Ашдан-суудан жангыз ма ол къалгъан эди.

Баш жартыны жылытыргъа тебрегенди:
– Сууукълай да жарар манга, къой, – дегенди.

Баш жартыны жаш ашыкъмай ашагъанды,
Гоппандагъы бозаны да бошагъанды.

Агунда уа: – Къанмасанг да, – дейд, – кечерсе,
Къалгъанын а, энди келсенг, – дейд, – ичерсе.

– Да, – дегенди жаш, – асралгъан артха асыу,
Уой, келмесин бу арбазгъа ёзге жарсыу.

Сыйладыгъыз, сау болугъуз, бай болугъуз,
Юйюгюзде насып, къууанч бар болугъуз!

– Сыбызгъыгъа бек устаса, жангы къонакъ,
Баям, жыр да айтаса сен алай омакъ.

Сюе эдик, бизге бир жыр айта кетсенг,
Кёлюбюзню бу кюн кибик жарыкъ этсенг.

Жаш къарагъанд къабыргъада къыл къобузгъа,
Ызы бла къарагъанды субай къызгъа.

Къыз, ангылап, къыл къобузну узатханды,
Аны Шауай танг жулдузгъа ушатханды:

– Бу къобузну тауушуна тынгыларсыз,
Макъамымы не дегенин ангыларсыз. –

Деп, кьобузну сёлешдирип, кюлдюргенди,
Нюр макъамы былай айтып билдиргенди:

«Кёкде Кюнден бла Айдан туугъан анай,
Тюш арада гыржын эте тургъан анай,

Жаш кьонагъын кьонакъ кибик кёрмегенди,
Ол жарлыгъа анай кёз-къаш бермегенди».

Сора кьызгъа: «Эм ариу кьыз сен эсенг да,
Не жасанып, не сюзюлюп жүрюсенг да,

Бир аягъынг башхасындан бёлунеди,
Атлагъанда, акъсагъанынг билинеди.

Келген эдим юйюгюзге, сизни сынай,
Энди кылай этсин жарлы Къара-Шауай?»

Сатанай, дейд, ол макъамны билалгъанды,
Хыйны ауу кетип, аман уялгъанды.

Ол, абзырап, гёзенине къачып кетгенд,
Ол кесине урушханды, айып этгенд.

Агунда уа зыккыл жашха: – Сен, – дегенди, –
Манга энтта бир жыр айт, – деп тилегенди.

Сора Шауай сыбызгъысын согъа киргенд,
Агундагъа былай айтып сёлешдиргенд:

«Ата юйюнг бёкем юйдю, жокъ хатасы,
Алай чунгур-мунгурд аны босагъасы?

Башы – кьошун, саф сырылып – бары бирча,
Ожагъы уа, – дейд, – кынгырды, эсленирча.

Эшигине сёзюм жокъду – накъышы бар.
Хау, омакъды, кирирге уа – асыры тар.

Терезеле аз-маз кыйыкъ болуп, алай
Башха зиян эслемеди Къара-Шауай».

Ол макъамны Агунда да ангылагъанд,
Къыз жыр айтып, кьонакъ жигит тынгылагъанд:

– Босагъадан ненча кьонакъ ётген болур?
Ахшы улан, босагъабыз – андан чунгур.

Ожакъ кынгыр болургъа да болур, сёзсюз,
Тютюню уа, кёрген эсенг, чыгъады тюз.

Эшиклени тарлыгъын а кесинг кёрдюнг,
Сыйлы кьонакъ, юйюбюзге эркин кирдинг.

Терс салыннган терезеге кюн тиймеймид,
Отоуума кюн жарыгъын ол иймеймид?

Къара-Шауай шинтигинден сабыр турду,
Жукъ да айтмай, аллын эшик таба бурду,

Сора: – Сау къал, ариу, – деп, ол чыгып кетди,
Агунда уа, кёзю жилий, ажым этди.

Сатанай а: – Къызым, кьонакъ кёп кёреди,
Аз турса да кьонакълыкьда, – деп киреди. –

Мен болмайын, Шауай санга неле деди? –
Деп сорса да, аны иги биле эди:

Ой, къурур укъ эсим бюгюн абыннганды,
Терезени ол ма андан сагъыннганды.

Босагъагъыз чунгурду деп сагъайтханы:
Манга жарыкъ болмадыгъыз деп айтханы.

Ол ожакъны кынгырлыгъы – туз-дамыбыз,
Бир кьонакъны тойдуралмай къалгъаныбыз.

Жаратмадым эшик тарды дегенлигин,
Билдиргенди асыры терк келмезлигин.

– Къара-Шауай мени акъсакъ, ой, нек суннганд? –
Деп, Агунда, кёлю къалып, ачыусуннганд.

– Чуругъунгу, жанчыгъым, бир теш, – дегенди,
Табанында арпа бюртюк эслегенди. –

Сен къарачы ол адамны чурумуна,
Арпа бюртюк жабышыбед чуругъунга!

Заман оза, Шауай келмейд, киеу болуп,
Агунда уа шош жилийды, кёлю толуп.

Сакълай-сакълай, тюнгюлдюле киеулюкден,
Да келмезден тура болур демекликден.

Булут басып, кёк кюкюрөп, от чакъмады,
Къургъакъ жерге бир тамчы да, дейд, акъмады.

Бек тюнголтюп келликлерин билдирелле,
Жети кюнден «Орайда» бла кирелле.

Нарт Элинде ариу тойла бола элле,
Жигит нартла субай кызыла ала элле.

Быллай той а болмагъанды мынга дери,
Нарт элине насып берип Уллу Тейри!

НАРТ КЪАРА-ШАУАЙГЪА МАХТАУ ЖЫР

Къара-Шауай – Алауганны деу жашы,
Чыран бузла болдула сууу-ашы.

Ол болгъанды нарт пелиуан баласы,
Эмеген кыыз эди туугъан анасы.

Ючжыллыкъны ол юч кюннге ёсгенди,
Маралланы жетип, тутуп кесгенди.

Жашырдыла, пелиуан кюч келгинчин,
Тулпарлыгъын, батырлыгъын билгинчин.

Къара-Шауай маркъа ёсюп келгенди,
Уллу кючю деу анасын женггенди.

Къарап, дейди, Алауган кёз-къашына,
Базыннганды къая кибики жашына.

Бир пелиуан тенглешмез кюч кёргенди,
Кёкюрөгин, санын да кенг кергенди,

Разы болуп Шауай деген атына,
Алып барды Гемуданы къатына.

– Сен нарт болсанг, бу ат болур, – дегенди, –
Танышыгъыз! – деп, алгъышлап бергенди.

Танышдыла, ала ант да этдиле,
Ёлсек – бирге, къалсакъ – бирге дедиле.

Сырпынын да нарт Дебет кеси этгенд,
«Тулпар балам», – деп, аны эркелетгенд.

Нарт жигитни, Уллу чариш болгунчун,
Тергемелле, эришиуде озгунчун.

Уллу эди батырда адеп-кылык,
Этмегенди бир жаннга да артыкылык.

Сёз айтып да кыйнамаганд жүрегин,
Оспарны уа терк бергенди керегин.

Адамлыкыга жарашмаганд зат кёрюп,
Аманлыкыга, залимликге жол берип

Жүрюгеннге танытханды кудретин,
Бир жерде да жоймаганды нарт бетин.

Къарыусузга ариу селешгенди ол,
Залим бла кыты демлешгенди ол.

Нёгерликге нарт кертиси болганды,
Урушда да ол биринчи болганды.

Нарт къолундан кёп эмеген ёлгенди,
Тюбегенин хорлап, онглап келгенди.

Нартда Шауай ахшылагы тергелгенд,
Айтырыгын, кайтырыгын да билгенд.

БАШЛАРЫ

АХКЌБЕКЛАНЫ ИСХАКЪНЫ ЭСГЕРЕ

АхкЌбекланы Исхакъ – Уллу Ата журт урушну ветераны. <i>Ал сЃз</i>	2
АХКЌБЕКЛАНЫ Исхакъ. Кавказлы. <i>Повесть</i>	4

МИЛЛЕТНИ АЙТХЫЛЫ АДАМЛАРЫ

МалкЪарны булбулу. <i>Статья</i>	56
ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля. Назмула	60
АЛАФАЙЛАНЫ Алим. Назму	62
АСАНЛАНЫ Кулина. Жырла	63

ТХАЗЕПЛОВ ХАСАН ТУУГЪАНЛЫ – 80 ЖЫЛ

ДОДУЛАНЫ Аскер. Хасан кЪарындашыбыз. <i>Статья</i>	73
--	----

«МИНГИ-ТАУНУ» КЪОНАГЪЫ

Рустем ГАЛИУЛЛИН. Хапарла	83
Аламир КАСАЕВ. Хапарла	115

ПОЭЗИЯ

АППАЙЛАНЫ Лариса. Назмула	119
Джамбулат КОШУБАЕВ. Назмула	124
БЕЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил. Назмула	128

ВАЛЕРИЙ ЛАТЫНИНГЕ – 70 ЖЫЛ

Валерий ЛАТЫНИН. Назмула	133
------------------------------------	-----

ЧАМХАНА

МАМАЙЛАНЫ Алий. Хапарла	138
-----------------------------------	-----

ПРОЗА

АНАЛАНЫ Хулима. Гадийланы Ибрагим. <i>Ал сЃз</i>	160
ГАДИЙЛАНЫ Ибрагим. Бекболатны хапарлары	162

СПОРТНУ УСТАЛАРЫ

БЕЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил. Эришмеген эр болмаз	188
--	-----

АЛАН МИФЛЕ

Наргия	201
------------------	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 2 (228)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций по Кабардино-Балкарской Республике ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Корректор *Т. С. Гелястанова*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 05.04. 2023.
Выход в свет 28.04. 2023. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. SchoolBookC. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14, 00. Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 773 экз. Заказ № 734.

Стоимость одного номера по подписке через
ФГУП «Почта России» – 41,77 руб., за 6 мес. – 125,31 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

**«Минги-Тау» журнал келмей кьалгъанына почта жууаплады.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла кьагъыт байламлыкь жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына кьайтарылмаидыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз кьарамы бирча бол-
мазгъа боллукьду. Мында чыкьгъан материалланы башха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

БАШИЙЛАНЫ КЪОНАКЪБИЙНИ КЪЫЗЫ СВЕТАНА

Филология илмуланы доктору, профессор Башийланы Светлана 1975 жылда КъМКъУ-ну орус тил бла литература бѣломон айырмалы бошаганды.

Светлана 1997–1999 жыллада КъМКъУ-ну илму жаны бла проректоруну къулдугъун толтурганды, 1999–2011 жыллада ишден айырылмай окъуу эм къошакъ билим беруу жаны бла проректору болганды, 2004 жылдан бери орус тилни бла битеулю тил билимни кафедрасыны таматасыны къулдугъунда ишлейди.

Башийланы Светлана 195 илму эм окъуу-методика ишни авторуду, андан сора да «О русском учителе», «90 лет КБГУ: люди и события», «Бессмертный полк КБГУ» китапланы жарашдырганды. Ол КъМКъУ-ну диссертацияланы къоруулагъан советини председателиди (2001–2022). Аны башчылыгы бла 21 кандидат эм 3 доктор диссертация къорууланганды.

Светлана КъМР-ни илмусуну сыйлы къулдукъусуду, РФ-ни бийик билим берууно сыйлы ишчисиди. Ол КъМР-ни Парламентини сыйлы грамотасы, КъМР-ни айырыу комиссиясыны сыйлы грамотасы, КъМР-ни билим беруу эм илму министерствосуну грамотасы, РФ-ни Рособнадзору-ну ыразылыкъ къагыты, Москваны халкъла аралы билим беруу салонуну (ММСО) ыразылыкъ къагыты, Краснодар крайны ГБОУ-ну «Билим ёсдюрюу Институтну» грамотасы эм башха сыйлы грамотала эм ыразылыкъ къагытла бла сауғаланганды.

Башийланы Светлана жамауат иште тири къатышады: КъМР-ни «Ассоциация преподавателей русского языка и литературы» жамауат биригиуно таматасыды; «Научная мысль Кавказа» эм башха илму журналланы редакцияларыны советлерине киреди; КъМР-ни билим беруу системасыны окъуу-методика биригиуно председателиди.

Светлана Египетде, Австрияда, Испанияда, ОАЭ-де, США-да, Кыргызстанда, Азербайджанда, Таджикистанда эм башха тыш къыраллада бардырылгъан кѣп халкъла аралы илму конференциялагъа къатышханды. Орус тилни къырал тилча хайырлануугъа жораланган 8 илму проектни башчысы болганды. Ол Интернетде КъМКъУ-гъа аталгъан «Образ КБГУ в лицах», «КБГУ: история и современность», «Мы – искры твой, КБГУ» деген бетлени авторуду.

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:
42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66

Адреси:
360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 5 «Минги-Тау»,
www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

БАШИЙЛАНЫ СВЕЛАНА
ФИЛОЛОГИЯ ИЛМУЛАНЫ ДОКТОРУ, ПРОФЕССОР